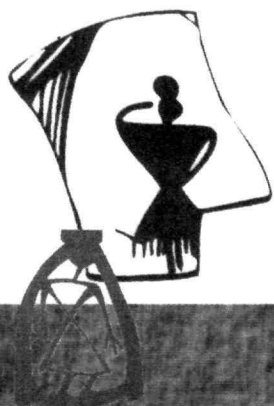

К.П.Бунятян

Давнє НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Навчальний
посібник

К.П.Бунятян

Давнє населення України

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

*Навчальний посібник
для студентів
історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Київ
"Либідь"
2003

ББК 63.3 (4УКР) 2я73
Б91

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва
заборонено

Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України
(лист № 14/18, 2-718 від 05.04.02)

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор С. В. Головка

Редактор Ю. Г. Медюк

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ
ПРИМІРНИК

Центральна наукова бібліотека
Харківського національного
університету ім. В.Н.Каразіна
інв. № Н620240

1
№1

ISBN 966-06-0065-8

© К. П. Бунятян, 2003

Зміст

ВСТУП 7

1. ЯК ВИВЧАЮТЬ ТА ВІДТВОРЮЮТЬ ДАВНЮ ІСТОРІЮ 14

*Археологія в системі наук про
первісність — 15. Роль етнографії
у відтворенні історії первісності —
28. Функції теоретичної археології
— 39. Література — 42.*

2. ПОЧАТОК ІСТО- РІЇ. ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ РОЗСЕЛЕННЯ НА ЗЕМНІЙ КУЛІ 44

*Періодизація історії Землі — 45. Ви-
никнення людини — 47. Проблема
неандертальців. Завершення антро-
погенезу — 57. Література — 64.*

3. ДАВНІ МИСЛИВ- ЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 66

*Поява найдавніших людей — 67.
Привласнювальна діяльність як
перший спосіб господарювання — 70.
Криза мисливства — 78. Подальші
перспективи привласнювального гос-
подарства — 84. Література — 88.*

4. ВІД ПРИВЛАС- НЮВАЛЬНОГО ДО ВІДТВОРЮ- ВАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА 90

*Неолітична революція — 91. Перед-
умови виникнення відтворювального
господарства — 96. Передньозій-
ський осередок виникнення землероб-
ства та скотарства — 98.
Наслідки неолітичної революції —
103. Перші землероби й скотарі на
території України — 105. Літера-
тура — 109.*

5. КУЛЬТУРИ ДАВ- НІХ ЗЕМЛЕРОБІВ ТА СКОТАРІВ 110

*Доба енеоліту: нові зрушення — 111.
Трипільська культура — 114.
Скотарі степової смуги — 126.
Література — 134.*

**6. ЗАРОДЖЕННЯ
ЦИВІЛІЗАЦІЙ
У СВІТІ
136**

Цивілізація — новий щабель у розвитку людства — 137. Вождівство як перехідна ланка від первісності до цивілізації — 139. Передумови цивілізаційного процесу — 144. Перші цивілізації — 147. Література — 154.

**7. СИНПОЛІТИЙНІ
ПЕРВІСНІ
СУСПІЛЬСТВА
ДОБИ БРОНЗИ
156**

Активізація скотарства: причини й наслідки — 157. Тенденції розвитку населення Лісостепу — 162. Мінливість господарських систем степового населення — 169. Література — 180.

**8. ПЕРШІ ОЗНАКИ
РАННЬОКЛАСО-
ВОГО
СУСПІЛЬСТВА
182**

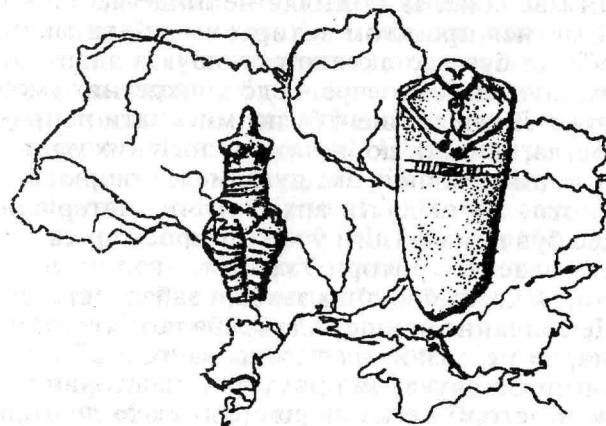
Доба заліза: нова ситуація — 183. Кіммерійці та довоколишнє населення — 186. Скіфи — 189. Література — 198.

**9. СПЕЦИФІКА
ПЕРВІСНОЇ
КУЛЬТУРИ
200**

Поняття культури — 201. Семіотична властивість речей — 203. Своєрідність первісного мислення — 207. Еволюція художньої творчості — 211. Локальні особливості первісної культури — 217. Література — 225.

ВСТУП

Коли йдеться про давню історію України чи будь-якої іншої держави, ми повинні чітко усвідомлювати, що це поняття вживається умовно. Насамперед тому, що стосується території, обмеженої кордонами нинішнього поділу світу на держави. Давня історія — це історія тих етносів, які належать до сучасних лише з певного часу. І в давнину кожний народ замешкував простір, який, звичайно, не збігається з сьогоднішніми державними кордонами. Пересування населення з різних причин, змішання етносів спричинювали появу нових. Старі етноси не зникали безслідно — носії певних традицій передавали їх у спадок новим етносам. Але як певна цілісність етноси мають свій вік. Дослідження етногенетичних проблем дає змогу скласти уявлення про утворення та розпад етносів, про зв'язки між різними етносами, про участь одних етносів у формуванні інших тощо. Ці процеси відбиті у побудові етногенетичних ланцюгів, що можуть сягати глибин віків. Проте ці ланцюги

не треба сприймати як пряму лінію розвитку якогось народу.

Історичний процес розвивається по висхідній лінії, але це — найзагальніша тенденція розвитку людства. Тому поступ відчувається лише при охопленні значних відтинків часу та значних територій. У кожний момент часу історичний процес виступає як багатолінійний, тобто різні суспільства йдуть до єдиної мети різними шляхами. Відтак історія конкретного регіону не збігається з загальною історією людства, адже перша — конкретна, друга — абстрактна. Остання фіксує центри вагомих зрушень, які маркують віхи соціального прогресу, котрі, як правило, пов'язані з різними частинами світу: антропогенез розпочався в Африці, найвищого рівня розвитку за привласнювального господарства досягли, певно, суспільства прильодовикової смуги Європи, найдавніший осередок відтворювального господарства виник у передгір'ях Передньої Азії, перші цивілізації — в Месопотамії та Єгипті, а пік їхнього розвитку припадає на південь Європи і т.д.

Історія конкретного регіону характеризується перервністю, зворотністю, тимчасовими ривками та тимчасовими відкочуваннями назад, а разом із цим — переоформленням етнічної ситуації. Тому, скажімо, вбачати корені українців у далеких трипільцях навряд чи має сенс. Їх розділяє не лише час, а й події, що відбулися протягом чотирьох — п'яти тисячоліть історії. Це був час активних пошуків адаптації відтворювального господарства до конкретних умов проживання. Люди змушені були змінювати напрям господарства, звикати до інших екологічних умов, а відтак — вони рухалися, змішувалися, створювали нові спільноти. Як свідчать археологічні матеріали, цей процес був динамічним у часі й просторі та виходив за межі власне території України.

Історія кожної країни завжди забарвлена емоційно. Це звичайне явище. Але треба пам'ятати, що жоден народ не розвивався ізольовано, а обмін досягненнями збагачував та прискорював історичний розвиток. В історії немає першорядних та другорядних

народів. Кожний із них своєрідний, і в цьому його цінність. Кожний народ посідає своє місце в історії передусім завдяки власній неповторності. Це й створює багатство та розмаїття світу, в якому ми живемо і на розкриття якого й спрямовані зусилля науковців.

Мета пропонованого посібника — висвітлити давню історію України на тлі головних зрушень в історії суспільства та природи, які й на сьогодні мають багато загадок та потребують фактологічного, теоретичного та духовного осмислення, показати причетність давнього населення України до цих зрушень. Серед них, по-перше, це поява людини та її розселення на Земній кулі; по-друге, виникнення відтворювального господарства, значущість якого підкреслено терміном «неолітична революція»; по-третє, формування перших цивілізацій.

Сучасна наука датує початок антропогенезу близько 2 млн років тому й пов'язує його перші кроки з Африкою. Приблизно через мільйон років цей процес поширився на інші частини Старого Світу, і найдавніші пралюди (архантропи) з'явилися і в Європі. З цього часу, який позначено найдавнішими (ашельськими за археологічною періодизацією) пам'ятками, починається історія і на землях нинішньої України. Її спорідненість з іншими територіями визначається спільними суворими умовами існування пралюдей, а потім і найдавніших людей у прильодовиковій смузі. Мисливці цієї смуги демонструють надзвичайно високий рівень адаптації первісних колективів до навколишнього середовища, а разом із цим — відрив від природного існування людини. Останнього вимагали свідомість та духовні потреби. Зазначимо, що перший штучний матеріал було винайдено саме для задоволення духовних потреб. Це були фарби, якими розписували печери та кістки тварин з метою проведення ритуалів. Але розвиток привласнювального господарства мав свої межі.

Другим важливим зрушенням історії є винайдення та впровадження відтворювальних форм господарства — землеробства та скотарства, а також ремесла.

До цього людство йшло дуже довго. Лише з IX — VIII тис. до н. е. археологія фіксує перші прояви цього процесу. Перехід до відтворювального господарства означав, що людина принципово по-новому навчилася використовувати сили природи, навчилася окультурювати її, активізувати її можливості та відтворювати їх. В орбіту людської діяльності залучаються нові елементи — земля та худоба; у зв'язку з цим складається певна система знарядь. Нові сфери праці стають ґрунтом формування нових відносин між людьми, в дію вступають інші закономірності історичного процесу. З утвердженням відтворювального господарства починається динамічний та невпинний прогрес людства, історія набуває надзвичайної строкатості та різнобарвності.

За певних обставин територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків виникнення відтворювального господарства, хоча в соціальному аспекті підійшла до цього. Та стрімке поширення нових господарських форм швидко вводить нашу територію до кола найдавніших землеробських та скотарських культур Євразії. Злет ранньоземлеробського населення на нашій території демонструє Трипільська культура, носії якої тісно пов'язані з південноєвропейськими народами.

Поява відтворювального господарства спричинила зміни в усіх сферах життя та створила передумови виникнення цивілізацій. Перші осередки цивілізацій обмежені Месопотамією та долиною Нілу. Їх виникненню сприяли використання природної (розливи рік) та створення штучної іригації, що давало стабільний, регулярний та значний за обсягом додатковий продукт. Згодом виникають інші (та й на іншому ґрунті) цивілізації — в долинах Інду, Хуанхе, у Східному Середземномор'ї та на півдні Європи. Саме значний додатковий продукт спричинив новий розподіл праці, тобто відокремлення управлінсько-організаційного апарату, ремесла та, зрештою, розумової праці від фізичної. Уособленням цих зрушень стало місто — центр концентрації та перерозподілу суспільного продукту, локалізації апарату управління, осередок соціально-

економічного та культурно-ідеологічного життя певної території. На арену історії поступово виходить людина як індивід. Історія набуває персоніфікованого вигляду: державні діячі, жерці, а зрештою вчені, будівничі, митці тощо. Починається писемна історія.

Умови помірної смуги були головною причиною сповільненого розвитку тут цивілізаційного процесу. Коли в Європі виникли цивілізації, давні вже лежали в руїнах, вичерпавши свої можливості. Європейська цивілізація молода, що й визначає її активну роль у сучасному житті.

Поява цивілізацій та їх поширення неминуче вводять первісні народи в орбіту їхнього впливу. Ця обставина та панування відтворювальних форм господарства створюють своєрідні умови розвитку таких народів, визначають його специфіку, що поєднує колективізм одних сфер життя та індивідуалізм інших. Ці суспільства вже не є класичними первісними, хоча й не досягли рівня державності. Рівень їхньої соціальної організації відбивають введені ще Л. Морганом термін «військова демократія» та сучасний, значною мірою синонімічний йому термін «чіфдом» (вождівство). За різних причин процес державотворення на території України то наростав (за енеоліту — Трипільська культура, за епохи бронзи — Сабатинівська), то спадав. І навіть поява грецьких цивілізаційних осередків на півдні нашої країни не зробила даний процес незворотним. Це сталося лише з утворенням Київської Русі.

Давня історія стосується головним чином первісності. Специфіка первісної історії визначається декількома моментами. По-перше, це протяжність у часі: то не просто найбільший, а гігантський період історії. Його головний зміст визначається формуванням людини та суспільства, а результат — появою людини сучасного фізичного типу. Це сталося близько 40 тис. років тому, а можливо, й раніше. На перший погляд, цей період здається монотонним та одноманітним. Але це справедливо лише щодо антропогенезу. З появою людини розумної процес історичного розвитку відчутно активізується. Головною його сут-

то виступає не лише технологічний прогрес, а й соціальний та духовний. Зрештою, в первісності лежать витoki моралі, науки, мистецтва, релігії.

По-друге, первісність — це час панування привласнювальних форм господарства. Творчий потенціал людини у виробництві був спрямований на засоби добування та перероблення готових природних продуктів. Це час активного емпіричного освоєння природи: матеріалів для виготовлення знарядь праці та інших речей (найперше значення тут мав камінь); рослин, придатних для харчування, лікування та інших цілей. Це досконале пізнання поведінки тварин з метою їх у полювання; освоєння водних ресурсів; усвідомлення циклічності природи та космосу. Головними результатами такого пізнання були перехід до відтворювального господарства — землеробства й скотарства — та винайдення штучних матеріалів (кераміка, метал тощо).

По-третє, первісність — це своєрідна організація соціального життя, яка принципово відрізняється від класових суспільств. Головною її рисою був колективізм, примат колективного над індивідуальним, що знайшло вираження в родовій общині. Рід — провідний інститут первісності, а споріднені зв'язки — головний принцип організації тодішніх суспільств. Саме належність до роду надавала людині всі права, якими користувалися члени роду, і, звичайно, накладала певні обов'язки.

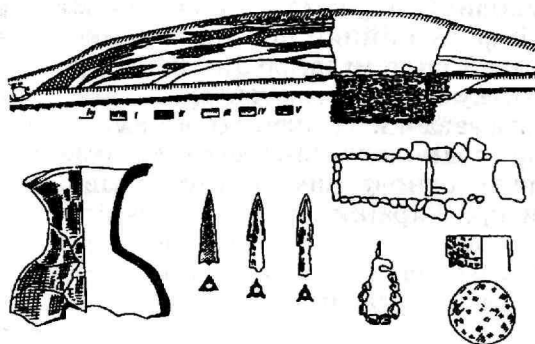
Усталеність найзагальніших уявлень про сутність первісності не означає її незмінності. Розвиток виробництва, соціальних та духовних потреб розірвав замкненість найдавніших общин та привів до формування сім'ї; він же викликав необхідність активного спілкування первісних общин, унаслідок чого виникли етнічні спільноти — народи. Ускладнення виробничого процесу вело до розподілу праці — спочатку групового (статевовікового), а потім і на інших засадах. Колективні форми привласнення поступово витісняються індивідуальними, ускладнюється соціальна організація: з початкової двочленної дуальнородової на кінець первісності вона перетворюється на бага-

точленню ієрархічну: сім'я, община, рід, господарська група, група споріднених родів, статевовікові групи, етнічна спільнота тощо. Всі ці інститути мали різні функції. Різні умови існування та пов'язана з цим специфіка господарювання визначали різні темпи розвитку первісних суспільств, їхню своєрідність, а інколи й оригінальність. Розвиток первісності та його конкретні прояви і складають коло найцікавіших проблем первісної історії.

Специфіка первісної історії визначається і особливостями її пізнання та реконструкції. Єдиним джерелом тут виступають матеріальні залишки життєдіяльності людей, вивченням яких займається археологія. Значущість археологічних джерел полягає в їхній синхронності історичному процесові — кожна пам'ятка є ровесником якихось подій; а недоліки — в неповноті інформації та складності її розкодування. Інформаційний потенціал археологічних джерел зростає в системі загальних знань про закономірності розвитку первісних суспільств, які вивчає етнографія, та завдяки залученню інших наук гуманітарного та природничого циклів. Це дає змогу сьогодні відтворити основні віхи в історії давніх суспільств на території України.

1

ЯК ВИВЧАЮТЬ ТА ВІДТВОРЮЮТЬ ДАВНЮ ІСТОРІЮ

Давня історія стосується тих далеких часів, коли ще не було винайдено писемності. Тому їй притаманні свої особливості джерел, способи їх здобування та аналізу, а також методи відтворення та осмислення минулого. Специфіка історичного дослідження полягає в тому, що чим далі вглиб історії людства спрямовано пізнання, тим більша хронологічна протяжність її періодів, але, навпаки, менша загальна сума наших знань щодо кожного з цих періодів. Відтак найменше ми знаємо про початковий період історії людства. Окрім того, жодне джерело не дає нам прямого свідчення про такі важливі аспекти життя найдавніших суспільств, як соціальна структура та відносини між людьми, сприйняття ними світу та самих себе. Це, зрештою, є причиною того, що загалом історія первісного суспільства має бути комплексною наукою, яка акумулює досягнення різних дисциплін гуманітарного та природничого циклів. Серед них насамперед слід виділити археологію та етнографію.

Археологія в системі наук про первісність

Поява та розвиток археологічної науки спричинені саме тим, що для найбільшого за обсягом періоду історії єдиною вірогідною інформацією про події минулого виступають матеріальні залишки життєдіяльності людей. Їх дослідженням і займається археологія. Не володіючи провідними поняттями археології та специфікою її способу пізнання, важко орієнтуватись і в давній історії. На користь статусу археології як окремої науки свідчать специфіка джерел, своя періодизація історичного процесу та методи дослідження.

Археологічні джерела. Коло джерел, якими оперує археологія, перелічувати довго: воно охоплює всі матері-

альні залишки виробничої, побутової та духовної діяльності — поселення і могильники, знаряддя праці, побутові та культові речі, зброю, — зрештою, все, що було створено людиною та оточувало її в повсякденному житті та почасти й по смерті. Розкопуючи місця проживання та поховання давніх людей, археологи здобувають матеріали і для інших наук, які значною мірою завдячують давній історії: фізичні залишки давніх людей вивчає *палеоантропологія*, тварин — *палеозоологія*, рослин — *палеоботаніка* тощо. Археологами відкрито й найдавніші міста — осередки цивілізацій, а разом з цим і писемні джерела, різного роду написи, дешифрованою яких займаються *лінгвісти* та *мовознавці*. Отож межі пізнання археології ширші, ніж дописемна історія, — з погляду як охоплення історії в часі, так і відображення в археологічних джерелах різних сторін життя. Цивілізації Месопотамії, долини Інду, Критська, Мікенська та інші стали відомими завдяки археологам. Археологічні джерела відіграють суттєву роль і при вивченні пізніших суспільств. Саме всеосяжність археологічних джерел створює фонд для дослідження найрізноманітніших проблем давньої історії: господарства та побуту людей, їхніх естетичних смаків, світогляду, соціальної організації тощо.

Але археологічні джерела все ж таки відбивають не всі сторони життя, оскільки, по-перше, не всі дії та вчинки людей матеріалізуються (а якщо й відбивають, то неповно та різні явища різною мірою). Найкраще вони віддзеркалюють виробництво та побут, менше — культуру, вірування, звичаї. По-друге, багато речей, особливо органічного походження, загинуло або фіксується частково. По-третє, у формуванні комплексу матеріальних залишків відіграє роль специфіка переходу живої культури у викопну — археологічну. Якщо археологічний комплекс поселення формується хоча б якоюсь мірою стихійно, то комплекс поховання чи скарбу — з певною метою, яку треба розгадати. Не завжди археологічні свідчення прямо відбивають дійсний стан речей. Скажімо, незначна кількість металевих виробів не обов'язково є ознакою обмеженого користування ними. Адже при їх пошкодженні люди могли переплавляти й виготовляти нові речі. Знаряддя використовували-

ся, псувалися та викидалися поза межами поселення — на полюванні, при обробітку землі. Якщо до цього додати руйнацію та пограбування пам'яток, недосконалість розкопок та вибірковість інформації (кількість розкопаних пам'яток та повнота розкопок), то зрозуміло, що матеріальні залишки — це не зліпок реального життя: археологічна інформація конче потребує критичного аналізу й осмислення. Щоправда, активне впровадження природничих наук у практику археологічних досліджень уже на стадіях розкопок пам'яток (аналіз ґрунту та органічних решток) та обробки й аналізу матеріалу (реставрація, визначення складу штучно виготовлених матеріалів, кісток тварин та людей) підвищує інформативність археологічних джерел, як і постійне їх накопичення, але повністю не усуває зазначених недоліків. Та все ж, незважаючи на сказане, матеріальні залишки — це єдина вірогідна інформація про минуле. *Головна їх цінність полягає у синхронності історичному процесові: кожна пам'ятка, кожна річ залишені людьми в певний час.*

Саме археологічні джерела виступають німими свідками історії. Історична інформація криється в них у закодованому вигляді. Відтак деякі історики (головним чином філософи історії) вважають дописемний період в історії людства передісторією та стверджують, що відтворити її неможливо. У такому поділі історії на передісторію та власне історію, що починається з виникненням цивілізацій та всього притаманного їм комплексу рис, є певний сенс. Але ж це не виключає інтересу до періоду, що передував цьому, і, зрештою, зробив це можливим. Згадаймо: саме в доісторичні часи сталася найважливіша подія історії: з'явилася людина — істота, що створила сучасний вигляд планети. Отож *головна мета археології полягає в розкодуванні інформації, закладеної у матеріальних залишках, та переведенні її в історичну.* Цей процес розпочався з найзагальнішого впорядкування археологічних джерел, і першим результатом цього було створення археологічної періодизації.

0720240
Н62029Н

Археологічна періодизація. Така періодизація ґрунтується на матеріальних критеріях та відбиває процес освоєння людиною навколишнього середовища. За послідовністю використання матеріалів для виготовлення знарядь праці — головного інструмента життєдіяльності людей — виділяють *кам'яний, бронзовий та залізний віки*, а кожен з них додатково поділено на періоди відповідно до специфіки технології виробництва: *кам'яний вік на давній (палеоліт), середній (мезоліт) та новий (неоліт)*, між кам'яним віком та бронзовим уміщують *міднокам'яний вік (енеоліт)* тощо.

Таким чином, археологічна періодизація, ґрунтуючись на матеріалах і технології виготовлення знарядь праці, є емпіричною, тобто такою, що спирається на конкретні матеріальні залишки. Зазначимо, що поділ на віки відбиває головні тенденції у використанні матеріалів та значення їх у людській життєдіяльності, оскільки первісні люди поряд з указаними використовували й інші природні (дерево, кістка, ріг), а пізніше й штучні матеріали (кераміка, метал), та у всесвітньому масштабі. Локальне ж різнобарв'я матеріальних залишків потребувало створення регіональних періодизаційних схем, синхронізувати які можна лише приблизно — через різні темпи розвитку суспільств окремих регіонів. Загалом найбільший за протяжністю період — палеоліт — ділять на *ранній* (2 млн — 40—35 тис. років тому) та *пізній* (40—35 тис. — 10 тис. років тому). У свою чергу ранній палеоліт орієнтовно ділять на чотири періоди: *олдовей* (охоплює близько 1 млн років); *ранній ашель*, або *аббевіль* (раніше його іменували *шелль*) — 1 млн — 700 тис. років тому; *середній та пізній ашель* (у межах якого локальні особливості відбивають *клектон, тайяк, мікок*) — 700 — 80—70 тис. років тому; та *муст'є* — 80—70 — 40—35 тис. років тому. Деякі дослідники іменують муст'є або середній та пізній ашель і муст'є середнім палеолітом. Розбіжності в темпах розвитку окремих регіонів доволі суттєві; тому всі дати, починаючи з мезоліту, подано стосовно території Східної Європи.

Із часом ця періодизація, початки якої, зокрема поділ на три віки, були сформульовані ще давньоримським (Лукрецій Кар) та давньокитайським (Юань Кань)

філософами, а наукове обґрунтування пов'язано з ім'ям датського археолога Х. Томсена (1788—1865), уточнювалася та поповнювалася іншими характеристиками, набуваючи історичного змісту. З цього погляду ранній палеоліт — це доба виникнення людини, тобто доба антропогенезу. Власне історія людства, історія *Homo sapiens*, розпочинається з пізнього палеоліту. Що ж до занять людей, їхнього побуту, то кожне знаряддя, кожна річ має певну функцію, призначення. Це дає змогу уявити й деякі риси життя давніх людей. Згідно з цим палеоліт та мезоліт виступають як періоди, коли люди для свого харчування користувалися готовими продуктами природи, займаючись мисливством, збиральництвом та деякою мірою рибальством. Тобто за кам'яного віку панували привласнювальні форми господарства. Хоча ця форма діяльності є найпростішою, саме за кам'яного віку людина всебічно пізнала властивості каменю та навчилася віртуозно їх використовувати (додамо до цього кістку та дерево). За палеоліту було освоєно вогонь, що став однією з рушійних сил прогресу. Від цієї епохи лишилися й найдавніші твори мистецтва — печерний живопис та наскельні гравірування, статуетки, прикраси, а також житла, поховання.

За неоліту сталася видатна подія в історії людства, що визначила весь подальший його прогрес: від споживання готових продуктів природи люди перейшли до їх відтворення — до землеробства та скотарства. Починається епоха *відтворювального господарства*, що супроводжується винайденням глиняного посуду та значним розширенням комплексу матеріальної культури. Впровадження мідних речей пов'язане з утвердженням відтворювального господарства, за енеоліту виникають перші цивілізації. Загалом упровадження бронзи та особливо заліза надало прогресові людства великі технологічні можливості.

Таким чином, поняття археологічного віку є ширшим за його пряме визначення. Але які б сторони життя не розкривали матеріальні залишки, археологічна періодизація слугує в першу чергу впорядкуванню археологічних джерел по вертикалі, тобто у часі.

Археологічна культура. Крім діахронного різнобарв'я археологічних матеріалів, спостерігається й синхронне (у просторі), викликане різними причинами, зокрема різними умовами проживання та господарювання. До того ж із певного часу починають формуватися людські спільноти, що усвідомлюють себе як щось окреме, відмінне від інших. Виникають етноси — народи. Усвідомлення себе як певної спільноти та протиставлення себе навколишньому світові заклало ґрунт для формування своєрідних рис культури. Тому, проживаючи навіть у схожих умовах, колективи можуть різнитися за культурою. Це знаходить відбиття у різних речах та явищах: у поховальних звичаях, формах та оздобленні посуду, прикрасах, улаштуванні житла.

Упорядкування археологічних джерел у просторі слугує поняття *археологічної культури* (далі — АК). *Вона відбиває сукупність подібних пам'яток у межах певної території та певного часу.* Таким групам пам'яток притаманна певна специфіка порівняно з іншими, наприклад, за рисами поховального звичаю, посудом (технологія виготовлення, форми, прийоми оздоблення, орнаментация), прикрасами тощо. АК — *провідна категорія археологічного пізнання, оскільки вона дає змогу не лише впорядкувати матеріал за певними групами, обмеженими простором і часом, а й виявити спільності творців АК — окремих етносів чи груп споріднених етносів.* Таким чином, АК прокладає місток між матеріальною культурою та її творцями.

Назви АК умовні та можуть походити від населених пунктів, де було вперше знайдено пам'ятки певного типу. Наприклад, назва Трипільської АК походить від с. Трипілья, а Черняхівської — від с. Черняхів на Київщині. Обидві відкрито визначним українським археологом В. Хвойкою. Видатним російським археологом В. Городцовим для бронзового віку на території України за типом поховальних споруд було виділено три АК: Ямну, Катакомбну та Зрубну. Деякі АК названо за специфічною формою посуду: лійчастого посуду, кулястих амфор, багатопружкової кераміки тощо.

Не викликає сумніву, що АК відбивають якісь спільноти людей — окремі етноси (народи) чи їх споріднені

групи (культурно-історичні спільноти). Оскільки власні назви (самоназви) цих спільнот нам невідомі, то творців культур іменують за назвами самих АК, тобто теж умовно. Звідси походять назви — трипільці, середньостогівці, ямники тощо.

Як бачимо, археологія має свій термінологічний апарат. І, маючи за кінцеву мету відтворення життя давніх суспільств та народів, вона не збігається з історією первісного суспільства. Це яскраво відбито в археологічній та історичній періодизаціях. Якщо перша оперує суто матеріальними категоріями, що фіксують конкретні матеріали й типи речей, технологічні особливості їх виготовлення та використання, то друга — соціологічними категоріями, котрі відбивають систему виробництва та розподілу продуктів, способи організації людей у колективи різного рівня та призначення (сім'я, рід, община, плем'я).

Таким чином, археологічна періодизація є значною мірою *емпіричною*, оскільки вона виникла з потреб упорядкування археологічного матеріалу, а історична — *теоретичною*, бо слугує осмисленню та реконструкції історичного процесу. Але це не означає, що археологічні віки (періоди, епохи) несуть суто технологічну інформацію про розвиток і стан суспільства та не піддаються осмисленню з історичного погляду. Проте аналіз матеріальних джерел силами лише археології має певні межі, а переведення археологічної інформації в історичну (або соціологічну) — досить складна справа. Тому третьою складовою частиною археології, що відбиває її специфіку, є структура археологічного пізнання.

Структура археологічного пізнання. Слід сказати, що така структура, особливо реконструктивного рівня, розроблена ще слабо. Це дає привід розглядати археологію як допоміжну джерелознавчу дисципліну та обмежувати її мету джерелознавчими студіями: розкопками пам'яток та класифікацією археологічних джерел. Але такою постановкою питання перекреслюється сама давня історія — не зрозуміло, яка наука має займатися її реконструкцією. Етнографія вивчає сучасні первісні суспільства та на цьому ґрунті пізнає закономірності функ-

ціювання давніх колективів. Тому та картина, яку реконструюють етнографи, є абстрактною, незмінною в часі. Історія ж первісного суспільства реконструюється виходячи з наявності конкретних історичних свідчень. Їх дає та осмислює археологія. Інша справа, що останнє можна здійснити при активному залученні даних етнографії та інших наук. Тому тут мова повинна йти радше про взаємодію різних наук у процесі відтворення історії, а не про абсолютний пріоритет якоїсь із них.

Структура археологічного пізнання має спільні риси зі структурою наукового пізнання загалом, але має й власні особливості. Оскільки археологія має справу з матеріальними залишками, то однією з специфічних процедур археологічного дослідження є розкопки.

Розкопки пам'яток. Їх здійснюють за правилами методики польових досліджень. Головний зміст їх зводиться до детальної фіксації місцезнаходження матеріальних залишків за глибиною та відносно одної або якоїсь умовної позначки, а також змін стану ґрунту, в якому вони залягають. Це здійснюється шляхом спостережень, вимірів, опису, складання креслень, фотофіксації. Таким чином, археологи отримують первинну інформацію, що складається з польової документації (щоденники, звіти, описи, малюнки, креслення, фото) і самих речей та їхніх уламків, різних об'єктів, виявлених розкопками.

Для процедури польового дослідження провідними поняттями є: *культурний шар* — товща землі, насичена матеріальними залишками діяльності людей; *стратиграфія* — вертикальний перетин культурного шару та нашарувань; *планіграфія* — просторове розташування культурних накопичень. Усі вони слугують уточненню умов знаходження матеріальних залишків, а стратиграфія та частково планіграфія — ще й для встановлення відносної хронології культурних відкладень. Але щоб археологічні матеріали стали надбанням науки, треба визначити їхнє місце у просторі та часі, тобто віднести до певної АК. Із цією метою отримані матеріали зіставляються з уже відомими. Таким чином пам'ятка залучається до якоїсь АК або, не знаходячи аналогів серед існуючих матеріалів, закладає ґрунт нової АК.

Метод зіставлення, порівняння археологічних пам'яток дає змогу виявити подібні серед них, але не дає відповіді на питання, коли саме вони існували. Історія, як і вік людини, вимірюється часом. Поки пам'ятку не визначено хронологічно, вона начебто стоїть поза історією. Визначенню хронології пам'яток служать різні методи.

Стратиграфічний метод пов'язаний із вивченням нашарувань, які інколи мають вражаючі масштаби. Так, культурні накопичення на місці легендарної Трої сягають 45 м та утворюють 12 шарів. Власне Трою відбиває сьомий знизу шар, а давніші та пізніші шари — різночасові поселення, що передували Трої та виникли на цьому місці після її руйнації. До речі, Г. Шліман неправильно ототожнив Трою з передостаннім шаром. Лише подальші дослідження дали змогу виправити його помилку.

За умови непотривожених нашарувань горішні завжди будуть пізнішими (молодшими) за долішні. Тому й об'єкти, при зведенні яких порушується певний шар, завжди будуть пізнішими за цей шар. Хоча стратиграфічний метод допомагає встановити послідовність нашарувань, тобто їх відносну хронологію, та не дає вказівки на їхній абсолютний вік, він залишається основним в археологічних дослідженнях, і його дія не обмежується відносною хронологією. Виступаючи одним із провідних методів фіксації (поряд із просторовою) тих чи інших розкопок, стратиграфічний метод є надійним ґрунтом для реконструкції різноманітних споруд (осель, курганів, святилищ). Тому оволодіння стратиграфічними спостереженнями є необхідною умовою професії археолога.

Вважається, що стратиграфічний метод запозичено з геології, але його простота, що спирається на видиму сутність речей, не могла оминати археологію. Інша справа — методи, які було спеціально розроблено для датування матеріальних знахідок давніх епох. Саме вони демонструють інтерес до минулого тих фахівців, що прямо не займаються історією, насамперед фізиків та хіміків.

Керамічні вироби — перший штучний матеріал, ви-

найденний людиною. Починаючи з неоліту всю історію людства супроводжує глиняний посуд та й інші речі, виготовлені з випаленої глини. Їхня масовість та різноманітність висунула це джерело на перше місце в розв'язанні багатьох проблем давньої історії, особливо етноісторичних. Із часом виявилося, що керамічні вироби можуть виступати і датуючим матеріалом. Саме на ґрунті кераміки розроблено *термолюмінісцентний метод* датування. Суть його зводиться до того, що глині властива радіоактивність. При випалі вона знищується, а потім знову розпочинається її накопичення. Чим більше часу пройшло з моменту виготовлення глиняної речі, тим більше накопичується повторної радіації. Вимір цієї радіації й надає змогу визначити час виготовлення глиняної речі. Ця процедура складна й має наслідком отримання термолюмінісцентного ефекту — світла, яким супроводжується нагрівання зразка та вивільнення його від накопиченої радіації.

На вимірі вмісту радіації ґрунтується й *радіовуглецевий метод*, або за C_{14} . Справа в тому, що в результаті обміну речовин живі організми протягом життя накопичують в однаковій пропорції радіоактивний C_{14} та звичайний C_{12} . Це накопичення припиняється зі смертю, а відтак починається розклад C_{14} . Вимір вмісту вуглецю та зіставлення диспропорції двох різновидів вуглецю з урахуванням швидкості розпаду радіоактивного вуглецю надає можливість установити дату смерті. Відкритий видатним американським хіміком У. Ліббі, удостоєним за це Нобелівської премії, цей метод набув великого поширення в археології, хоча він і датує об'єкти в межах певних інтервалів.

Більш точне датування можна отримати за допомогою *дендрохронологічного методу*. Він ґрунтується на аналізі річних кілець деревини, специфіку утворення яких (ширина, колір) детерміновано природними умовами (стан Сонця, посушливі чи вологі роки). Припущення щодо хронологічних можливостей деревини існували давно, але детальну розробку названого методу здійснено лише американським астрофізиком А. Дугласом. Метод передбачає побудову дендрохронологічної шкали та зіставлення з нею зразків деревини з тих чи інших ар-

хеологічних об'єктів. Висхідною точкою такої шкали є точно датоване дерево, тобто точна дата його спилювання. Порівняння часткового збігу річних кілець другого зразка з першим, третього з другим тощо дає змогу датувати наступні зразки: так створюється дендрохронологічна шкала. І досить порівняти з нею якийсь новий зразок, аби встановити дату спилювання дерева, а разом із цим дату зведення житла, поховальної споруди чи виготовлення якоїсь дерев'яної речі. Оскільки на ріст дерева впливали різні причини, зокрема місцевого характеру, це потребує створення дендрохронологічних шкал для певних регіонів та за різними породами дерев.

Окрім датування, створення дендрохронологічної шкали може бути корисним і для відтворення змін клімату — вони теж відбиваються на річних кільцях. Це у свою чергу може пролити світло й на причини змін у матеріальній культурі.

При зіставленні радіовуглецевих дат з дендрохронологічними виявлено розбіжності, а саме: перші дають молодший вік, аніж другі, і по мірі заглиблення в давнину ця різниця зростає. Так, згідно з радіовуглецевими датами Давнє царство в історії Єгипту треба було б відносити до другої половини III тис. до н. е. Тобто дати за C_{14} потребують поправки, що й називається *калібруванням дат*.

Археоманітний метод ґрунтується на виявленні намагніченості об'єктів, які побували під дією вогню. Під час нагрівання (глиняний посуд при випалі) або спалювання (дерево) окисел заліза втрачає свої магнітні властивості. Останні відновлюються при охолодженні та набувають напрямку та сили магнітного поля тієї точки Землі, де знаходиться об'єкт. Ці показники міняються залежно від часу, на ґрунті чого й розробляється своєрідна шкала таких змін, зіставлення з якою результатів обстеження зразка (кераміки, деревного вугілля) дає його дату з точністю ± 50 років.

Калій-аргоновий метод. Вік вулканічних порід визначається кількістю аргону в породі. Саме вона вказує, скільки часу минуло з тих пір, коли виникла порода і калій почав розпадатися.

Слід зазначити, що майже всі вказані методи технологічно складні та не виключають помилок різного характеру, які лише частково усуваються з розвитком науки, зокрема шляхом удосконалення приладів. Об'єктивні труднощі криються в тому, що в різні історичні періоди вміст того ж C_{14} в атмосфері міг бути різним. Тому лише зіставлення серій дат, отриманих різними способами, надає їм надійності.

Порівняльний метод. Установлена за допомогою будьяких методів хронології послідовність матеріальних залишків може виступати основою датування інших схожих чи тотожних залишків. Адже, окрім багат шарових пам'яток, на базі яких можна створити відносну шкалу хронології, існує багато й одношарових. Зіставлення здобутих матеріалів дає змогу знайти певне місце у хронологічній шкалі й для таких пам'яток. Це ж стосується й абсолютної хронології. Наприклад, наявність вірогідно датованих мікенських речей або схожих із ними серед матеріалів Зрубної АК є одним з орієнтирів датування цієї культури.

Таким чином, порівняльний метод слугує не лише територіальному впорядкуванню матеріальних залишків для об'єднання їх в АК, а й хронологічним цілям. *Порівняльний метод* (або порівняльно-типологічний) — *основа основ археологічного джерелознавства*.

Реконструкція в археології. У процесі розкопок пам'яток, їх фіксації, обробки джерел здійснюється й реконструкція певних об'єктів: *графічна* (жител, ям, могил, курганів та якихось предметів) або *реальна* (наприклад, відновлення горщика за його уламками, кладки житла за розвалом каміння). Але в даному випадку мова йде про реконструкцію археологічних джерел — матеріальних залишків.

Реконструкція історії давніх суспільств в археології розпочинається з реконструкції способу життя. Зокрема, матеріали однієї пам'ятки чи їх сукупності дають змогу розпізнати та реконструювати функцію та призначення речей та об'єктів, а разом із цим — заняття та побут людей. Це здійснюється на рівні повсякденного досвіду (наприклад: серп — щоб жати, спис — щоб полювати та воявати, горщик — щоб готувати їжу), а та-

кож шляхом пошуку етнографічних аналогів. Останнє стосується головним чином речей, які давно вийшли з ужитку. Останнім часом набув поширення *трасологічний аналіз*, який визначає та уточнює функціональне призначення речей, котрі або не мають етнографічних аналогів, або — виходячи з їхньої форми — могли мати поліфункціональне призначення: скажімо, деякі кам'яні знаряддя.

Цей ступінь реконструкції В. Генінг запропонував іменувати *рівнем предметно-технологічних реконструкцій*. Вони тісно пов'язані з відтворенням повсякденних занять та побуту давніх общин: що та як виробляли, якими інструментами користувалися, які споживали продукти, в яких оселях жили. Це відтворення здійснюється шляхом прямої реконструкції: рибальські гачки свідчать про рибальство, кістки свійських тварин — про скотарство, довготривале поселення — про осілий спосіб життя. Як бачимо, цей рівень ґрунтується на знанні речей та їхніх функцій, а також на логіці здорового глузду. Він дає змогу якоюсь мірою вийти на реконструкцію таких складових суспільного виробництва, як його технології та продуктивні сили.

Указані послідовні етапи археологічного дослідження (а саме розкопки пам'яток, їх культурно-хронологічне упорядкування та предметно-технологічна реконструкція) складають *джерелознавчий (або емпіричний) рівень дослідження*. Головна його мета — отримання, впорядкування та культурно-хронологічна атрибуція пам'яток. Реконструкції цього рівня спрямовані на відтворення світу речей та стаціонарних об'єктів, які створила людина та які оточували її у повсякденному житті, супроводжували певні дії (виробництво, свята, дозвілля, похорони), тобто явищ, які мають безпосередні кореляти серед матеріальних залишків.

Джерелознавчий рівень в археології займає провідне місце. Це викликано, з одного боку, постійним накопиченням джерел та необхідністю їх культурно-хронологічної атрибуції, з іншого — постійним удосконаленням культурно-історичних схем. Цей рівень дуже складний та трудомісткий і потребує досконалого знання матеріальних залишків. Його значущість визначається тим,

що саме цей рівень закладає ґрунт для подальших досліджень, а саме для реконструкції різноманітних сторін життєдіяльності давніх суспільств. А вона не обмежується констатацією якихось сфер діяльності (мисливство, землеробство тощо) чи висвітленням технології виготовлення знарядь праці або рис матеріальної культури. Все це дуже важливо, але не вичерпує суті історичного пізнання. В кожному колективі (а людина — істота колективна) існували певні стосунки між його членами, які склалися в процесі виробництва та розподілу продуктів, в організації шлюбного життя, існували правила, що регулювали відносини в колективі та між колективами. Народи виникали й зникали, переселялися, воювали, а значить для цього були якісь причини. Люди набували знань, якимось сприймали світ та пояснювали його. Реконструкція цих сфер — справа складна та вимагає знання не лише світу речей та матеріальних об'єктів, а й розуміння самої суті первісності — головних принципів її організації та специфіки тодішнього способу мислення. Ці явища стосуються головним чином взаємин людей з природою та поміж собою, і їх прямо не відбито в археологічних матеріалах. Тому розшифрувати соціально-економічний зміст залишок, виходячи лише з археологічного знання про них, можна лише частково або взагалі неможливо. Ключем для їх пізнання виступає теорія історичного процесу, зокрема за первісності, яку створює етнографія.

Роль етнографії у відтворенні історії первісності

Визнаючи за археологією певні пріоритети у вивченні давньої історії, зокрема часову та просторову масштабність її джерел, їх розмаїття та — головне — синхронність історичному процесові, слід наголосити, що на-

віть важко уявити, якою б бачилася та історія, якби не існувало етнографії — науки, що вивчає традиції та побут народів світу. Це складна багатогалузева наука, в системі якої значне місце посідає етнографія первісних народів, що існують у наш час. Саме про неї головним чином і піде мова.

Етнографічні джерела. Такі джерела можна поділити на *прямі* — це сучасні первісні народи, а також *побічні* — пережитки якихось первісних явищ у сучасних розвинених суспільствах. Перші кількісно обмежені, але мають ту перевагу над археологічними, що вони є живими свідками історії. Етнографи в реальності можуть спостерігати явища, які археологові необхідно реконструювати: організацію життя первісних колективів в усьому багатстві його проявів та взаємозв'язків різних його сторін, — окрім речей, саме виробництво, обмін, споживання, побут, стосунки між людьми, мотивацію вчинків, ритуали, тобто все те, що стосується соціальних відносин та суспільного життя в широкому розумінні.

Етнографічні джерела здобувають шляхом безпосереднього спостереження за життям первісних колективів, опитування та бесід з їхніми членами та фіксації цієї інформації (записи, анкетування, плани різних об'єктів, схеми стосунків, малюнки та фото речей, якихось дій, самих людей, кінозйомки, фонограми тощо) та придбання речей. Отримана таким чином інформація є найціннішою, оскільки здобувається за певною методикою та на професійному рівні. Саме безпосереднє спостереження, тимчасове занурення в первісні колективи дають змогу здобути повноцінну та різноманітну інформацію, помітити взаємозв'язок явищ, взаємодію різних аспектів життя.

Але ще задовго до виникнення етнографії на первісні народи звернули увагу давні та середньовічні вчені. Особливо широке знайомство з ними розпочалося з епохи Великих географічних відкриттів та з розвитком колоніальної системи. Різні люди — вчені, мандрівники, місіонери, вражені зовнішнім виглядом, способом життя та звичаями цих народів, лишили нотатки, а представники адміністрації за завданням своїх урядів — ще й

різні переписи, довідки. Знайомство з первісними народами вело до колекціювання їхніх речей, створення етнографічних музеїв. Усе це, що накопичувалося протягом писемної історії, теж виступає етнографічним джерелом. Таким джерелом є й усна традиція народів світу.

Вивчаючи живі суспільства, етнографія постачає матеріал для демографів, соціологів, психологів тощо.

Та все ж етнографічні джерела потребують критичного ставлення. Це диктує їхня специфіка, яка зводиться до того, що, по-перше, етнографія має справу з первісними *синполітичними* суспільствами, тобто такими, що існують поряд із державними. Жодну із сучасних первісних груп не можна розглядати як наших пращурів. *Анополітичні* суспільства, тобто такі, що існували до виникнення держав, репрезентовано лише археологічно. До речі, для Старого Світу, починаючи з III тис. до н. е., первісні суспільства, які вивчає археологія, теж виступають синполітичними, оскільки вони розвивалися під більшим або меншим впливом станово-класових суспільств, межі яких поступово розширювалися. По-друге, відсталі народи стадійно не охоплюють усю первісну історію, а лише починаючи приблизно з мезоліту. Кінець палеоліту якоюсь мірою було репрезентовано лише тасманійцями, культура яких через ізольованість сильно деградувала і які зникли на початку XX ст. Більше аналогів маємо для доби мезоліту. Це всім відомі австралійці, а також ведда Шри-Ланка, бушмени Африки, деякі народи Америки тощо. Збереглися на Землі й первісні народи, що ведуть відтворювальне господарство скотарського та землеробського напрямів. Період антропогенезу та історію розселення людей на Земній кулі (ранній палеоліт) відбито лише археологічними джерелами. На Землі не збереглося й тієї природної та екологічної обстановки, за якої жили верхньопалеолітичні мисливці.

Відсталі народи не охоплюють все різнобарв'я первісності, оскільки їх репрезентовано головним чином ізолянтами, що опинилися в ненайкращих умовах життя: на півночі Америки, Європи та Азії, в пустелях та навіпустелях Азії, Африки та Австралії, у тропічних лісах Африки, Індії та Індонезії тощо. Екологічні та історичні умови їхнього існування призвели до консервації

(стагнації) розвитку продуктивних сил (технології виробництва) та господарства. Темпи поступу аполоітичних суспільств були динамічнішими. Невідомо, як ця стагнація відбилася на інших сферах життя — соціальній, духовній, культурній: припинився їхній розвиток чи ні. Невідповідність між двома складовими суспільства — виробництвом та цими сферами, зокрема примітивність першого та складність других, дає змогу припускати, що консервація виробництва не завжди була перепорою для розвитку соціальної, культурної та духовної сфер життя.

І останнє. За тисячоліття свого існування, незважаючи на ізоляцію, відсталі народи зазнали впливу розвинених суспільств. Відтак могли з'явитися типи суспільств, що не відбивають закономірного розвитку «класичної» первісності, а це у свою чергу означає, що в давнину могли існувати й типи первісних суспільств, не репрезентовані етнографічно. Ось чому останнім часом значна увага надається виявленню не лише загальних тенденцій розвитку первісності (однолінійності історичного процесу), а й шляхів її поступу (багатолінійності).

Таким чином, постає питання вірогідності виявлених при вивченні цих народів явищ як притаманних первісності загалом та, скажімо, тотожності сучасних неолітичних племен давнім. Та як би скептично ми не ставилися до етнографічних джерел, треба визнати, що інших шляхів проникнення в сутність первісної формації немає. Тому мова має йти про критичний аналіз цих джерел, а не про їхню непридатність для вивчення первісної історії. І виникнення етнографії завдячено саме інтересові до найдавнішого періоду людства. Оскільки етнографія має справу з живими, діючими суспільствами, то вона спрямована, з одного боку, на пізнання загальних закономірностей, характерних для всіх первісних суспільств, а з іншого — на виявлення конкретної специфіки окремих суспільств.

Провідні принципи організації первісних суспільств. Саме етнографами було відкрито провідні принципи організації та функціонування первісних суспільств, серед яких

головним та універсальним є *принцип зв'язків за спорідненістю*. Першою формою об'єднання людей у колективи був рід, члени якого усвідомлювали себе родичами, тому не мали права вступати в шлюбні зв'язки між собою. Люди приблизно одного віку та статі вважали себе братами й сестрами, хоча насправді такими могли й не бути. Тому таку спорідненість іменують *класифікаційною*. Отож провідними рисами роду є *агамія* — заборона шлюбних зв'язків між членами одного колективу, яка приводить до *екзогамії* — встановлення шлюбних зв'язків поза межами свого роду, тобто з членами інших родових колективів. Агамно-екзогамний рід і складає *кровоноспоріднену общину* — першу форму колективу людей розумних.

Рід виступав організатором не лише шлюбних стосунків, а й усього життя: виробництва, побуту, виховання нових поколінь. Рід — це колектив, і все життя людини було просякнуте колективізмом: праця, споживання харчів, вирішення якихось справ. Соціалізація індивідів, тобто їх виховання та залучення до життя роду, теж мала колективний характер та здійснювалася через статеві групи, які поєднували людей приблизно одного віку й статі. Поділ на статеві групи криється в самій природі людей — їхній різній статі (чоловіки та жінки) й тривалості життя, що охоплює три основних періоди: дитинство, коли дитя треба вигодувати та навчити правил моралі, залучити до праці; зрілість — активний працездатний вік; старість — накопичення життєвого досвіду та згасання фізичних сил. Соціалізація здійснювалася шляхом навчання: хлопчиків — чоловіками, дівчаток — жінками, а перехід з однієї вікової групи в іншу супроводжувався певними випробуваннями, які треба було здолати, щоб стати повноправним членом наступної групи, а разом з цим — отримати певні права (наприклад, брати участь у полюванні, ритуалах чи нарадах). Перехід з однієї вікової групи до іншої було обставлено не лише випробуваннями, а й святковими ритуалами, які мали підкреслити нову соціальну роль людини. Цей комплекс дій має назву *статевікових ініціацій* (посвячень). Таким чином, *другим універсальним принципом організації первісних колективів є статевіковий*.

В агамії роду та необхідності встановлення шлюбних зв'язків з членами інших родових груп лежить третій універсальний принцип організації первісності — *наявність дуальнородових систем*, що пов'язують щонайменше дві родові групи.

Систематизація первісних суспільств. При цьому наявні первісні суспільства різняться між собою — за способами господарювання (привласнювальне господарство та відтворювальне, провідні галузі господарства і другорядні), за організацією праці й споживання (співвідношення колективного та індивідуального), за рівнями соціальної консолідації (дуальнородові системи, братрії, племена, союзи племен) тощо. Різноманітність одночасно існуючих первісних суспільств потребує їх упорядкування і з погляду їхньої зовнішньої видимої (емпіричної) сутності, і в плані їхньої внутрішньої будови, — від простих до складних форм організації, що не завжди лежать на поверхні, а вимагають проникнення в суть суспільства.

Важливою категорією емпіричного впорядкування первісних суспільств є *господарсько-культурний тип*. Він поєднує схожі за умовами проживання та системою господарювання суспільства, наслідком чого є схожість між ними й за культурою та соціальною організацією. Це відбито в назвах господарсько-культурних типів: мисливці тайги, мисливці та збирачі тропічних лісів, мотичні землероби спекотного поясу, кочовики аридної смуги тощо.

Внутрішня сутність суспільств розкривається через аналіз їхньої організації та знаходить концентроване вираження в періодизації, що відбиває упорядкування первісних суспільств від найпростіших організаційних форм до найскладніших.

Довгий час у науці панувала *тристадійна періодизація* історичного процесу, що зародилася ще в античних мислителів та утвердилася в західноєвропейській науці XVIII ст. Йдеться про поділ історії на дикунство, варварство та цивілізацію. Вперше таке визначення стадій було запропоновано шотландським вченим А. Фергюсоном (1723—1816). Поряд із цим історію розглядали як

зміну певних типів господарювання: мисливство, скотарство та землеробство.

Принципово новий крок в удосконаленні періодизаційної схеми було здійснено видатним американським етнографом Л. Морганом (1818—1881). Він створив і значною мірою обґрунтував цілісну концепцію розвитку людства від його виникнення до появи перших держав (основна праця — «Давнє суспільство», 1877). Головним відкриттям та концептуальним моментом схеми Моргана був уже згаданий рід, що відбиває головний та універсальний принцип організації первісного суспільства — за кривною спорідненості. Цим родове суспільство відрізнялося від станово-класового, зв'язки якого ґрунтуються на території та власності, а відтак первісний демократизм правління замінюється у цьому суспільстві інститутами влади. Морган системно ув'язав рід та його форми, занепад родової організації зі способами добування джерел існування, з винаходами та відкриттями (тобто продуктивними силами) та формами сім'ї, власності й управління. Таким чином, первісність була представлена дикунством та варварством, які різнилися способами господарювання (привласнювальний та відтворювальний), формами шлюбних стосунків (групова й парна), формами роду (материнська та батьківська). У межах кожного періоду виділено по три стадії, які детальніше відбивають еволюцію вказаних явищ.

Подальший розвиток науки, активне накопичення джерел та їх осмислення дали змогу уточнити окремі ланки схеми Моргана, особливо стосовно найдавнішого періоду розвитку людства (виникнення людини, найдавніші форми організації суспільства та сімейного життя, продуктивні сили тощо). Але зберігає силу основний підхід ученого: *пояснення суті та змін суспільної організації зрушеннями в розвитку господарства та матеріальної культури*.

Остаточно концепцію матеріалістичного розуміння історичного процесу було сформульовано К. Марксом та Ф. Енгельсом; стосовно первісності її викладено у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884). *Провідними й найзагальнішими поняттями матеріалістичної теорії виступають продуктив-*

ні сили та виробничі відносини. Перші охоплюють самих людей, засоби праці та предмет праці, тобто відбивають техніку й технологію виробництва; другі — це стосунки між людьми, які виникають у процесі виробництва та розподілу продуктів. Виробничі відносини складають підвалини суспільства, на які спирається надбудовна сфера — управління та ідеологія.

Матеріалізм як один з напрямів осмислення історичного процесу справив великий вплив на подальший розвиток історичної науки, зокрема археології: адже він надавав теоретичний ґрунт для осмислення археологічних джерел. І хоча час від часу робилися спроби його заперечити шляхом перегляду окремих положень або висунення примату конкретноісторичного над загальноісторичним, тобто багатолінійності еволюції над однолінійністю, все ж ця парадигма діє й тепер.

Дана концептуальна схема виступала провідною для вчених колишнього СРСР. Тому критеріями періодизації висувалися чинники, які тією чи іншою мірою характеризували продуктивні сили та виробничі відносини, суспільний поділ праці тощо. Результатом цього є три-чотиричленний поділ первісної формації на період *праобщини* (або первісного людського стада), що збігається з добою антропогенезу (ранній палеоліт); період *родової общини* (як правило, з поділом на ранньо- та пізньородову) та період *первісної сусідської* (прото- або праселянської) *общини* (російські вчені А. Першиць, М. Бутінов, Ю. Семенов та ін.). Оскільки найдавніший період людства (стадія антропогенезу) етнографічно не репрезентовано, його реконструкція значною мірою є гіпотетичною.

Матеріалістичний підхід до осмислення історичного процесу породив *теорію трьох революцій* — *революції знарядь, неолітичної та міської* (англійський учений Г. Чайлд), чим науважується на трьох важливих моментах історії: появи людини, відтворювального господарства та цивілізацій.

Не виходять за межі тричленного поділу первісності й періодизаційні схеми інших зарубіжних дослідників, які звертають увагу головним чином на ускладнення соціокультурної організації та відносин розподілу. Виділяють: *егалітарні суспільства*, тобто соціально не дифе-

ренційовані, що ґрунтуються на принципі реципрокції (горизонтальний розподіл продуктів виробництва); *ранжовані*, що базуються на принципі редистрибуції (вертикальний розподіл продуктів виробництва) та появи рангової диференціації; *стратифіковані*, коли рангова диференціація призводить до нерівності в розподілі економічних ресурсів.

Як бачимо, етнографія оперує зовсім іншим термінологічним апаратом, ніж археологія. Узагальнюючи свої джерела, *етнографія подає теорію історичного процесу, але не історію первісного суспільства*. У цьому специфіка та значущість етнографії. Здійснюючи упорядкування суспільств, етнографія встановлює і зв'язки певних соціальних явищ із матеріальною культурою та господарством. Таким чином, етнографічне знання має характер повного та всебічного, але стосується нинішніх суспільств. Археологічне ж знання неповне та стосується головним чином матеріальної культури, але відбиває всю історію людства. За влучним виразом російського етнографа В. Кабо, археологія має справу з безпосередніми слідами первісного суспільства, з якого пішло життя; етнографія ж доторкається до самого цього життя, але лише в сучасну епоху, на тлі «сучасного пейзажу». Тому лише співробітництво обох цих наук може подолати обмеженість кожної.

Використання етнографічних джерел для інтерпретації археологічних матеріалів. Аби зробити знання про первісні суспільства повним та всебічним, необхідно здійснити реконструкцію способу життєдіяльності та соціальної організації цих суспільств. Хто б не здійснював таку реконструкцію — етнограф чи археолог, вона завжди буде ґрунтуватися, з одного боку, на знанні конкретного археологічного матеріалу, з іншого — на знанні загальних закономірностей розвитку суспільства. Саме із взаємодії цих наук народжується історія первісного суспільства. Вона не буде тотожна етнографії ні за протяжністю у часі, ані за різнобарвністю конкретних проявів. Адже вона охоплюватиме аж 2 млн років та історію всіх первісних суспільств, що існували на Землі.

Довгий час використання етнографічних джерел для

реконструкції первісної історії обмежувалося поверховими аналогіями археологічних матеріалів з етнографічними, ілюстраціями якихось звичаїв та явищ, що могли б викликати появу певних матеріальних об'єктів. Такий підхід породив свого роду «традиції» інтерпретації. Класичний приклад: наявність жіночих статуеток, мовляв, свідчить про матріархат. На ґрунті такого підходу виникали непорозуміння, коли, скажімо, відтворене за археологічними матеріалами суспільство Європи до дрібниць збігалося за організацією та звичаями з африканським. При такому ототожненні роль археологічних джерел зводилася нанівець.

Пошуки способів інтерпретації археологічних джерел за допомогою етнографічних матеріалів привели до створення *порівняльно-історичного* (або історично-типологічного) *методу*, суть якого зводиться до вимоги порівнювати стадійно однотипні суспільства, репрезентовані етнографічно та археологічно, і порівнювати не за окремими емпіричними ознаками, а на ґрунті моделей. Оскільки функцією етнографії є відтворення історії, одним з її провідних завдань виступає побудова моделей суспільних структур для різних етапів історичного розвитку. Ними й можуть скористатися археологи для реконструкцій.

Під *етнографічною моделлю* треба розуміти узагальнену характеристику певного типу суспільства, отриману в результаті аналізу та впорядкування етнографічних джерел (тобто народів) за суттєвими ознаками, що відбивають їхній спосіб життя (виробництво та соціальну організацію). У процесі моделювання індивідуальні риси, які відбивають конкретну специфіку суспільства, відкидаються, завдяки чому на перший план виходять риси загальні, типові, що виражають глибинний зміст явищ та їх зв'язок. Цей підхід породив за рубежем спеціальний напрям досліджень — *етноархеологію*, мета якої — спостереження за життям, діяльністю та поведінкою відсталих народів і матеріальними рештками, які лишаються після цього. Збіг деяких показників археологічної та етнографічної моделей дає змогу реконструювати відсутні ланки археологічної моделі, яка в початковому вигляді завжди буде бідніша за

археологічних джерел та археологічних знань, а й із чітких уявлень про закономірності історичного розвитку загалом та окремих його сторін зокрема і способів їх відбиття у матеріальних залишках. Тобто якщо на джерелознавчому рівні пізнання йде знизу — від джерела та його узагальнення до висновків, то теоретичне пізнання, ґрунтуючись на концептуальних схемах, здійснюється згори (від теорії) вниз (до джерела). Тому зміна концептуальних схем приводить до нового осмислення джерел.

Теоретична концепція задає тон дослідженню, їй підкорені всі пошуки. Розробляючи її (чи користуючись готовою), археолог орієнтує певним чином і свій матеріал: які залишки, що саме відбивають та про що свідчать. Таким чином він створює емпіричну модель дослідження, що втілює головні ідеї про суть явища і той предметний світ та його структуру, яка має відбити цю суть. Саме виявлення в конкретному матеріалі фактів, притаманних предметному світові людей, допомагає реконструювати й соціальні явища. Дослідження такого рівня потребують використання масових джерел та статистичних методів їх аналізу. Ці вимоги впливають із самого характеру проблем такого рівня та характеру соціальних закономірностей, які можна виявити лише в масі фактів як певну тенденцію, а не як твердий закон.

Таким чином, *історію первісного суспільства можна реконструювати, поєднуючи зусилля двох наук — археології та етнографії*. Кожна з них у цьому процесі відіграє свою роль. Добуваючи та впорядковуючи матеріали в часі та просторі, археологія, виходячи з логіки самих матеріальних свідчень, може реконструювати й деякі сторони життя давніх суспільств. Але проникнути в суттєві риси цього життя, повноцінно осмислити археологічний матеріал лише своїми засобами археологія не в змозі. Тут на поміч приходить етнографія, яка конструє концептуальні схеми. Користуючись ними та конкретизуючи їх відповідно до своїх джерел та мети дослідження, археологія зберігає специфіку й на цьому рівні за рахунок програм та методів переведення археологічної інформації в історичну. Зрештою історія первісного суспільства реконструюється за археологічними джерела-

ми, оскільки саме вони виступають ровесниками первісної формації, її реальними слідами.

Науважимо, що археологи дещо схильні абсолютизувати факти, тобто археологічні джерела, вважаючи, що рушієм науки є накопичення фактів. Важливість останніх не можна заперечувати. Та за такого підходу забувається, що факти відкриває вчений, і він же надає їм значущості. Наука розвивається завдяки творчій силі мислення, і її підштовхують нові ідеї та теорії. І незважаючи на те, що жодна з теорій не може пояснити всю багатогранність світу, саме теорії є сходинками в його пізнанні.

Ми звернули увагу на значення двох провідних наук для реконструкції давньої історії — археології та етнографії. Та цим не обмежується коло дисциплін, які беруть у цьому участь. Скажімо, для реконструкції найдавнішого періоду — антропогенезу — велика роль відводиться *антропології*, що вивчає залишки найдавніших істот, які передували власне людині, та найдавніших людей. Антропологи реконструюють не лише фізичний вигляд гомінідів, а й, виходячи зі стану та особливостей гомінідної тріади (прямоходіння, рука, мозок), розвиток трудової діяльності, а також особливості інтелекту: здатність мислити й розмовляти (за будовою черепа), характер харчування (за станом зубів), м'язовий та розумовий потенціал. Антропологи розв'язують проблеми расогенезу, формування різних фізичних типів людей, етнічних особливостей. Визначення віку, статі померлих відіграє суттєву роль при реконструкції демографічних процесів, форм соціальної організації.

Сучасна наука дає змогу порівнювати викопні залишки людей не тільки за зовнішніми параметрами. У 1984 р. американський вчений К. Муллс, досліджуючи молекулу ДНК, віднайшов більш точний спосіб ідентифікації живих істот та визначення їхнього віку. Удостоєний Нобелівської премії, цей винахід допомагає виявляти споріднені групи людей.

У відтворенні історії задіяно багато джерел, а бурхливий розвиток науки увесь час їх поповнює. Тисячоліттями осідав пилок рослин та накопичувався у шарах землі. Його дослідження, яке стало можливим завдяки

появі могутніх мікроскопів, ще ширше відкриває таємниці навколишнього світу. Так звичайний пилок став історичним джерелом. За влучним висловом французького історика Л. Февра, історія перетворила цей пилок на свій мед. Нічого не відкидаючи, історія користується всім тим, що може винайти допитливий людський розум.

Отож *історія первісного суспільства — синтетична наука*. Такий її характер визначається різноманітністю джерел, їхнім характером та різнобарвністю, що й передбачає участь багатьох наук в їх вивченні. Повнота реконструкції залежить від вірогідності джерел, від залучення різних спеціалістів до їх вивчення, від обсягу знань кожної науки, що постачає певну інформацію. Масштаби реконструкцій визначаються конкретним завданням дослідження: на рівні пізнання життя конкретної общини (наприклад, за матеріалами поселення чи могильника або ж обох їх); на рівні пізнання закономірностей розвитку якогось явища (наприклад, закономірностей існування та розвитку скотарських суспільств); на рівні пізнання найзагальніших закономірностей суспільного розвитку (наприклад, виникнення відтворювального господарства та його наслідки). Кожному рівневі пізнання притаманні своя міра узагальненості, охоплення певного кола джерел.

Синтез знань — надзвичайно складна справа. Він потребує широкої наукової ерудиції, проникнення в сутність явищ, відчуття історії, образного її сприйняття. Та хоч якою б зрілою була наука, реконструкції завжди будуть вірогідними, і завдання науки полягає у поглибленні їхньої вірогідності.

Література

Авдусин Д. А. Археология СССР. Москва, 1967.

Берндт Р. М., Берндт К. Х. Мир первых австралийцев. Москва, 1967.

Брей У., Трапш Д. Археологический словарь. Москва, 1990.

Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. Москва, 1983.

Література

Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Киев, 1989.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. Москва, 1983.

Клейн Л. С. Археологические источники. Ленинград, 1978.

Косаев М. О. Очерки истории первобытной культуры. Москва, 1953.

Методика полевых археологических исследований. Москва, 1983.

Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. Москва, 1968.

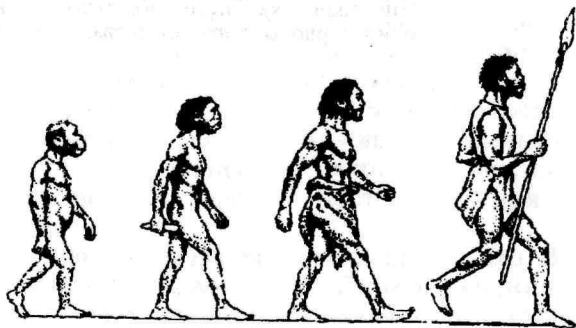
Равдоникас В. И. История первобытного общества. Ленинград, 1939. Ч. 1.

Февр Л. Бои за историю. Москва, 1991.

Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. Москва, 1979.

2

ПОЧАТОК ІСТОРІЇ. ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ РОЗСЕЛЕННЯ НА ЗЕМНІЙ КУЛІ

Історія людства нерозривно пов'язана з історією Землі, частиною якої вона й є. Виділення людини з тваринного світу, що розпочалося приблизно 2 млн років тому, поява людини розумної та заселення нею обширних просторів, найдавніші періоди її історії проходили в умовах зовсім інших, ніж сучасні. Тому стисло нагадаємо історію Землі за геологічною періодизацією, яка ґрунтується головним чином на палеонтологічних даних.

Періодизація історії Землі

В історії нашої планети виділяють чотири великі ери. За *докембрійської* розпечена Земна куля поступово охолоджувалася, і лише наприкінці ери з'являються перші примітивні організми. За *палеозойської* ери виникають безхребетні тварини (вони панували протягом *кембрійського*, *силурійського* і *девонського* періодів) та земноводні (*кам'яновугільний* та *пермський* періоди). Флора цього часу характеризується поширенням спорових рослин: хвощі, плауни та особливо деревоподібні папороті. *Мезозойська* ера — це час гігантських плазунів; тоді ж з'являються перші ссавці (сумчасті) та птахи (зубаті — археоптерікси). За *кайнозойської* ери розвиваються вищі форми тваринного світу — ссавці.

Останню еру поділяють на *третинний* та *четвертинний* періоди, і саме з *четвертинним* періодом пов'язують історію людства, тому його називають *антропогенним*. Одразу наголосимо, що виділення людини з тваринного середовища сталося лише у Старому Світі, ні Америка, ні Австралія в цьому процесі не були задіяні — вони були заселені людиною сучасного типу лише за пізнього палеоліту.

Третинному періодові був притаманний тропічний і субтропічний клімат, що поширювався й на Європу. Тоді в Європі мешкали такі тварини, як страуси, жирафи, слони, носороги, шаблезубі тигри, мавпи тощо.

Початок четвертинного періоду позначений похолоданням. Часи сильних похолодань супроводжувалися наступом льодовиків, а часи потеплінь — їх відходом, що й

зумовлює внутрішню структурованість даного періоду. Оскільки кам'яний вік передує геологічній сучасності, котра встановилася близько 10—12 тис. років тому, то найдавніші люди жили за іншого клімату, в оточенні інших фауни та флори. Тому реконструкція найдавнішої історії тісно пов'язана з *геологією* четвертинного періоду (стратиграфічні умови залягання пам'яток), *палеонтологією* (викопа фауна) та *палеоботанікою* (викопа флора).

Особливої потужності зледеніння набували у Північній півкулі — в Північній Америці та Євразії, де сягали товщини 1—2 км. Уламком цих льодовиків є сучасна Гренландія. Сильні зональні зледеніння відбувалися в Альпах, на Алтаї, Памірі, в Тибеті, Гімалаях, а також у Південній півкулі — в гірських областях Африки (Кіліманджаро, Кенія), Австралії та Нової Зеландії. За цього часу інші обриси мали суходіл та водні басейни.

Щодо Європи, то льодовики, накопичуючись у полярних областях, повзли на південь. Під час цього вони пересували верхні шари ґрунту, уламки порід, що й позначає їхній шлях (*морени*). Танення льодовиків супроводжувалося бурхливими потоками води, що відкладали шари ґрунту й гальки (обточені уламки гірських порід). Чергування цих шарів, наявність в них певної фауни й флори дають змогу встановити їхню відносну хронологію та пов'язати з тими чи іншими відтинками льодовикового періоду.

Льодовиковий період охоплює два перших підрозділи четвертинного періоду — *еоплейстоцен*, коли прокотилося декілька хвиль похолодання (дунай, гюнц), але, певно, без утворення льодовиків, та *плейстоцен*, коли похолодання супроводжувалися просуванням льодовиків на південь. За альпійською шкалою виділяють три епохи зледеніння — *міндель*, *рис* та *вюрм* (назви походять від альпійських сіл, де було простежено чергування льодовикових і міжльодовикових періодів) та епохи між ними, що характеризувалася потеплінням і відходом льодовиків.

Загалом клімат Землі за четвертинного періоду мав субтропічний характер, окрім областей, що прилягали до льодовиків. Тут відбувалося поступове погіршення клімату. За міндельського зледеніння панував ще помірно-зволожений теплий клімат. Європу вкривали густі ліси з багатою фауною та флорою, зокрема й теплолюбною, що з'яви-

лася тут за третинного періоду. Але вже риське зледеніння було таким грандіозним, що призвело до погіршення клімату в усій Північній півкулі. Під час цього — максимального — зледеніння льодовики покрили Англію (до широти Лондона), Скандинавію, Голландію, більшу частину Німеччини, Північне Прикарпаття та частину території України (вздовж Дніпра льодовик спускався аж до сучасного м. Дніпропетровська). Встановився помірно-холодний та вологий клімат. Західна Європа вкрилася лісами, у Східній запанували степи. Теплолюбні рослини й тварини зникли. Типовим представником тваринного світу став мамонт; на той час в Європі мешкали також волохатий носоріг, печерний ведмідь, печерний лев, гієна, бізон, лось, олень.

За вюрмського зледеніння зниження температури поєднувалося зі зниженням вологості. Ліси зникли. Південніше льодовика простягалася тундра зі вкрапленнями трав'янистих степів та рідколісся, далі у Східній Європі лежали холодні степи, а в Південній — лісостепи. Окрім мамонта та волохатого носорога, тоді поширилися полярні тварини: північний олень, мускусний вівцебик, песець, лемінг, а також степові види: антилопа-сайгак, гризуни. Північний олень — типово тундрова тварина — мешкав навіть на узбережжі Середземного моря, у Криму та на Кавказі.

За *голоцену*, що змінив плейстоцен, клімат також змінювався, але не так різко. Саме голоцен розпочинає геологічну сучасність. Ще наприкінці плейстоцену вимерли мамонти, волохаті носороги та інші великі тварини. З голоцену веде відлік формування сучасного рослинного й тваринного світу.

ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ

Як вже зазначалося, четвертинний період іменують ще антропогенним, оскільки саме з ним пов'язана історія людства. Постає питання: *де, коли та як виникла людина, а разом з цим і суспільство?*

Походження людини — чи не найбільша таємниця на-

шого світу. Не дивно, що довгий час, аж до XIX ст., людину, як і саму Землю та все живе на ній, розглядали як творіння Бога. Наукове осмислення цієї проблеми пов'язано з ім'ям визначного англійського вченого Ч. Дарвіна (1809—1882). Порівнюючи викопні залишки тварин та рослин, він довів, що життя на Землі не завжди було таким, як тепер. Воно розвивалося від простих форм до складних (основна праця Дарвіна — «Походження видів шляхом природного добору», 1859 р.). Його теорія називається *еволюційною*. І хоча сам Дарвін, будучи людиною глибоко релігійною, не зробив висновку про походження людини з тваринного світу, його теорія підводила до цього, що невдовзі й було зроблено (К. Фогт, Т. Гекслі, Е. Геккель).

Сьогодні вчені дискутують, як саме проходив еволюційний процес: чи завдяки випадковостям, чи внаслідок винаходів. Але наявність еволюційного процесу як поступового ускладнення природи визнають усі. І сьогодні еволюційна теорія є провідною в осмисленні антропогенезу та дає змогу бачити певні віхи цього процесу.

Науважимо, що проблема походження людини є теоретичною, тобто розв'язується логічними засобами з урахуванням різних чинників. Загалом вона полягає в розкритті механізму формування соціального на ґрунті біологічного, у встановленні причин, які сприяли подоланню суто біологічних закономірностей існування тваринного світу та виникненню соціальних, результатом чого й стала людина і суспільство.

Можна сказати, що *головною рисою суспільства є культура як своєрідна система адаптації до навколишнього середовища, як система поведінки, тобто інформаційна*. Від біологічної інформації соціокультурна відрізняється тим, що передається не біологічними каналами (молекули ДНК), а штучними, зокрема мовою. Тобто у цьому процесі головну роль відіграє свідомість. Але культура — видима сутність людини. Що породило її?

Нині найбільш логічною відповіддю на це питання є одна: це праця як цілеспрямована дія з перетворення природи. Людина — результат праці, вона виникає разом із працею та завдяки їй. Саме у процесі праці між людьми виникають своєрідні зв'язки — виробничі, або соціально-економічні. Їх розглядають як первинні, що об'єднують

людей та протистоять суто біологічним, притаманним тваринам. Ці зв'язки справляють потужний вплив на людину: роблять її такою, як і той колектив, до якого вона належить. Виступаючи ґрунтом соціального організму, соціально-економічні відносини детермінують свідомість та волю людей, визначають мотиви й стимули їхньої діяльності, а разом з цим — їхню поведінку, тобто все те, що в широкому розумінні і є культурою. Тому зміна соціально-економічних відносин, спричинена прогресом продуктивних сил, веде до зміни норм поведінки, соціальних цінностей, орієнтирів, бажань та мотивації діяльності.

Соціальна діяльність відрізняється від природної тим, що її спрямовано на створення речей, яких у природі в готовому вигляді не існує. Тому соціальна діяльність завжди передбачає перетворення природних речей, тобто творчість як таку. У свою чергу творення завжди пов'язано з метою, яка прогнозує бажаний результат, уявляє його. А це неминуче потребує наявності певних образів, тобто понять, яких не може бути без мислення та мови. Отож виробнича діяльність є можливою лише за умови існування мислення поняттями. Природним носієм творчого акту, тобто свідомості, мислення та мови, виступає людина.

Залишаючись біологічною істотою, людина підкорює соціальним мотивам біологічні інстинкти — статевий, харчовий та інстинкт самозбереження, тобто живе за певними правилами, які диктує їй колектив. Цим вона відрізняється від тварини, життя якої повністю залежить від біологічних інстинктів. *Виникнення суспільства — це насамперед поява колективу індивідів, об'єднаних соціально-економічними зв'язками*.

Це нове об'єднання виникло не відразу: воно формувалося разом із людиною та на її ґрунті. Це відбито у зміні морфоструктури істот, що передували власне людині, та в наслідках цього процесу — прямій ході, розвитку руки та мозку, а разом із цим мислення й мови. Тому логічно розглядати антропо- і соціогенез як єдине ціле, в сукупності антропо- і соціогенних чинників. Такий підхід дає змогу розмежувати три головних моменти давньої історії Землі й суспільства та відтак виділити три періоди: *період складання передумов виникнення людини; період формування людини й суспільства (антропосоціогенез); період появи люди-*

ни та суспільства у завершеному вигляді. Кожний з періодів характеризується системою певних чинників, що й визначають їхню сутність: перший — появою та еволюцією істот найвищого рівня розвитку тваринного світу, де панують біологічні закономірності існування; другий — появою та розвитком істот перехідного типу, що і за морфологічними особливостями, і за способом життя поєднують риси світу тварин та світу людей, а значить їхні життя та розвиток зумовлюються дією як біологічних, так і соціальних закономірностей; третій — появою та існуванням людини й суспільства, де провідне місце в житті та еволюції посіли соціальні чинники.

Наголосимо, що *період антропогенезу є перехідною епохою від тварини до людини, від біологічної форми існування до біосоціальної (суспільства)*. Ця перехідність виявляється, по-перше, в еволюції людини як біологічної істоти. Відмінності між архантропами, палеоантропами та неоантропами оцінюються як відмінності видів, а процес трансформації архантропа в палеоантропа, а останнього в неоантропа — як процес перетворення одного біологічного виду в інший. З появою неоантропа (людини сучасного фізичного типу) розвиток людини як біологічного виду майже завершується. По-друге, перехідність названого періоду визначається одночасною дією і біологічних, і соціальних закономірностей; наслідком же антропогенезу є поступове усунення дії біологічних чинників та заміна їх дією соціальних.

Виникнення людського суспільства — це передусім формування суспільних відносин. Реконструкція цього процесу здійснюється за даними різних наук, із-поміж яких провідне місце належить антропології, що аналізує зміни морфоструктури (фізичної будови) пралюдей та давніх людей та наслідки цього процесу: пряма хода, еволюція руки (як головного органу праці) й мозку (мислення, мова); а також археології, котра вивчає матеріальні залишки життєдіяльності людей та істот, що їм передували.

Загалом період антропогенезу збігається з раннім палеолітом (за археологічною періодизацією). У ньому виділяють дві стадії: *початкову*, яку з огляду еволюції людини визначено як стадію архантропів (олдовейська та перша половина ашельської епохи), та *завершальну* — стадію па-

леоантропів (друга половина ашельської та муст'єрська епохи).

Передумови виникнення людини. Їх було закладено самою природою приблизно на межі третинного та четвертинного періодів, позначених не лише зміною клімату (похолоданням). Припускають, що саме за цього часу на Землі проходили інтенсивні тектонічні процеси, що призвели до підняття великих платформ у Південній та Східній Африці та гір у Євразії. Тут утворився гористий ландшафт, який перетинали долини річок і який чергувався з відкритими просторами. Цей процес супроводжувався зростанням радіаційного фону, котрий, як твердять деякі вчені, відіграв неабияку роль у процесі антропогенезу. На значній території Земної кулі панував теплий та спекотний клімат. Тоді жили істоти, яких сучасна наука розглядає як попередників людини, — людиноподібні мавпи, що з'явилися ще за третинного періоду та досьогодні мешкають у тропічній смугі Африки та Азії. Природа наділила їх особливою будовою скелету, що передбачає можливість прямоходіння й активного користування верхніми кінцівками, а також специфічною фізіологічною організацією. Таким чином, природною передумовою виникнення людини була поява людиноподібних мавп, шляхи розвитку яких визначалися змінами в природному середовищі на рубежі третинного та четвертинного періодів. Але виникнення людини не обмежується біологічною еволюцією, людина — передусім соціальна істота.

Серед викопних залишків людиноподібних мавп звернено увагу на приматів високого рівня морфологічного розвитку, що мешкали в Африці та на Євразійському континенті. Це так звані *дріопітеки*, які значну частину часу проводили на деревах. Із-поміж них виділяють *раманітеків*, залишки яких концентруються у передгір'ях Гімалаїв (Індія). Раманітекам було притаманно багато рис, які свідчать про формування гомінідного комплексу. Але ці залишки дуже давні (12—8 млн років тому). Отже, Центральна Азія поки що суто теоретично може претендувати на роль прабатьківщини людини.

Інша справа Африка. Тут виявлено найбагатший матеріал для вивчення прашурів людей. Це єдиний материк,

де представлено декілька родів та видів проміжних істот між людиноподібними мавпами та пралюдьми, поєднаних назвою *австралопітеки*, що й передують антропогенезу. Серед них пращуром людини може вважатися лише австралопітек африканський (грацильний).

Австралопітеки жили в умовах відкритих просторів та вели наземний спосіб життя. Пересуваючись на задніх кінцівках та маючи вільними верхні, вони активно користувалися камінням, дрючками, довгими кістками копитних тварин та іншими природними засобами на полюванні та для захисту від ворогів. Ці істоти не виготовляли знарядь. Тому їх належність до тваринного світу не викликає сумнівів.

Початок антропогенезу. Перші ознаки праці з застосуванням *штучно виготовлених кам'яних знарядь* засвідчено для *презінджантропа*, якого генетично пов'язують з сімейством австралопітеків (або підсімейством, за іншою класифікацією). Презінджантропи мешкали у сприятливих умовах еоплейстоцену. Місцезнаходження їх відкрито лише в Африці, тому їй і вважають прабатьківщиною людини. Найдавніші пам'ятки тут датуються близько 2 млн та навіть більше років тому. Згідно з археологічною періодизацією — це *олдовейська епоха раннього палеоліту*. Назва їй походить від пам'ятки Олдовей у Танзанії; пізніше схожі пам'ятки виявлено в Кенії та Ефіопії. Ця епоха охоплює приблизно мільйон років — 2—1 млн років до н. е.

Поряд із залишками презінджантропа були виявлені й штучні знаряддя, завдяки чому ця істота й отримала назву *Homo habilis* (людина вміла). Спочатку знаряддя виготовляли, розбиваючи гальку та отримуючи шматки з гострими краями, потім — шляхом розколювання та оббивання. В результаті отримували знаряддя двох видів: з жовен (так звані чопери та багатогранники) та відщепів, які утворювалися при виготовленні чоперів та при цілеспрямованому їх сколюванні з ядрищ — нуклеусів. Таким чином, у той час були освоєні *дві провідні технології виготовлення кам'яних знарядь*: шляхом оббивання каменів з метою надання їм певної форми й функції та шляхом їх розколювання на окремі уламки-відщепи й подальшої обробки. Другий шлях і привів до створення нуклеусів — спеціаль-

но оброблених ядрищ, із яких і сколювали пластини. Остаточної гостроти цим пластинам надавали за допомогою ретуші — сколювання дрібних шматочків уздовж країв. Таку складну цілеспрямовану роботу й оцінюють як початок антропогенезу. На ґрунті цієї технології постала людина.

Скупчення залишків «виробничої» та «господарської» діяльності дають змогу припускати наявність у *Homo habilis* стійбищ. Але за своїми морфологічними ознаками *Homo habilis* не відрізняється суттєво від австралопітека. Виходячи лише з наявності одного чинника з тих, що визначають суспільство, а саме проявів праці, та відсутності якимось виражених інших показників (свідомість, мова), презінджантропа ідентифікують із найпочатковішою стадією антропогенезу. Та поява цих істот, можливо, відіграла й найбільшу роль в антропогенезі, адже саме вони здолали перший рубіж, що відділяє тварину від людини: перейшли до праці. Поява праці — хай і примітивної та не в усьому обсязі цього поняття (тому її точніше слід називати прапрацею) — свідчить на користь трудової теорії антропогенезу, висунутої суто теоретично.

Поява виробничої діяльності привела до кількох наслідків. По-перше, вона змінила поведінку пралюдей; по-друге, підвищила рівень їх пристосованості до умов існування; по-третє, вона створила матеріальну можливість передання досвіду від покоління до покоління. Цей досвід був закріплений у знаряддях і став ґрунтом подальшої еволюції. Пристосування до навколишнього середовища здійснювалося тепер не лише по лінії «біологічний організм — природні умови», а й по лінії «соціальний організм — знаряддя праці». Таким чином, виробнича діяльність вимагала, з одного боку, змін морфоструктури тіла, тобто формувала істоти, які нею займалися, з іншого — вона організовувала ці істоти в колективи, що існували не лише на біологічних засадах, а й частково соціальних. Останнє знаходило вияв у колективній праці.

Визнання колективності як однієї з умов антропогенезу дало підставу висунути гіпотезу про шляхи соціогенезу, тобто формування суспільства, зокрема через приборкання двох могутніх біологічних інстинктів — харчового й статевого.

Російський учений Ю. Семенов вважає, що спочатку зусилля колективу в соціальному сенсі були спрямовані на подолання харчового інстинкту шляхом поділу мисливської здобичі порівну. Саме це виступало умовою існування колективу, а значить і кожного його члена. Об'єктивні виробничі умови протиставляли колектив індивідові і зрештою визначали поведінку кожного його члена. Це було можливо за наявності хоч якихось проявів свідомості та мислення. Саме тому виробничі відносини і вважають первинними — джерелом свідомості та, зокрема, суспільної свідомості як вияву волі колективу. Суспільна свідомість регулювала індивідуальну свідомість кожного, наділяючи його певними правами й обов'язками. Відтак виникали певні норми соціальної поведінки — мораль.

Таким чином постала *соціальність*, яку можна визначити як обмеження колективом намагань задовольнити індивідуалістичні біологічні потреби. Обмеження здебільшого мало форму заборони: спочатку заборони заважати доступу до споживання м'яса кожному членові колективу, потім — заборони статевих зносин між членами однієї общини. Ця заборона отримала назву *табу*. Табу було способом придушення зоологічного індивідуалізму, а разом із тим — засобом формування моралі, яка є суто людською якістю.

Науважимо, що концепція Ю. Семенова не є загально-визнаною, як, до речі, й інші. Але вона логічно ув'язує антропо- та соціогенез, тобто не зводить сутність антропогенезу до розвитку знарядь праці й трудових навичок, а розкриває етапи формування нових — соціальних — стосунків. А без цього чинника неможливо зрозуміти відмінність людської праці, що формувалася, від інстинктивної діяльності тварин. Адже деяким з них притаманні досить складні її форми. Пригадайте, наприклад, будівельну майстерність бобрів, дивовижну кмітливість тварин у здобутті харчів тощо.

Приборкання могутніх харчового та статевого інстинктів, на думку Ю. Семенова, відбулося не відразу та зайняло довгезелений час. Якщо початок антропогенезу датується 2 млн років тому, то завершення його сталося приблизно 40—35 тис. років до н. е. або дещо раніше. У цьому процесі були безвихідні гілки еволюції, багато колективів

загинуло, не залишивши нащадків. Але вижили ті, котрі зуміли справитися з проявами суто біологічного.

Початкові етапи цього процесу, зокрема вгамування харчового інстинкту, пов'язують з *Номо erectus* (їх та презинджантропів іменують ще *архантропами* — найдавнішими людьми). На відміну від *Номо habilis*, що мешкали головним чином в Африці, *Номо erectus* заселили значну частину Старого Світу. Це пітекантропи та інші близькі між собою види (*синантроп*, *солоська людина*, *гейдельберзька людина* тощо), які за будовою скелета та кисті руки наближались до сучасної людини. Але череп видає в них ще примітивну істоту. Щоправда, з ними пов'язують перші кроки у створенні мови, а значить і мислення. Таким чином, працю *Номо erectus* можна схарактеризувати як значною мірою свідому, цілеспрямовану, отож витoki соціально-економічних відносин лежать саме тут. *Це означає, що тут знаходяться і витoki людського суспільства.*

Щодо виготовлення знарядь *Номо erectus* (мова йде про ранній та середній ашель), то цілеспрямоване надання їм певної усталеної форми є свідченням зрушень у свідомості, подальшого вивільнення виробничої діяльності від рефлекторних форм праці, значною мірою притаманних *Номо habilis*. Хоча деякі із кам'яних знарядь демонструють традиції ще олдовейської епохи (чопери, біфаси), у *Номо erectus* зафіксовані й *ручні рубила*, виготовлені шляхом двобічного оббивання гальки та каміння. Їхню поверхню повністю оброблено, а робочий край добре сформовано. *Це було універсальне знаряддя поліфункціонального призначення.* Зростає різноманіття і знарядь на відщепках (різного роду шкребачки) за рахунок вдосконалення нуклеуса. За того часу існували також знаряддя з кістки та рогу, а також дерева (піки, рогатини). Отже, на цьому етапі виробництво знарядь праці відчутно ускладнюється.

Таким чином, і морфоструктура *Номо erectus*, і їхня діяльність дають підстави вважати їх *наступною ланкою антропогенезу.*

Хоча найбагатший матеріал початкового періоду антропогенезу дають Африка та Південно-Східна Азія (особливо у плані антропологічних залишків), архантропи мешкали на великих просторах Старого Світу, хоча відповідних пам'яток знайдено небагато.

Архантропи з'явилися в Європі, ймовірно, за гюнцького похолодання, а найбільше поширення їх припадає на міндель-риське потепління. Найдавніші їхні пам'ятки, які відносять до типу *аббевіль*, за технологією обробки каменю та відсутністю рубил виявляють схожість з олдовейською епохою, хоча за часом синхронні вже ашелю. Зокрема, найдавніша стоянка Європи — печера Ла Валлоне у Франції — датується 950—900 млн років тому. Зазначимо, що територію Франції, як і значну частину Центральної Європи, за четвертинного періоду не було вкрито льодовиками.

Не викликає сумніву, що *Homo erectus* жили великими колективами — праобщинами — та вели рухливий спосіб життя, зупиняючись на більш-менш тривалий час у місцях, багатих на здобич і сировину для виготовлення знарядь праці. За матеріалами Африки, життя на цих стійбищах протікало інтенсивніше, ніж у *Homo habilis*, про що свідчать залишки діяльності, зокрема кам'яної індустрії. Окрім побутових стійбищ, виявлено місця обробки туш великих тварин, а поблизу джерел сировини — «майстерні» з виготовлення знарядь праці. Тоді, можливо, почали зводити якісь примітивні житла.

Мисливство пітекантропів було більш ефективним, ніж у *Homo habilis*. Підтвердженням цього є залишки великих тварин (гіпопотама, носорога, барана, жирафи — для Африки; слона, носорога, гіпопотама, бізона — для Європи). Практикувалося головним чином загінне полювання: тварин заганяли в болота, де й добивали. Для цього використовували не лише кам'яні знаряддя, а й дерев'яні (піки). Безумовно, архантропи займалися і збиральництвом.

Живучи у зонах помірного та прохолодного клімату, *Homo erectus* почали користуватися вогнем. Це був перший крок до його освоєння. *Вогонь відіграв надзвичайно важливу роль у прогресі людства*. Він дав людині тепло, а разом із цим — можливість замешкати нові райони, зробив людину значною мірою не залежною від клімату. Вогонь став засобом захисту від хижаків та полювання на тварин, засобом обробки продуктів харчування, згодом — природних матеріалів з метою надання їм певної форми (дерев'яні й кістяні речі), а ще — пізніше — й засобом виготовлення штучних матеріалів (кераміка, метал).

Припускають, що *Homo erectus* отримували кількість харчів, достатню лише для підтримки свого життя. За таких умов розподіл здобичі (і полювання, і збиральництва) мав здійснюватися лише порівну, інакше б окремі члени колективу недоїдали. Таким чином, наявний обсяг продукту став способом подолання харчового інстинкту, а разом з цим — утвердження комуналістичних відносин стосовно і продуктів харчування, і знарядь праці. *З того часу, коли з'явився суспільний продукт, він став провідним чинником розвитку виробничих відносин*. До цього ми будемо повертатися ще не раз. Зі встановленням комуналістичних відносин суспільство починає розвиватися за власними законами: соціальні засади стимулюють розвиток виробництва, а останнє в свою чергу сприяє вдосконаленню суспільства. Виробництво формувало й саму людину — будову її тіла, мозок.

Однак поява зачатків принципово нових — виробничих — відносин у колективах архантропів не означає, що всі стосунки між ними стали впорядкованими на соціальному ґрунті. Припускають, що статеві зносини були довільними, і цьому якоюсь мірою сприяли колективна праця та колективне споживання харчів. Такі зносини, виходячи з могутності статевого інстинкту, призводили до конфліктів у колективах, дезорганізовували виробництво та життя. Отож тоді людина ще не цілком звільнилася від дії біологічних законів, а суспільство ще не стало суспільством у повному розумінні цього слова. Тому завершення антропогенезу пов'язують в соціальному плані саме з приборканням статевого інстинкту.

Проблема неандертальців. Завершення антропогенезу

Ланку, що поєднує пралюдей та сучасних людей, називали донедавна *неандертальцями* (або палеоантропами — давніми людьми). Вони з'явилися близько 300 тис. років тому та освоїли значні території. Наприкінці міндель-

риського потепління вони значно просунулися в північному напрямку, заселивши майже всю Східну Європу (десь до рівня 55° північної широти), в Азії — степову та лісостепову смуги Сибіру, а в Африці — тропічні ліси, нинішні пустелі й напівпустелі тощо. Оскільки за часом вони передували неоантропам, їх вважали прямими попередниками сучасних людей.

Але на шляху поєднання неандертальців та неоантропів в один еволюційний ланцюг є певні перепони, що постали з накопиченням джерел. Виявилося, що раніші (їх називають нетиповими, атиповими) неандертальці більшою мірою виявляють схожість із сьогодинішніми людьми, ніж пізні (типові, класичні) неандертальці. Неандертальці часів вюрмського зледеніння були вельми спеціалізованими, тобто відійшли від прогресивної лінії розвитку та набули рис, не притаманних ні архантропові, ні сучасній людині. Мова йде про своєрідну будову черепа (виразні надбрівний та потиличний валики, товсті кістки черепної коробки, масивність обличчя та щелеп) та скелета загалом (масивна та присадкувата фігура, широкі плечі). Відмінність між двома групами неандертальців Європи, з одного боку, та швидка зміна неандертальців людьми сучасного фізичного типу, з іншого, породили гіпотезу, що від ранніх неандертальців розвиток пішов по двох лініях: еволюція однієї гілки спрямувалася в бік подальшої сапієнтизації (олюднення), що сталася десь за межами Європи; еволюція другої гілки — в бік спеціалізації (огрубіння тіла, велика фізична сила) та консервації розвитку. Це й призвело до її загибелі.

Усе було б так, якби не археологічні матеріали. А вони незаперечно свідчать про безперервний поступальний розвиток матеріальної культури від раннього палеоліту до пізнього, тобто від матеріальної культури неандертальців до матеріальної культури людей сучасного типу. Наявність двох ліній розвитку — безвихідної та прогресивної — мала б відбитися в різних за рівнем та динамікою розвитку матеріальних комплексах. У царині кам'яної індустрії навпаки ж зберігається спадковість, яка поєднує заключний період раннього палеоліту (муст'є) з пізнім.

Окрім того, виявилося, що стадію «неандерталізації» пройшли палеоантропи не лише прильодовикової смуги

Європи, а й африканські, передньоазійські тощо. Тобто в історії пралюдей був період, коли на широких просторах світу жили спеціалізовані неандертальці. За вюрму-I та вюрму-II з'являються знову палеоантропи з сапієнтними рисами. Найяскравіше їх відбито матеріалами з печери Мугарет-ес-Схул у Палестині, що мають чіткий набір прогресивних ознак. Пізньопалеолітичні люди найбільшою мірою виявляють схожість зі схульськими неандертальцями, що є однією з підстав моноцентричної теорії походження людини. Саме вони й становлять проміжну ланку між класичними неандертальцями та сучасними людьми, а разом з цим і останню ланку пралюдей.

Постає питання: як сталося, що законсервована протягом десятків тисячоліть морфоструктура неандертальців знайшла якийсь прорив (в одному — передньоазійському — чи декількох районах), щоб за декілька тисячоліть перетворитися на людину сучасного фізичного типу? Свого часу, за браком інших пояснень, Ю. І. Семенов висунув доволі логічну концепцію трансформації цього феномена та пов'язав зміну класичних неандертальців пізніми (типу Схул) зі зрушеннями в їхній соціальній організації.

Зазначимо, що неандертальці були добре оснащеними мисливцями. Вони здійснили своєрідний переворот у виготовленні знарядь праці, що дістав назву *техніки левалуа*. Вона полягає в удосконаленні нуклеуса, тобто доведення його до такого стану, коли з нього сколювали пластини, що ними можна було користуватись як готовими знаряддями або як заготовками для майбутніх знарядь. У цьому випадку вони потребували невеликої правки — ретушування краю. Така техніка, що переросла в техніку паралельного сколювання, коли з одного нуклеуса отримували декілька якісних пластин, надзвичайно підвищила продуктивність праці з виготовлення знарядь та дала досконалі знаряддя. Тому техніка левалуа визначила подальший прогрес кам'яної індустрії не лише за раннього палеоліту, а й за пізнього. Типовими знаряддями неандертальців були ножі, вістря, різноманітні шкребачки, гостроконечники, а серед оббитих із двох боків — листоподібні вістря тощо. У господарстві зросла питома вага мисливства, ефективність якого визначалася і спеціалізова-

ним полюванням на одну тварину. Найчастіше такою був ведмідь, але існували общини, які спеціалізувалися на вполюванні зубрів, оленів, биків, мамонтів тощо.

Ефективність полювання, певно, остаточно закріпила комуналістичний принцип розподілу продуктів харчування. Але подолання харчового інстинкту не усунуло всіх дестабілізуючих моментів життя колективу. Такими у неандертальців залишалися неузгоджені статеві зносини. Та все ж, оскільки еволюція давньої людини та суспільства завершується появою родової общини та дуальнородової системи, логічно припускати, що їхні витoki лежать в колективах неандертальців.

Нагадаємо, що головною ознакою роду є *агамія* — заборона статевих зносин між членами роду. Агамія веде до *екзогамії* — вимоги вступати в шлюбні зв'язки поза межами своєї общини. Перехід до повної агамії здійснювався поступово — шляхом тимчасової заборони статевих зносин в общині. Пов'язувати цю заборону з якимись потребами виробничої діяльності було б доцільно, бо саме остання виступала визначальним чинником існування общин.

На думку про такий шлях еволюції навели етнографічні матеріали та пережитки виробничих табу в багатьох суспільствах (гіпотеза Ю. Семенова). Вони показують, що виробничі табу були універсальним явищем, притаманним усім суспільствам на певному етапі їхнього поступу, а корені їх треба шукати в неандертальській фазі розвитку пралюдей та припускати, що їх виникнення пов'язано з негативним впливом неузгоджених статевих зносин на виробничу діяльність. Мисливство як провідний засіб здобуття продуктів харчування вимагало єдності та згуртованості колективу, і заборона статевих зносин сприяла цьому. В дотриманні цього табу під час підготовки та проведення полювання вбачали гарантію гарної здобичі, а невдачу пов'язували з порушенням табу кимось із мисливців. Статеві виробничі табу характеризувалися колективністю, тобто стосувалися всіх членів общини незалежно від участі в полюванні. Таким чином, колектив на певний час ставав агамним. До перетворення його на родовий не вистачало одного кроку — вимоги шлюбних зв'язків поза межами свого колективу (екзогамії).

Виникнення статевих табу означало тимчасове відмежування мисливців від решти общини, яку складали жінки, діти та літні люди. Це розмежування частково фіксується за археологічними матеріалами у вигляді мисливських таборів і поділу найдавніших жителів на дві частини. Зміна періодів дії статевих табу періодами довільних статевих зносин знайшла вираження в буйних та розгнущаних оргіастичних святах, котрі як пережиток зберігаються у багатьох народів.

Усунення, хай навіть часткове, соціальними відносинами біологічних свідчить про подальше закріплення пріоритету соціального. Разом із цим монолітність колективу досягла рівня, який ставав перешкодою на шляху еволюції людини та суспільства, що, певно, й відбивають класичні неандертальці. Окрім того, статевий потяг не можна подолати простою заборонаю. Це створювало дискомфорт та могло призвести до катастрофи. Тому пошуки виходу з цієї ситуації не могли вестися довго, і перехід до нових форм здійснився протягом лише декількох поколінь.

Вихід було знайдено у встановленні шлюбних стосунків з іншими колективами. Тимчасова агамія діяла в межах однієї общини та не поширювалася на членів інших. Це й стимулювало пошуки партнера «на стороні». Оскільки інші общини жили за такими ж правилами, то й вони були зацікавлені в налагодженні нових стосунків. Є дані, котрі наводять на думку, що взаємини розпочиналися з оргіастичних нападів чоловіків однієї общини на жінок іншої (або навпаки). З часом стосунки набували дедалі більшої узгодженості, а разом з цим — і зв'язки колективів. Так було подолано замкненість общин і закладено основи системи, що поєднувала шлюбними зв'язками дві общини, — основи *дуальнородової організації*. Кожна з общин у цій системі виступала як рід.

Прорив шлюбних зв'язків за межі одного колективу мав не лише соціальні наслідки — вгамування статевого інстинкту, а й привів до видової гібридизації та перебудови морфоструктури палеоантропів. Формування дуальної системи досить швидко вивело неандертальців із консервативної стадії їхнього морфологічного розвитку.

На користь цього свідчать і деякі конкретні матеріали. Дослідження палеоантропологічних залишків дають змогу припустити зменшення конфліктів між членами колективу (менше загинули від ран), зростання альтруїзму (піклування членів общини про калік). За муст'є виникають і найдавніші поховання. Тобто неандертальці опікувалися не лише живими, а й померлими. Таким чином, у середовищі неандертальців лежать витоки поховального обряду, що пізніше розвинеться у складний комплекс вірувань, пов'язаних зі смертю.

На користь цієї гіпотези свідчать і інші дані. Зокрема, саме з неандертальцями пов'язують перше усвідомлення колективом себе як єдиного цілого. Виявом такого усвідомлення став *тотемізм*: ототожнення всіх членів колективу з якоюсь рослиною чи, частіше, твариною. Ця тварина й виступала тотемом колективу, вирізняла його з-поміж інших спільнот. Як правило, тотемом була тварина, що відігравала провідну роль у житті общини, і про неї мали турбуватися. Але поскільки вона являла собою головний об'єкт полювання, така турбота могла бути лише вдаваною. Докази цього знайдено на багатьох муст'єрських пам'ятках. Це певним чином організовані скупчення кісток ведмеда чи інших тварин (до речі, вони на диво схожі з культовими місцями деяких сучасних північних мисливців), а також своєрідні поховання залишків тварин.

Все це виступає свідченням нових можливостей свідомості, а саме — ілюзорного сприйняття світу. Його породили відчуття людиною влади природи над собою, залежність життя й діяльності від багатьох чинників, зокрема й випадкових. Свою силу та здібності людина найповніше проявляла при виготовленні знарядь — цей процес був досить досконалим. Але, приміром, полювання та його результати не завжди залежали від людини. Природні сили, яким була підвладна людина, збіг обставин, випадковостей сприймалися як щось надприродне, надзвичайне. Щоб здолати це, люди почали обставляти своє життя певними актами. Так виникла *магія* — комплекс дій, спрямованих на досягнення певної мети. Іншою стороною цієї найдавнішої форми релігії був *фетишизм* — приписування магічної сили (позитивної чи негативної)

певним речам та об'єктам. Поява перших поховань наприкінці муст'є, певно, є свідченням страху перед померлими. Мабуть, магічні дії зумовили появу предметів, котрі розглядають як перші прояви образотворчого мистецтва, зокрема кістки тварин та кам'яні плитки з різного роду нарізками, насічками, ямками, плямами фарби. Їхні ритмічність та повторюваність (досить відносна) свідчать, що тут лежать витоки орнаменту. Справжні ж витвори мистецтва притаманні пізньому палеоліту, тобто *Homo sapiens*.

Нині генетики доводять, що неандертальці не були пращурами людей. Десь 800 тис. років тому шляхи антропогенезу розійшлися. Архантропи, які мігрували до Європи, за адаптації до суворих умов розвинулися в неандертальців. Ті ж, що лишилися в Африці, дали поштовх тій еволюційній лінії, яка й привела до виникнення десь 150 тис. років тому *Homo sapiens*. Останні мігрували до Передньої Азії, де у проміжку 100 — 50 тис. років тому співіснували з неандертальцями. 40 — 35 тис. років тому люди з'явилися і в Європі, де також доволі довго співіснували з неандертальцями. Південно-Західна Європа була, схоже, останнім притулком цих істот, і вони зникли близько 30 тис. років тому.

Завершення формування людини у соціальному плані пов'язано з виникненням роду. Це явище пояснюють і необхідністю розширення меж спілкування. Невеликий колектив не надавав змоги відтворити життєздатну групу, при досягненні зрілості членові такої групи легше було знайти шлюбного партнера поза межами свого колективу. Ця орієнтація поступово закріпилася в культурі. Один із визначних сучасних антропологів — К. Леві-Строс — висунув уявлення про суспільство, починаючи з його виникнення, як про систему комунікацій, що ґрунтується на принципі еквіваленту. Спираючись на фундаментальне дослідження американського етнографа М. Мосса про дарунки та дарообмін у первісному суспільстві, Леві-Строс розробив ідею, згідно з якою першоосновою суспільства, початковим соціальним чинником, що виділив людину зі світу природи, була заборона інцесту (кровозмішання) та пов'язаний з цим обмін жінками. Відмова від жінок своєї групи створила умови для своєрідного соціального конт-

ракту з сусідньою групою на основі принципу еквіваленту, а разом із цим заклала підвалини системи постійних комунікацій: обмін жінками, майном, харчами (подарунками), словами-знаками, символами склав структурну основу культури з її ритуалами (насамперед шлюбними), нормами, правилами, табу та іншими соціальними регуляторами.

З виникненням родової організації період антропогенезу завершився — на історичну арену вийшла людина розумна. Її еволюція продовжувалася, але в межах єдиного виду та головним чином як еволюція соціальна: вдосконалення та розвиток технічних засобів, соціальних відносин, мови, мислення.

З появою *Homo sapiens* хода історії прискорюється. Якщо тварини можуть адаптуватися до навколишнього середовища, лише змінюючи самих себе, то поява людини стала тією точкою в процесі еволюції природи, де інстинктивну адаптацію зведено до мінімуму. *Homo sapiens* притаманні риси, які різко відділяють її від тварини: здатність пам'ятати минуле, передбачати майбутнє, позначати предмети і дії символами. Людина має розум для пізнання й розуміння світу та уяву, завдяки якій вона виходить поза межі відчуттів. Розум спонукає людину розвиватися, творити власний світ. Невдоволеність досягненнями, жага знань кличуть людину до нових і нових відкриттів.

Література

Алексеев В. П. Становление человечества. Москва, 1984.

Алексеев В. П. Человек: эволюция и таксономия. Москва, 1985.

Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. Ленинград, 1979.

Глинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага, 1982.

Григорьев В. П. Начало верхнего палеолита и происхождение *Homo sapiens*. Ленинград, 1968.

Джохансон Д., Иди М. Люси: истоки рода человеческого. Москва, 1984.

Література

История первобытного общества: Общие вопросы. Проблема антропосоциогенеза. Москва, 1983.

Констэбл Л. Неандертальцы. Москва, 1978.

Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель. Ленинград, 1991.

Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва, 1985.

Окладников А. П., Окладникова Е. А. Заселение Земли человеком. Москва, 1984.

Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. Москва, 1974.

Придо Т. Кроманьонский человек. Москва, 1979.

Природа и древнейший человек. Москва, 1981.

Семенов Ю. И. Как возникло человечество. Москва, 1966.

Смирнов С. В. Становление основ общественного производства. Киев, 1983.

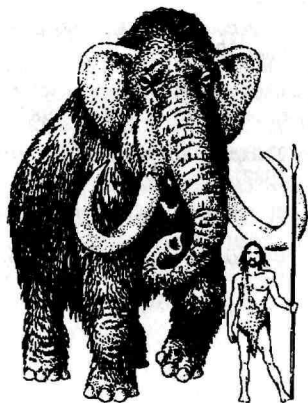
Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Москва, 1987.

Уайт Э., Браун Д. Древние люди. Москва, 1978.

Фромм Э. Человек для себя. Минск, 1992.

3

ДАВНІ МИСЛИВЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Початки історії на території України сягають тих давніх часів, коли на Землі з'явилися архантропи, з яких сьогоднішня наука веде відлік еволюції людини. Архантропи подолали перший рубіж, що відділяє людей від тварин: вони почали працювати, їм притаманні ознаки свідомості та найперші кроки мовного вираження своїх думок. Заселення нашої території, як і Європи загалом, проходило в умовах похолодання та значного зледеніння території. Без використання якихось сховів, вогню та одягу важко уявити тодішнє життя.

В Європу архантропи проникли десь за часів гюнцького похолодання (близько 1 млн років тому). Освоєння ними Східної Європи, виходячи з сучасних даних, сталося приблизно тоді ж або дещо пізніше — за раннього ашелю. Відтоді територія України входить у зону діяльності архантропів, потім палеоантропів, а ще пізніше — і найдавніших людей.

Поява найдавніших людей

Виходячи з локалізації найдавніших — ранньоашельських — пам'яток (у Закарпатті — це добре стратифікована пам'ятка Королеве, на Надністрянщині — біля с. Лука Врублевецька) та зі специфіки матеріалу заселення території України здійснювалося з півдня Західної Європи через Балкани та, певно, з заходу. Архантропи мешкали і в Криму та Північно-Східному Приазов'ї, а дещо згодом з'явилися і в північних районах — на Житомирщині. Стан джерельної бази дає змогу говорити лише про технічно-технологічні особливості кам'яної індустрії, але нічого не додає до найзагальніших уявлень про життєдіяльність архантропів.

Слідів перебування палеоантропів в Україні значно більше, і їх репрезентовано різнобарвніше, зокрема й фауновими та антропологічними залишками. Палеоантропи з'явилися тут за риського зледеніння й активно освоїли територію за рисько-вюрмського потепління. Особ-

ливо концентровано вони заселили райони Закарпаття й Прикарпаття, припорогової Наддніпрянщини та гірського Криму. З відходом льодовика вони просунулися на північ — до сучасних кордонів України.

Особливо багато муст'єрських пам'яток у гірському Криму, де були кращі, ніж на рівнинах, умови життя. У печерах, гротах, під скелями неандертальці могли влаштовувати затишні табори, де постійно підтримували вогонь. У Криму виявлено пам'ятки зі схожою індустрією, що можна, певно, розглядати як свідчення активного спілкування палеоантропів.

Умови існування, а саме надзвичайно багата фауна, зокрема наявність величезних тварин, визначили головне заняття неандертальців — мисливство. Саме воно стимулювало вдосконалення та розвиток знарядь праці. Ймовірно, мисливство рівнинних районів відрізнялося від гірських. Але фаунові залишки першої смуги репрезентовані дуже слабо. У Наддніпрянщині головним об'єктом мисливства був мамонт, у Північно-Західному Причорномор'ї — печерний ведмідь, у Північному Приазов'ї, — можливо, зубр та кінь. У Криму за наявності різноманітних фаунових залишків проступає спеціалізація деяких колективів, що надавали перевагу при полюванні віслюку (Старосілля, Чокурча-II), антилопі-сайгаку (Шайтан-Коба), коню (Чокурча). Деякі пам'ятки Криму дають надзвичайно строкатий склад мисливської здобичі (особливо Старосілля, Шайтан-Коба, верхній шар Киїк-Коби), види якої свідчать про суворий клімат того часу. Споживали тут і рибу.

Великих тварин, звичайно, впольовували гуртом, заганняючи в урвища, яри та болота, на дрібних полювали й індивідуально. Примітивність знарядь наводить на думку, що мисливство було трудомістким і не завжди успішним. Збиральництво теж відігравало суттєву роль. Але воно належить до тих явищ, що слабо відбиваються в археологічних залишках, — лише деякими знаряддями праці з переробки рослинних продуктів (кам'яні терки, товкачки).

Палеоантропи вели досить мобільний спосіб життя, поєднуючи його з більш-менш тривалою осілістю (певно, не більше сезону) в якихось особливо зручних міс-

цях. Саме в таких місцях і фіксують значні культурні накопичення (наприклад, Скубова Балка у Дніпровському Припоріжжі, нижній шар Чокурчі у Криму, Іллінка під Одесою), а також житла. Найдавніші житла на нашій території пов'язано саме з діяльністю палеоантропів. У Наддніпрянщині (Керноси, Молодова) основу житла складали кістки мамонта, у Криму — і каміння. Такі фундаменти надбудовували тичками, гіллям і вкривали шкурами тварин. Подібні стійбища розглядають як мисливські базові табори, де община могла деякий час існувати за рахунок навколишнього середовища та рейдів мисливців на більш віддалені території.

Мобільність палеоантропів була спричинена й пошуками сировини для виготовлення знарядь. Саме палеоантропам належать найдавніші «майстерні» первинної обробки кременю в Донбасі, що надалі існували тут протягом усього кам'яного віку.

Виходячи із муст'єрських пам'яток палеоантропи являли собою важливу ланку в поступальному процесі антропогенезу. Вдосконалення знарядь праці не могло не підвищити ефективність полювання. Про це свідчать доволі обжиті місця давніх поселень, і саме до цього часу належить поява перших жител. Строкатість пам'яток, їхній індивідуальний характер розкривають досить замкнений спосіб життя неандертальців. Підтвердженням цього є й незначна густота населення. Можливо, виняток становить Крим, де спостерігаємо відносно щільну мережу пам'яток та подібність матеріальної культури. Але, враховуючи протяжність муст'єрської епохи в часі — кілька десятків тисячоліть — і умовність датування пам'яток, це питання є проблематичним.

Зрушення у свідомості пізніх палеоантропів фіксує поява найдавніших поховань. Їх поки що одиниці, та виявлені вони лише у Криму. Ймовірно, їх можна пов'язувати з найпершими початками релігії. Вони демонструють прояв прихильності до членів свого колективу, з одного боку, та намагання позбавитися померлих — з іншого. З цих двох вихідних принципів надалі й постають поховальні звичаї та релігійні уявлення, пов'язані з культом померлих. У цьому плані заслуговують на увагу і спеціальні сховища кісток тварин, які оцінюють як відобра-

ження формування тотемізму та мисливської магії. На нашій території сліди цього явища віднайдено в Іллінці, де в невеликому гроті містилося значне скупчення кісток печерного ведмеда.

Не викликає сумніву, що життя неандертальців було тяжким і суворим. Виходячи з досить обмежених розмірів стійбищ, вони жили невеликими колективами. Примітивні знаряддя праці були мало придатними для полювання як на великих тварин, так і на малих. Тому головний зміст життя зводився до пошуків харчів та виготовлення знарядь. Це займало значний час та виступало перепорою духовного розвитку. Саме пошуки їжі зставляли неандертальців покидати обжиті місця та знову повертатися до них.

Антропологічні матеріали нашої території демонструють неоднозначну ситуацію з неандертальцями. Поруч із типовими (тупи́ковими) тут мешкали й такі, що начебто розвивалися у напрямі сапієнтизації. Не виключено й співіснування за пізнього муст'є неандертальців та вже справжніх людей.

Привласнювальна діяльність як перший спосіб господарювання

З завершенням процесу антропогенезу та появою людини сучасного фізичного типу починається власне історія людства. Це сталося близько 40—35 тис. років тому. На Землі постала істота нового типу: істота соціальна. Хоча людина лишається біологічною особою, головною її рисою є *соціальність*. Поняття соціальності дуже широке та включає всю систему відповідних рис, притаманних людині: це *спосіб організації життя* (на ґрунті праці та в межах певного колективу); це *спосіб комунікації* (мова, пам'ять); це *спосіб сприйняття й розуміння світу* (раціональні та ірраціональні знання); це *творчість* (виготов-

лення знарядь праці, зведення осель, улаштування побуту, а згодом — створення речей, що не мають прямого утилітарного призначення); це певні *правила співжиття* (мораль); це, зрештою, *спосіб продовження людського роду* — шлюб та сім'я.

Початковий період історії визначається цілковитим пануванням привласнювальних форм господарства: мисливства, збиральництва, згодом — рибальства. Полювання давало дуже важливий продукт харчування — м'ясо, а також супутні матеріали: кістки та шкури для будівництва жител, виготовлення одягу, знарядь та предметів побуту, для опалення тощо. Збиральництво урізноманітнювало продукти харчування (корені, стебла рослин, яйця, дрібні тварини, черепашки), а в невіддалі роки відіграло й суттєвішу роль. Із часом виникло рибальство.

Поступальність розвитку за первісності значною мірою залежала від навколишнього середовища: *наявності харчових ресурсів, сировини для виготовлення знарядь та від кліматичних умов.* Саме ці три компоненти (звичайно, за провідної ролі четвертого — соціального) визначали якусь головну галузь привласнювального господарства, а також мобільність колективів у просторі, технологію виробництва, а разом з цим і соціальну організацію.

В чому специфіка привласнювальної економіки? Ця форма діяльності передбачає спільне користування природними ресурсами, зокрема головним із них — землею, тобто територією. Територія на цьому етапі виступає загальною умовою праці, вона необхідна людині як природна скарбниця харчових продуктів. Територією люди користувалися разом, і належність індивіда до колективу надавала йому право на всі її ресурси. І це логічно: якщо до землі не докладено рук, вона однаковою мірою належить усім. *Колективне користування територією — основа, на якій зросли первісні відносини.* Їхній зміст можна визначити як *натуральний*. Поки вони зберігалися, зберігалася й основа первісного колективізму, що виявлялася в існуванні первісних інститутів (рід, община, статевікові групи) та в демократизмі суспільства. Оскільки земля за цієї форми діяльності не змінювала своєї суті, то й відносини стосовно землі не могли принципово змінюватися. Останнє не означає, що ресурсова база

протягом усієї епохи привласнювального господарства була непорушною. Але зміни тут зводилися до розширення ресурсових зон шляхом усебічного використання їхніх можливостей, що не міняло самої суті господарства: привласнювалися готові продукти природи.

Оскільки ці продукти на даному етапі людиною не відтворювалися, а лише споживалися, зростання продуктивних сил було можливе лише за рахунок удосконалення знарядь праці та її організації. Саме в цій галузі можлива й зміна форм привласнення — засобів праці та отриманих за їхньою допомогою продуктів харчування. Отож знаряддя праці та їх удосконалення визначали можливість отримання не лише необхідного продукту, а й надлишкового, а разом з цим і еволюцію соціальних відносин.

Безумовно, розвиток знарядь праці за первісності стимулювався насамперед мисливським господарством. Цього вимагали ріст населення, зміна екологічних умов, а разом із цим фауни, зрештою сама діяльність людини та її вплив на довкілля. Забезпечення їжею було необхідною умовою прогресу.

За пізнього палеоліту це здійснювалося не лише вдосконаленням технічних прийомів обробки каменю (подальший розвиток техніки розколювання, ретушування, освоєння розпилювання, початки шліфування тощо), а й шляхом виготовлення кістяних та рогових знарядь (спици з бивня мамонта, кістяні вістря до списів, мотики тощо). У цьому процесі рушійною силою виступало освоєння вогню (нагрівання кісток, розпарювання, випрямлення). Зрештою знаряддя стали вдосконалювати, поєднуючи в одному виробі різні матеріали: камінь та дерево, камінь та кістку. Було винайдено так звані вкладишеві знаряддя. Їхньою основою був кістяний стрижень із пазами вздовж одного чи обох боків, в які вставляли тонкі гострі крем'яні пластини. Це підвищувало продуктивність знаряддя, збільшувало строк його дії за рахунок заміни пластин. Функції знарядь було посилено насадкою руків'я. Виникло різьблення по кістці (гарпуни, прикраси, статуетки) та каменю (статуетки). Розмаїття матеріалів та їх поєднання відкривало перспективи подальшого розвитку кам'яної індустрії, і весь період антропогенезу мож-

на розглядати як підготовку до цього. За пізнього палеоліту було освоєно свердління. Відтоді принцип обертового руху пізніше ліг в основу сукання нитки, коловороту та, зрештою, колеса. Всі ці зрушення привели до більш активного використання дерева з виробничою (ловильними, комори) та побутовою (спорудження жител) метою.

Основою існування найдавнішого населення України було мисливство, хоча розвивалося й збиральництво, про що свідчать численні рогові та кістяні мотики, кам'яні терки й товкачі, пожнивні ножі. Особливості мисливства визначалися ландшафтом і фауною. На відкритих просторах прильодовикової смуги (стеги, тундростеги) тоді мешкали великі тварини — мамонти, бізони, північні олені, коні, зубри тощо — та багато дрібних тварин і птахів. Великі тварини блукали стадами та вели сезонно-рухливий спосіб життя. Ця обставина та рівень технологічної оснащеності мисливців (ручні та металеві знаряддя) визначали характер полювання: його могли здійснювати лише колективно. Труднощі з транспортуванням здобичі змушували влаштовувати табори десь неподалік. Найбільша концентрація палеолітичних поселень спостерігається на межі південних та північних пасовищ. Таким чином, мисливська община контролювала значно більшу територію, ніж могла обійти пішки. Цей чинник у сукупності з високою біопродуктивністю мисливства прильодовикової смуги був причиною значної ефективності цього промислу. Різноманітність мисливської здобичі в цей час надзвичайно зросла, зокрема за рахунок полювання на птахів. Активізується й рибальство, хоча тоді йому ще не надавали належної уваги.

На Середній Наддніпрянщині головним об'єктом полювання був мамонт. Мамонти здійснювали сезонні міграції по долинах великих річок. Тому часто мисливські поселення пов'язані з річками. Навіть найдосконалішими кам'яними знаряддями вбити мамонта було важко. Тому, знаючи звички цих тварин, їх підстерігали і влітку заганяли в болота, а взимку — на крихий лід, де й добили списами. На шляхах міграцій влаштовували ловильні ями, а також використовували рельєф місцевості (урвища, яри, круті береги). Завдяки вмілим прийомам полювання та значним його результатам зросла осілість насе-

лення цієї смуги, про що свідчать поселення зі стаціонарними житлами, основним конструктивним елементом яких були кістки мамонта. Мисливські колективи мали можливість робити необхідні запаси харчів на період міжсезоння. Осілість сприяла й накопиченню та урizonанітненню предметів матеріальної культури.

Ефективне полювання та осілість спричинили активну обробку продуктів мисливства. Окрім харчів, це шкури для покриття жител, для виготовлення одягу (за пізнього палеоліту з'являються кістяні голки), домашнього начиння; це кістки, з яких зводили фундаменти жител та закріплювали покриття із шкур, з яких виготовляли знаряддя праці, прикраси, перші вироби мистецтва (статуетки); зрештою, кістки слугували паливом.

Стабільність життя мисливців прильодовикової смуги відбиває поява художніх речей. Окрім різьблення по каменю, кістці, рогу та бивню, в цей час було освоєно виготовлення фарб (червоної різних відтінків, білої, чорної), якими розписували кістяні речі та просто кістки, а палеолітичні мисливці Західної Європи створили цілі живописні печерні галереї. Є вони й на Уралі. Сьогодні ми можемо лише здогадуватися про емоційно насичені мисливські ритуали, що проходили на тлі розписаних печер чи навколо яскраво розмальованих кісток мамонта. Можливо, вони супроводжувалися ударною музикою, танцями та співами.

Дещо інша ситуація склалася в південній смузі України. Тут переважали колективне мисливство на бізонів та більш рухливий спосіб життя. Щодо бізонів, то їхні міграції проходили на відкритих просторах — по вододілах річок. Мисливці очікували бізонів у місцях посіченого рельєфу: біля яруг, у долинах, урвищах. Таким чином використовувалися природні пастки, в які заганяли переляканих тварин. Падаючи, бізони калічилися, і їх було легше добити. Мисливці на бізонів улаштовували свої табори саме в таких місцях. Яскравий приклад — Амвросіївська стоянка в Донбасі, розташована поряд із величезним скупченням кісток бізонів (близько 1 тис. особин). Культурний шар на стоянці виражений слабо. Можливо, це був сезонний табір. Подібний характер мали стоянка Велика Аккаржа на Одещині, де фаунові залиш-

ки репрезентовано лише кістками зубра, та поселення мисливців на бізона Анетівка-II в Миколаївській області. На останньому поселенні, окрім традиційних залишків, виявлено й ритуальні речі, зокрема пофарбовані вохрою черепи бізонів.

У районі Дніпровських порогів також містилися сезонні стоянки пізньопалеолітичних мисливців на зубра, волохатого носорога тощо. Це були, певно, дуже багаті на здобич місця (звірі, птахи, риба), тому починаючи з палеоліту їх активно використовували для сезонного промислу.

Степове населення вело мобільний спосіб життя, що було перепорою для створення й накопичення матеріальних багатств. Пам'ятки цієї групи не мають того різноманіття, що притаманне слідам життєдіяльності мисливців на мамонта.

Певною своєрідністю визначається Наддністрянський регіон. Тут рано почали надавати провідного значення в мисливстві оленю, а також активно займалися збиральництвом.

Хоч як це дивно, гірський Крим за пізнього палеоліту був заселений слабо. Привертає увагу розмаїття фауни. На стоянці Сюрень-I виявлено 37 видів тварин та близько 40 видів птахів. Це свідчить про неспеціалізований характер мисливства та значною мірою про індивідуальні форми полювання, що, певно, було викликано рельєфом місцевості й наявністю лісів. За таких умов тварини живуть невеликими стадами або поодинокі. Однак ця строкатість мисливства навряд чи давала той продукт, який би давав можливість відособлюватися при його споживанні.

Отже, за пізнього палеоліту рівень оснащення мисливства приносив відчутні результати лише при колективному полюванні (облавою). Обмеженість знарядь та, як наслідок, обмеженість об'єктів мисливства (великі стадні тварини) давали суспільству головним чином продукт, необхідний для підтримки життя. І спосіб добування м'яса, і його кількість визначали принцип розподілу мисливської здобичі — порівну. Споживали її обов'язково разом. Такі відносини називають розбірними. Колективне виробництво та споживання — ось сутність цієї епохи. Якщо

колективізм у користуванні територією був спричинений способом діяльності (привласнення готових продуктів природи), то колективна власність на знаряддя визначалася не тим, що ними користувалися спільно (кожен мисливець міг мати й власне знаряддя), а тим, що знаряддя були дійовими лише в колективі. Таким чином, рівень розвитку продуктивних сил зумовлював цілковите панування колективної власності.

Колективістські засади визначали рівність усіх членів общини. Таке суспільство іменують *егалітарним*. Організаційні функції виконували дорослі — вмілі мисливці, спираючись на колективне обговорення. Спільні виробництво й споживання, пріоритет колективного над індивідуальним цементували общину такою мірою, що жодні інші постійні соціальні осередки тут навряд чи були можливі. Зокрема це стосується груп, що ґрунтуються на статевіковому розподілі праці. Причини такого розподілу лежать у природних особливостях людей (вік, стать) та у природних якостях (фізична сила, витривалість, кмітливість). Але за тодішніх умов життя та здобування харчів такий розподіл був розвинений слабо. Взагалі розподіл праці, певно, визначався ситуацією: в колективному полюванні брало участь усе дієздатне населення. А у проміжках між великими полюваннями функції людей різного віку й статі були визначені чіткіше.

Розмежуванню колективу за статтю сприяла агамія родових общин, тобто недопустимість статевих зносин у межах свого колективу. Тому жінки з дітьми жили окремо. Вони ж піклувалися про літніх людей, хворих та калік. Підрісши, хлопчики переходили до групи чоловіків, а дівчатка лишалися з жінками.

Це ж стосується й сім'ї. Для цього періоду логічно реконструювати *парно-груповий шлюб*, тобто шлюбні взаємини між певними колективами з утворенням нетривалих шлюбних пар. Адже кожний член «подружжя» наперед залишався членом своєї общини. Тому такий шлюб ще називають *дислокальним* (тобто чітко не локалізованим, оскільки чоловік та жінка продовжували жити у своїх общинах) і *дисекономічним* (оскільки «подружжя» не вело спільного господарства).

Наявність дуальної системи та дуальнородових

зв'язків дає змогу припускати для цього часу і якісь більш високі рівні консолідації, ніж община. Закон екзогамії спонукав до спілкування з іншими колективами з метою встановлення шлюбних зв'язків. Це супроводжувалося влаштуванням свят, обміном подарунками та закладало основу формування суспільств давнини. Нечисельність общин дає підставу гадати, що вони поєднували свої зусилля і у виробничій діяльності: при великих полюваннях облавою. Про це, можливо, свідчать Амвросіївське скупчення кісток бізона та знахідки великої кількості кісток мамонта на північних стоянках (близько 65 особин у Пушкарях, 70 — на Кирилівській стоянці в Києві, більше 100 — в Межирічі та Мізині). Спілкування збагачувало досвід общин і сприяло його накопиченню. Та загалом люди вели ще замкнене життя.

У первісному колективі лежать витoki моралі. Конкретне суспільство не могло існувати, якби його члени у своїй поведінці не керувалися певними правилами. Насамперед ці правила стосувалися праці (з певного віку дитину привчали до неї), їжі (споживали всі разом та порівну), статевих зносин (заборона їх у межах общини та пріоритет колективу в їх організації), взаємин дорослих і дітей, старших та молодших. Принципи моралі мали груповий характер: люди певного віку й статі повинні були виконувати певні обов'язки, певним чином поводитися. Зворотним боком обов'язків було право, яке також мало груповий характер. Оскільки мораль та право вироблялися в колективі, а виконання їх було життєво необхідним, панувала впевненість, що вони діють на благо общини. Відтак і порушення їх розглядалось як шкідливе для всього колективу. Тому в основі будь-якої дії звичайно лежав страх зашкодити колективові. У процесі виховання, коли дитина ще не відчувала цього страху, а порушення нею певних настанов не сприймалось як щось непоправне, зародилося, мабуть, поняття сорому («так робити соромно»). З часом справжні причини витоків тих чи інших звичаїв були забуті, а їх упродовження стали приписувати якимось героям, міфічним істотам, що виражалося формулою «так звелено». Відтоді встановився зв'язок моралі та релігії, постала необхідність останньої для людини. Інші ж принципи мо-

ралі закріпились у формулах «так роблять усі» (тобто весь колектив), «так заведено здавна» (знову ж таки колективом) тощо. Таким чином, мораль — це суто соціальне явище, оскільки воно спрямовано на користь людської спільноти.

Пропущені через свідомість багатьох поколінь мораль і право набули форми традицій та звичаїв. Вони закріпили пріоритет колективу над індивідом, хоча й не були непереборною перепорою для прояву ініціативи та здібностей людей, але арбітром завжди виступав колектив. Надалі і процес індивідуалізації праці, і процес усвідомлення людиною себе як особистості не вивільняли її від обов'язку поводитися згідно з пануючими у суспільстві нормами та звичаями. Мораль залишилася мірою людини.

Соціальну сутність общини найдавніших мисливців найкраще відбиває термін «первісна комуна» (синоніми: кривноспоріднена, первіснокомуністична, тотемістична, родової община). Хоча ці общини були агамними, а агамія є підвалиною роду, вони були втіленням єдності не родинної, а соціальної та економічної, і будувалися не на вертикальній (походження, генеалогія), а на горизонтальній спорідненості — тобто належності людини до колективу. Таку систему спорідненості іменують *класифікаційною*: члени однієї общини усвідомлювали себе родичами. Відтак люди приблизно одного віку залежно від статі вважали себе братами й сестрами. Таким чином, *зі введенням агамії розпочинається розвиток родової організації*. Подальші перспективи цього процесу пов'язані зі зміною людської діяльності.

Криза мисливства

Зміни клімату наприкінці плейстоцену (14—10 тис. до н. е.) привели до суттєвих змін фауни та флори. Клімат починає теплішати, хоча це переривалося тимчасовими похолоданнями. На XII тис. до н. е. Європа майже повністю звільнилася від льодовиків. Потепління спричи-

нило танення ґрунтового льоду та перетворення сухих степів на болотисту тундру з березово-сосновими ґаями. Мамонти зникають. Панівною твариною стає північний олень.

За цих умов у північній смузі Європи, куди входить і Українське Полісся, формується господарсько-культурний тип мисливців на оленя, що значною мірою визначався способом життя цих тварин. Північні олені живуть великими стадами і постійно пересуваються в пошуках їжі. Двічі на рік вони здійснюють найбільші переходи: навесні — на північ, у тундру, восени — на південь, у лісотундру та далі. Це змушувало людей дбати про заготівлю оленього м'яса наперед, особливо на зиму. З цією метою влаштовувалися великі колективні полювання восени при переході оленів на південь: тоді тварини були особливо жирними. Вдале полювання могло забезпечити общину м'ясом аж до весни. Якщо м'яса не вистачало, мисливські общини розпадалися на невеликі групи для пошуків іншої здобичі. Тоді полювали на різних, головним чином дрібних, тварин. На час колективного полювання ці групи поверталися на старі місця, зміна яких визначалася зміною шляхів міграції оленів.

Із подальшим потеплінням північна смуга України перетворюється на лісову. Олені відходять на північ та схід, а разом з ними й частина населення. Господарсько-культурний тип мисливців на оленя на нашій території зникає, але ще донедавна він існував у лісотундрі Північної Америки та Євразії.

Криза полювання на великих стадних тварин спонукала до пошуку нових форм адаптації — і в плані застосування знарядь, і в плані здобуття продуктів харчування. Широкого розвитку набувають мікролітична індустрія та виготовлення вкладишевих знарядь. Найвищого рівня ці галузі сягли за мезоліту. Мікролітична індустрія підвищила продуктивність праці при виготовленні знарядь, значно урізноманітнила їх. *Провідним знаряддям мисливців стає лук зі стрілами.*

Мезоліт збігається з початком голоцену. Для нашої території він датується IX—VI тис. до н. е. Це — час мисливців з луком. Лук та стріли були принципово новим

знаряддям дистанційного бою, головними характеристиками якого є прицільність, далекобійність, можливість швидкої стрільби. Це був перший механічний пристрій, винайдений людиною. У зв'язку зі зміною фауни та мисливських знарядь розвинулися й нові прийоми полювання. Тепер особиста майстерність виходить на перше місце. Колективні форми мисливства зберігали свою роль для певних районів та певних сезонів року, але вже не могли цілком забезпечити людські потреби.

Нестабільна ситуація в мисливстві, з одного боку, стимулювала активне освоєння рослинних (збиральництво) та водних (рибальство) ресурсів. Саме за цього часу було винайдено рибальський гачок, почалося впровадження неводів. З іншого боку, вона зумовила спосіб життя мезолітичних колективів. Відчутно зростає мобільність населення. Строкатість пам'яток та антропологічних типів людей свідчить як про значні пересування населення на територію України з півночі (кроманьйонці) та півдня (середземноморська раса), так і про досить рухливий спосіб життя в межах цієї території.

Мобільність населення була спричинена стратегією життєдіяльності, а саме використанням різних ресурсів смуг. Напрямки пересування визначалися сезонними можливостями певних районів щодо продуктів харчування: міграції тварин, гніздування птахів, нерест риби, дозрівання плодів. За таких умов люди краще освоїли харчові ресурси різних смуг та поверталися час від часу на старі добре знані місця. В якісь сезони, особливо в багатих на здобич місцях, общини, а то й декілька общин, поєднаних шлюбними та іншими зв'язками, сходилися, в якісь — розходилися, розпадаючись на невеликі групи. В останньому випадку переважали індивідуальні форми полювання. На зимових стійбищах споруджували довготривалі житла, на літніх — навіси, курені, заслони.

За мезоліту в межах України існували три господарські системи: *північна лісова та південні степова й гірського Криму*. Спосіб життя населення цих смуг дещо різнився не лише прийомами полювання, а й питомою вагою рибальства та збиральництва. У лісовій смузі абсолютно переважувало мисливство, в південних регіонах воно знач-

ною мірою доповнювалося збиральництвом та рибальством. У багатій на різноманітні природні ресурси приповерховій частині Наддніпрянщини виникають зони осілости, які чітко фіксуються за наявністю поселень зі стаціонарними житлами (Осокорівка, Ігрені-VIII) та могильниками. Отож активна експлуатація водних ресурсів забезпечувала осілий спосіб життя.

Таким чином, в основній галузі господарства — мисливстві — за мезоліту намічається значна індивідуалізація праці. Полювання на нестадних тварин, що вимагало великого вміння та значного часу, не завжди могло бути успішним. Його доповнювали пошуками інших джерел харчування. Отож відчутно активізувалися рибальство та збиральництво. Набули поширення рибальський гачок, що, як і лук та стріли, є знаряддям індивідуального користування, а також ножі для зрізання рослин.

Усі ці чинники якоюсь мірою підживляли підвалини колективізму. Цьому сприяв і сезонний розпад общин на дрібніші колективи. Принцип рівного доступу до продуктів харчування, характерний для палеоліту, змінюється розподілом здобичі між мисливцями. З часом розподілові підлягають лише колективно впольовані тварини. Дрібна здобич, продукти збиральництва дедалі більшою мірою набувають форми індивідуального привласнення. Останнє зовсім не означає, що кожний споживав те, що здобув. Продуктами ділилися, обмінювалися — того вимагали норми моралі. І це допомагало колективові вижити, адже когось могла спіткати й невдача у здобутті харчів. Той, хто ділився, міг твердо розраховувати, що і з ним поділяться. Таким чином, у колективі кожен міг отримати допомогу, але принцип розподілу порівну та спільного споживання харчів поступово відмирає. Натомість набувають чинності правила розподілу здобичі, які визначають частку кожного. Звичайно, цей процес характеризувався й зворотністю: у тяжкі пори року люди поверталися до рівного розподілу продуктів.

Індивідуалізація праці дещо порушила егалітарність колективів. Особливою повагою користувалися вдалі мисливці — ті, котрі ділилися здобиччю. Але постійне переоформлення господарських груп, нестабільність

життя, нетривка вдача не надавали таким людям якихось особливих прав. Усі важливі справи, як і раніше, вирішували колективно, і постійних лідерів (вождів) ще не було.

Індивідуальне привласнення — навіть часткове — передбачає відокремлення індивіда. Це могло статися у складі сім'ї. За мезоліту на ґрунті індивідуалізації праці та відносин розподілу сім'я могла мати хай мінімальну економічну основу. Це означає, що *шлюб із дислокального перетворюється на локальний, а парно-груповий — на парний*. Якоюсь мірою тому сприяла розпорошеність общини, що послабляла родові зв'язки. До складу господарських груп потрапляли представники інших общин, що давало змогу не лише вступати в шлюбні зв'язки, а й якоюсь мірою піклуватися про сім'ю. В умовах, коли община розпадалася на дуже дрібні частини, логічно, що чоловік та дружина мали об'єднатися в єдину групу заради піклування про дітей. Віддаленість чоловіка від свого роду та роду дружини дозволяла йому повніше реалізувати свої обов'язки щодо сім'ї. Такому об'єднанню якоюсь мірою сприяв статевовіковий розподіл праці. Лук та стріли, індивідуальні способи полювання зробили чоловіка насамперед мисливцем; жінки ж, діти та літні люди займалися збиральництвом.

Але через нестабільність мисливського господарства, труднощі побуту, наявність відносин розподілу сім'я ще не виступає економічним осередком. Вона цілком залежить від общини та господарської групи. Зміцнюється лише її функція народження дітей, оскільки вона отримує в своє розпорядження частку спільного продукту. Таку сім'ю й називають парною.

Формування сім'ї починає порушувати гомогенність колективів. До складу общин тепер можуть входити представники інших — чоловіки чи жінки залежно від локальності шлюбу: патри- чи матрилокального. Ядро общини складали її постійні члени, що належали до неї за народженням. Виникнення сім'ї та порушення єдності общини за рахунок прийшлих членів закладає ґрунт для ліку спорідненості, тобто для генеалогічного роду. Тому таку общину логічно називати *ранньородовою*. Витоки її лежать у мезоліті. Можливо, саме це явище фіксує поява

перших могильників. Вони могли виступати способом закріплення багатих на ресурси місцин за певними родовими колективами.

Зазначимо, що від цього часу бере початок *протиріччя між сім'єю та родом*. Воно витікає з суті цих двох колективів: рід як уособлення колективізму вимагає від своїх членів згуртованості та виконання певних обов'язків; сім'я ж як уособлення індивідуалізму намагається протистояти родові. Виступаючи одночасно і членом роду, і членом сім'ї, індивід подвоює свої обов'язки. Сила родових традицій диктує йому в першу чергу виконання обов'язків щодо роду: адже саме в ньому він користується усіма правами. Але наявність сім'ї зобов'язує піклуватися і про неї. Це відбито і в розподілі праці за статтю: чоловік-мисливець втілює інтереси всієї общини чи господарської групи; дружина, що здобуває харчі збиральництвом, втілює інтереси сім'ї. Цей двоїстий стан довго зберігається за первісності, що свідчить про тривкість родових традицій, з одного боку, та про слабкість сім'ї — з іншого. Тому на цьому етапі протиріччя між сім'єю та родом не було суттєвим, оскільки цілковито панували родові тенденції колективізму, родова свідомість.

Мобільність та пластичність общин у пристосуванні до природних умов, рухливий спосіб життя, розпорошеність кривних родичів та свояків по різних колективах та господарських групах розширювали межі спілкування людей. Це сприяло формуванню схожої мови, усвідомленню певної спільності, що відбивалося в загальній назві. До цього часу, певно, можна відносити початок формування племені як певної етнічної спільноти (протоетносу). Таким чином, соціальна організація ускладнюється. Провідним осередком за мезоліту виступає ранньородова община, яка в певні сезони розпадається на господарські групи, найменшою з яких є окрема сім'я. *Сукупність общин, пов'язаних спорідненістю, шлюбами, сусідством та дружніми стосунками, утворює спільноту, яку можна назвати протоетносом, або протоплем'ям*. Останньому були притаманні спільна територія, спільна або споріднена мова та усвідомлення власної своєрідності.

Подальші перспективи привласнювального господарства

Мезоліт фіксує хоча й кризову, але ж вищу сходинку розвитку мисливського господарства. Та інтенсивна діяльність людей призвела до виснаження природних ресурсів, особливо фауни. У пошуках виходу з цієї ситуації частина первісних колективів починає освоювати відтворювальні форми господарства. Виникненню землеробства та скотарства сприяли два чинники: *соціальний досвід, накопичений за мезоліту* (спеціалізоване збиральництво, перші кроки приручення та одомашнення тварин, чому сприяла осілість, що виникла на ґрунті рибальства), та *екологічні умови* (наявність рослин і тварин, що піддавалися культивуванню та доместикації).

Поява відтворювального господарства — тема наступного розділу. Наразі зазначимо, що можливості привласнювальної економіки на цьому етапі не були вичерпані — ні з огляду вдосконалення кам'яних знарядь, ні в плані освоєння ресурсових смуг. Адаптацію до нових умов було здійснено і шляхом активізації рибальства. Це сталося за неоліту.

Можна впевнено сказати, що *неоліт — це вершина кам'яної індустрії та її гранична межа*. Широке впровадження шліфування, пікетажу, розпилювання, свердління дозволило урізноманітнити сировинну базу для виготовлення знарядь праці та побуту, збагатило їхній склад, значно підвищило продуктивність праці. Наявність шліфованих сокир сприяла активному використанню дерева в будівництві (житла), рибальстві (загати, човни-довбанки), побуті (дерев'яний посуд, різне начиння), з виникненням хліборобства ними розчищали ділянки землі. Винайдення плетіння дало змогу рибалити сітьми, ставити верші, широке розповсюдження гарпунів — бити рибу, ловили її й гачком.

У мисливстві, окрім традиційних способів полювання, використовували сіті, сильця, капкани. Необхідність

відлучатися з постійного поселення викликала активне впровадження транспортних засобів. За неоліту поширилися лижі, сани, волокуші.

Осілість була причиною ще одного надзвичайно важливого винаходу — глиняного посуду. Кераміка — перший штучний матеріал, освоєний людиною, що мав принципове значення для життя та подальшого прогресу технології.

Таким чином, *неоліт — це новий ступінь у розвитку продуктивних сил*. Високий рівень різних видів діяльності давав суспільству все необхідне. При тому спостерігався подальший процес індивідуалізації у привласненні харчів, а разом з цим і засобів праці. Відносини розподілу продуктів, отриманих колективними способами мисливства й рибальства, поєднувалися з особистим привласненням індивідуально здобутих продуктів — тобто за працею. Таким чином зміцнюється основа сім'ї. Але вона все ж значною мірою залежить від общини, оскільки мисливські та рибальські угіддя перебувають у спільному користуванні. Тобто економічний потенціал сім'ї за привласнювальної форми господарювання не може бути закріплений у території. Належність членів шлюбних пар до різних родів зберігала їхні обов'язки відносно свого роду, що також послаблювало сім'ю. За родового ладу сім'я залишається на другому місці після общини, яка виступає головним осередком суспільства.

Та все ж, як уже зазначалося, сім'я зміцнюється. Вона входить до общини, ядро якої на ґрунті сім'ї та осілості перетворюється на генеалогічний рід. Виникає справжня родова організація. Залежно від ліку спорідненості рід може бути материнським або батьківським. Виходячи з нетривкості шлюбних зв'язків, із традиції виховання дітей у колективі, до якого належала мати, можна думати, що материнський лік спорідненості був давнішим.

Зміцнення роду означає, що він набув певних функцій. Частіше звертають увагу на рід як регулятор шлюбних зв'язків. Це справді важлива функція, завдяки якій він і зріс. Але рід виступає і власником певної території, оскільки його представники складали постійне ядро общини. Як власник території рід регулював розподіл ресурсів між членами общини. Саме належність до роду —

генетична чи шляхом адаптації (прийняття в його члени) — давала право індивідові користуватися родовими угіддями. Саме рід як основна структурна одиниця виконував організаційні функції, реалізацію ж їх здійснювала община, яка охоплювала коло людей, ширше, ніж рід. Адже до неї входили й люди, котрі взяли шлюб з її членами. Тому саме община виступала безпосереднім виробником матеріальних благ. Висловлюючись сучасною мовою, розподіл функцій між родом та общиною можна уявити як диференціацію законодавчих та виконавчих функцій. Рід був організатором і різного роду свят та церемоній, регулював відносини з іншими родовими общинами.

У цей час посилюється опозиція «сім'я — рід». У системі виробничих відносин їх протиставлення виражається в тому, що і рід, і сім'я виступають суб'єктами власності: перший є колективним власником (точніше — розпорядником) ресурсової території та деяких стаціонарних засобів виробництва (човни, загати, ловильні ями); друга є власником індивідуальних засобів виробництва (ручних знарядь) та отриманих продуктів. Але на цьому етапі зазначена суперечність ще не набуває гострого характеру. І в межах наявного способу виробництва вона не може бути подолана, оскільки колективне користування ресурсами є умовою існування привласнювального господарства та водночас результатом його. Тому провідною структурною одиницею дохліборобських суспільств залишалася община.

Формуванню родової власності на територію сприяла також осілість, а значить і якоюсь мірою обмеженість кормової бази. Розподілу угідь потребував і ріст населення. Ці обставини спонукали до об'єднання родів у племена. *Найдавнішими ознаками племені вважають спільне користування територією та ім'ям, а також особливий діалект.*

Ускладнення соціальної структури навряд чи на цьому етапі призводило до нерівності складових цієї ієрархії, скажімо, окремих родів у межах племені. Розвиткові диференціації в общині та племені заважали низький рівень розвитку продуктивних сил, колективне користування угіддями, слабкий розвиток указаних спільнот.

Неоліт — це останній та найвищий період розвитку привласнювальної економіки, її вершина та поріг. Він повністю вичерпує різноманіття видів діяльності — і з огляду освоєння ресурсів (мисливство, збиральництво, рибальство), і в плані кам'яної індустрії. Якій стрибок тепер можна було здійснити лише з впровадженням відтворювального господарства. Доля ж суспільств, що не перейшли до нього, цілком визначалася їхньою залежністю від природних умов. В усякому разі збереження привласнювальних форм господарства призводило до консервації способу виробництва та стагнації суспільства, а за наявності екстремальних умов — навіть до регресу.

За неоліту в Україні виділяються дві основні смуги: *південна*, в якій фіксуються паростки принципово нового способу життєдіяльності — відтворювальних форм господарства, та *північна*, де продовжувався розвиток привласнювальних форм. Ця обставина з часом зникає через поступове розширення ареалу відтворювального господарства. Але нерівномірність розвитку ще довго зберігається і згодом трансформується в різні господарсько-культурні типи, що стали осередками певних етногенетичних процесів.

Як бачимо, перед таким переворотом в історії людства, як виникнення відтворювального господарства, минув величезний час — близько 2 млн років. Прогрес був дуже повільним, але невпинним. Головна подія його — поява людини, що є часткою природи та протистоїть їй, виступаючи носієм свідомості й творчого потенціалу. Саме завдяки цьому були вироблені різні форми адаптації до навколишнього середовища, що й демонструє привласнювальний спосіб господарювання. За цей довгий час були освоєні всі придатні для життя регіони Землі, зокрема і з суворими кліматичними умовами; було розсортовано рослини на їстівні, отруйні та лікарські. Людина виявила корисні для практичної діяльності матеріали та досягла високого рівня утилізації продуктів харчування. За цієї епохи творчий потенціал людини був спрямований не лише на виживання (хоча це й стояло на першому місці), а й на забезпечення духовних потреб. Мисливці на мамонта демонструють злет духовної культури

суспільств привласнювальної форми господарювання, аналогів якого немає в етнографічному доробку. Ці люди проводили досить насичено обставлені релігійні обряди, свята. У Західній Європі вони відбувалися в яскраво розмальованих печерах, на нашій території — у спеціальних приміщеннях серед розписаних черепів та кісток мамонтів. Їх виявлено, зокрема, в Мізині.

Багато проявів давньої духовності не дійшло до нас. Жива мова, перекази, звичаї, настрої — про все це мовчить археологія. Тому епоха мезоліту, коли люди вели мобільний спосіб життя, що не сприяв матеріалізації духовності, може здаватися її занепадом. Але навряд чи це було так. Життя людей мезоліту також супроводжувалось емоційними ритуалами. Великою подією було з'єднання общини після сезонного розпорошення, і це, звичайно ж, відзначали. Були й посвяти підлітків у дорослих, що теж проходили урочисто. Були й святкові зустрічі з іншими общинами. Яке б не було суворе життя, почуття спорідненості, духовність людини лишалися її сутністю.

Література

Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 1.

Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Киев, 1981.

Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. Ленинград, 1979.

Давня історія України: У 2 кн. Київ, 1994. Кн. 1.

Ефименко П. П. Первобытное общество. Киев, 1953.

Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья финального палеолита. Киев, 1989.

Зализняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.

История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. Москва, 1986.

Каменный век на территории СССР. Москва, 1970.

Література

Нужный Д. Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці. Київ, 1992.

Окладников А. П. Утро искусства. Ленинград, 1967.

Охотники, собиратели, рыболовы. Ленинград, 1972.

Палеолит СССР. Москва, 1984.

Пидопличко И. Г. Палеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев, 1969.

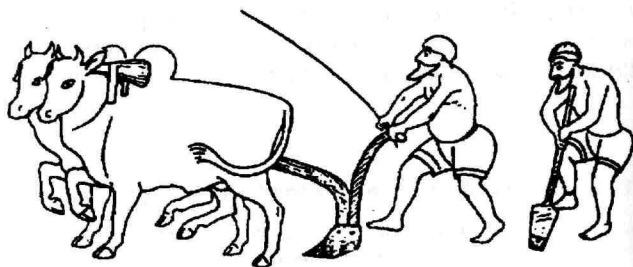
Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968.

Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. Москва, 1966.

Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. Киев, 1965.

4

ВІД ПРИВЛАСНЮВАЛЬНОГО ДО ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Криза мисливського господарства, що наставала наприкінці плейстоцену разом із зникненням великих стадних тварин, викликала пошук принципово нових методів добування харчів. Ці пошуки велися в декількох напрямках, у тому числі шляхом удосконалення мисливських знарядь, зокрема широкого впровадження лука та стріли. З технологічного огляду це було суттєвим зрушенням, але часи високопродуктивного колективного мисливства минули. Нестабільна ситуація в мисливстві активізувала освоєння інших ресурсів — рослинних та водних (збиральництво й рибальство). Цю ситуацію американський археолог К. Фленнері визначив як революцію широкого спектру. Саме це явище — широке освоєння різноманітних природних ресурсів — привело до набуття нового досвіду спілкування з природою, що зрештою зумовило виникнення принципово нової форми діяльності — відтворювальної, тобто землеробства та скотарства.

Неолітична революція

Цей кардинальний поворот в історії людства, що стався за неоліту, викликав зміни в усіх сферах життя: господарстві, способі життя, побуті, формах власності, соціальній організації, нарешті у світогляді. Життя набуло значної стабільності, а історичний процес — динамічності. Ось чому англійський археолог Г. Чайлд позначив цю подію терміном «неолітична революція». Це поняття зайняло проміжне місце в його концепції трьох революцій: *революції знарядь* (поява засобів праці як один із чинників антропогенезу), *неолітичної революції* (виникнення відтворювального господарства) та *міської революції* (поява міст як уособлення перших цивілізацій).

За словами академіка В. Вернадського, винайдення землеробства визначило все майбутнє людства. Саме завдяки землеробству та скотарству розкрилися небачені перспективи для збільшення кількості харчів, можливості контролю за їх виробництвом. Землеробство не лише дало лю-

дині нові продукти харчування — зерно, боби, олію, овочі, фрукти, приправи, а зрештою крупи, муку, а відтак каші, хліб тощо. *Воно постачало стабільний продукт.* Скоротарство не лише компенсувало нестачу м'ясних харчів: згодом люди навчилися отримувати молоко, а разом з цим і різноманітні молочні продукти. Худоба давала також шкури, вовну, а з певного часу стала помічником людини в праці — її використовували як тяглову силу при оранці, для перевезення вантажів, запрягали у вози, на ній їздили верхи. Кістки тварин ішли на виготовлення знарядь праці, предметів побуту та прикрас, слугували паливом.

Ще раз наголосимо, що відтворювальне господарство відкрило безмежні перспективи історичного розвитку. Навіть у пік своєї ефективності суспільства мисливців і збирачів не виходять за межі первісності та сягають щонайбільше пізньородового ладу, тобто передкласового. Адже функціонування привласнювального господарства завжди стримується природними умовами, тобто воно не може чимдалі нарощувати свою ефективність: хоч як би вдосконалювали знаряддя праці та її організацію, від природи не можна взяти більше, ніж вона може дати.

З появою нових галузей господарства в орбіту людської діяльності входить сама земля (вона стає предметом праці), залучається худоба, вдосконалюється наявна та формується нова база знарядь та інших господарських засобів. Все це зумовлює нові відносини власності: з приводу землі, худоби, продуктів виробництва тощо. Разом із цим поступово підринаються підвалини колективізму, на яких зросло первісне суспільство. У громадському житті на перше місце мало-по-малу виходить сім'я, котра володіє клаптиком землі та худобою. Утвердження цього інституту поряд із родом та общиною породжує протиріччя між ними, призводить до перерозподілу їхніх функцій. Наслідком виникнення власності на землю стало формування територіальних зв'язків, які є протилежними родовим. Основою, що поєднує людські спільноти, тепер виступає не лише кровна спорідненість, як на етапі привласнювального господарства, а й територіальне сусідство. Тому й общини цього періоду іменують первісносусідською.

Таким чином, значення неолітичної революції полягає в тому, що вона створила матеріальні передумови формуван-

ня нових соціальних відносин. На ґрунті відтворювального господарства постає можливість отримання надлишкового продукту, що призвело з часом до соціальної та майнової нерівності.

З виникненням відтворювального господарства спостерігаються швидкий ріст чисельності населення, збільшення його густоти. Скажімо, населення Землі за доби мезоліту обчислюють у декілька мільйонів осіб, для V тис. до н. е. реконструюють уже цифру 30—50 млн, а для початку нашої ери — 250 млн. До того ж було освоєно регіони, мало придатні для привласнювальної діяльності. З цього часу життя набуло надзвичайної динаміки в часі та просторі, і вже десь через 3 тис. років після утвердження відтворювального господарства виникли перші цивілізації — Месопотамії та Єгипту.

Звичайно, такі кардинальні зміни в житті людини мали різні наслідки, зокрема й негативні. Деякі з них були з часом подолані, деякі — ні. У цьому, до речі, виявляється двоїстий характер культури. Якщо ми розглядатимемо її як систему надбіологічних засобів адаптації, то вони не завжди матимуть позитивне навантаження. Активне втручання людей у природу, особливо з виникненням відтворювального господарства, почало змінювати не лише спосіб їхнього життя, а й саму Землю. Вже активне заняття мисливством та гони звірів за допомогою пожеж призводили до змін у ландшафті. Африканські савани, австралійський і тасманійський пейзаж є, певно, наслідком цього. З упродовженням підсично-вогнепального землеробства розпочалося знищення лісів. А до цього слід додати потреби в опаленні, будівництві. Згадаємо хоча б знамениті кедрові ліси Ливану, зведені нанівець заради будівництва храмів та кораблів.

Отож адаптивні механізми діяли з огляду на потреби ситуації, а майбутні наслідки цих дій не усвідомлювались та не враховувались. Це час від часу призводило до кризових ситуацій. Тому основоположник культурології американський антрополог Л. Уайт був змушений відмовитися від свого погляду на функцію культури як засобу захисту та збереження людей. Але тема деструктивного моменту в культурі виходить за межі цього посібника.

Повертаючись до давніх часів, зазначимо, що попервах

зміни в характері трудової діяльності відбувалися не на користь землеробства й скотарства. Ці галузі були трудомісткими та малопродуктивними. Є підстави думати, що землероби й скотарі витрачали на працю значно більше часу, ніж мисливці та збирачі. На скелетах ранніх землеробів виявлено сліди великого фізичного навантаження. З часом продуктивність цих галузей підвищилася, але це не зробило працю землероба набагато легшою. Інша справа, що ця праця надавала стабільності життю, вивільнювала час, а згодом і групи виробників для інших занять, зокрема ремісничої, організаційної та духовної діяльності.

Спочатку зміна харчового раціону, збіднення його через зростання питомої ваги рослинної їжі, збільшення вуглеводів та зменшення білків знизили резистентність до інфекцій, викликали сповільнення росту дітей, їхнього статевого дозрівання, зумовили слабкий фізичний розвиток людей. Незначний обсяг землеробської продукції призводив до недоїдання. Зменшення кількості тваринної їжі було викликано тим, що, з одного боку, трудомістке землеробство не надавало змоги відволікатися на полювання, а з іншого — тим, що поширення землеробства супроводжувалося знищенням лісів, а значить змінювало й фауну. Лише з утвердженням скотарства нестачу тваринних білків було компенсовано м'ясом свійських тварин.

Деякі наслідки мали двоїстий характер. Зокрема, осілий спосіб життя, виникнення постійних місць проживання сприяли накопиченню матеріальних та духовних цінностей, покращили побут людей. Все це загалом сприяло піднесенню культури. Але осілість погіршила екологічні умови їхнього життя: поблизу жител, де зберігалися запаси харчів, нагромаджувалися нечистоти, заводилися гризуни та комахи. На думку дослідників, саме з упровадженням відтворювального господарства пов'язане поширення інфекційних захворювань. Ріст густоти населення сприяв і росту епідемій. Це виступало гальмом природного приросту людності. Якщо розміри колективів мисливців визначалися можливістю прохарчуватися разом, то регулюючим чинником чисельності землеробських колективів стали хвороби.

І останнє. Поняття «неоліт» було введено англійським археологом Дж. Леббоком для позначення останнього пе-

ріоду кам'яного віку, що характеризується широким упровадженням шліфованих знарядь. Такі знаряддя траплялися поряд із глиняним посудом, тому кераміка стала другою ознакою неоліту. Пізніше, однак, виявилось, що шліфовані знаряддя характерні лише для пізнього неоліту, і розпізнавальною ознакою для неоліту в цілому лишилася тільки кераміка. Тобто її наявність на пам'ятках кам'яного віку є своєрідним сигналом для віднесення старожитностей до неоліту, а відсутність — до мезоліту. З наданням терміну «неоліт» не лише технологічного значення (обробка каменю — шліфування, свердління, розпилювання), а й історичного (виникнення відтворювального господарства) постає ще одне протиріччя: адже не всі суспільства за неоліту перейшли до відтворювального господарства. Там, де для цього не було умов, вихід із кризової ситуації було знайдено в активізації рибальства. Рибальство та нові технологічні досягнення в обробці каменю надали певних можливостей для подальшого розвитку в межах привласнювального господарства. Рибальство сприяло осілості, а осілість та наявність шліфованих сокир стимулювали житлобудівництво й загалом деревообробку. З'являються човни, виникає рибальство сітками, вершами, за допомогою спорудження загат. За цього часу виникають ткацтво, керамічне виробництво. Таким чином, за неоліту реалізуються два шляхи розвитку, які порівняно з мезолітом фіксують зрушення в розвитку виробництва та всього способу життя. Але якщо рибалки знаменують останній період функціонування привласнювального господарства, його вершину та поріг, то найдавніші землероби й скотарі — перший ступінь відтворювального господарства.

Одначе виявилось, що деякі общини, які почали освоювати відтворювальне господарство, не відразу винайшли кераміку. Тому з'явився термін «докерамічний неоліт». Останнє свідчить не лише про розбіжність між історичною та археологічною періодизаціями, а й про протиріччя археологічної. Проте здолати таку багатозначність терміна «неоліт» важко, оскільки нема більш сталої речі, ніж звичка. Хоча робилися спроби ввести нові поняття, вони не прижилися. Більше того, через це почали відмовлятися й від терміна «неолітична революція». Нам здається, що цей термін вдало відбиває сутність тих змін,

що сталися за неоліту, а головним з них було, безумовно, виникнення відтворювального господарства. Наявність же суспільств із привласнювальною економікою в цей час (як, до речі, й пізніше) лише вказує на нерівномірність історичного процесу. А вона супроводжувала всю історію людства.

Передумови виникнення відтворювального господарства

Виникнення відтворювального господарства є наслідком дії багатьох взаємозумовлених чинників. Серед них слід розрізняти *соціальні* — визрівання ідеї культивування рослин та доместикації тварин — і *природні* — наявність дикої фауни і флори, що піддається втручанню людини.

До природних чинників належать ті кліматичні зрушення, що сталися наприкінці плейстоцену та особливо на рубежі плейстоцену та голоцену, на тлі яких проходило формування сучасного природного ландшафту. Завдяки потеплінню утворився новий біологічний та рослинний фон (під дією мутацій), з'явилися нові різновиди рослин і тварин, а також завершилося формування лесу (шару ґрунту), що надало можливості для занять землеробством.

У таких умовах поступово перебудовувалося й господарське життя. Як вже зазначалося, за мезоліту у зв'язку з кризою мисливства розпочалося активне освоєння різноманітних ресурсів, зокрема рослинних. Хоч би яким шляхом люди підійшли до землеробства, можна впевнено сказати, що воно виникло на ґрунті збиральництва. Культивуванню рослин передувало регулярне збирання врожаю диких. Саме в процесі активного збиральництва був накопичений досвід спостереження за рослинами, з'явилися спеціальні знаряддя: мотики, щоб викопувати корені; терки, щоб перетирати зерна та плоди; пожнивні ножі —

прообраз майбутніх серпів. Народи, які регулярно займалися усім цим, отримали назву *збирачів урожаю*.

Що ж до скотарства, то однією з його передумов було спеціалізоване полювання. Тут слід розрізняти *приручення та одомашнення*. Приручити можна будь-якого птаха чи звіра, і це робили здавна. Але приручали лише поодиноких тварин, яких негайно споживали за нестачі харчів. Тому прирученню притаманні несталість та зворотність. Доместикації ж піддаються не всі тварини, і причина цього криється не в невмінні людини, а в біологічних особливостях тварин. Для цього придатні лише деякі — з особливою фізіологічною організацією. Саме вони можуть розмножуватися в неволі та за певних умов утримання змінюватися, набуваючи якості свійських. Для цього потрібна стабільна кормова база, що включає й штучну відгодівлю тварин. Таку стабільність могли забезпечити розвинені збиральництво та рибальство, а також раннє землеробство. Саме ці галузі спричиняють осілість, яка й створює умови для піклування про тварин. Одомашнення характеризується масовістю, оскільки перетворення диких тварин на свійських можливо лише в умовах популяції та з господарською метою. Саме вирощування тварин із господарською метою викликало економне ставлення до них, підвищило соціально-престижне значення тварин, що загалом зобов'язувало враховувати можливості їх відтворення.

За етнографічними джерелами відомо два способи одомашнення тварин — імпритинг (приручення молодих особин) та за допомогою голоду, який робив дорослих тварин покірними.

Таким чином, за мезоліту склалася така соціальна передумова виникнення відтворювального господарства, як *система досвіду, накопиченого в процесі пізнання рослин і тварин*. Але цього було замало, аби здійснилася неолітична революція. Необхідний певний геоботанічний та зоологічний фон. Тобто це могло статися в районах, де були рослини і тварини, придатні для культивування та доместикації. Таких районів на Земній кулі небагато, і саме там виникло відтворювальне господарство.

Численні гіпотези вчених XIX ст. з приводу причин, місця, часу та послідовності виникнення двох галузей відтворювального господарства — землеробства та скотарст-

ва — значною мірою спростовані розвитком природничих наук у ХХ ст. Зокрема було доведено, що кожний вид культурних рослин, отриманий у процесі тривалої гібридизації, походить з певного, досить чітко окресленого регіону, де були всі компоненти (тобто рослини), що брали участь у цій гібридизації. Тому найдавніші центри культивування рослин розташовані в місцях з великим сортовим різнобарв'ям, а саме в гірських тропічній та субтропічній смугах. Такі осередки було виявлено видатним російським ученим М. Вавиловим (1887 — 1943). Його праці стали визначним досягненням науки ХХ ст. Ним було вперше висунуто й питання про первинні та вторинні осередки культивування рослин.

Приклад М. Вавилова активізував у 20—30-ті роки й розробки проблеми domestикації тварин. На ґрунті аналізу палеозоологічних викопних залишків та зіставлення його результатів із сучасним тваринним світом було виявлено й осередки одомашнення тварин, які частково збігаються з вавиловськими центрами культивування рослин.

Передньоазійський осередок виникнення землеробства та скотарства

Нині для території Старого Світу виділено п'ять первинних (Сахаро-Суданський та Гвінейсько-Камерунський в Африці, Передньоазійський, Південносхідноазійський і Східноазійський) та декілька вторинних осередків виникнення відтворювального господарства. Це означає, що в п'яти регіонах світу стався той збіг обставин — соціальних і природних, що викликав незалежний та самостійний шлях виникнення відтворювального господарства. Вторинні ж осередки утворилися внаслідок поширення відтворювального господарства з цих центрів на інші території та набуття ними своєрідних рис, які відрізняли їх від первинних осередків.

Територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків. Тут відтворювальне господарство постало внаслідок його поширення з Передньої Азії. У Передній Азії був наявний найповніший комплекс чинників, необхідних для виникнення відтворювального господарства, причому в найпрогресивнішій його формі — комплексно-го господарства (землеробство й скотарство), де в землеробстві переважали зернові культури. Це відіграло важливу роль у подальшому розвитку названого та сусідніх регіонів.

Цьому, безумовно, окрім соціальних чинників, сприяли й природні умови. До цього або до недавнього часу тут існували пращури зернових (пшениці, ячменю, жита) й бобових культур (сочевиці, гороху, боба, вики, нуту) та пращури свійських тварин (кіз, овець, корів та свиней).

Передньоазійський центр охоплював територію від Малої Азії (давня назва — Анатолія) на заході до гір Загросу на сході та від Палестини на півдні до Закавказзя на півночі. Перехід до відтворювального господарства тут відбувався протягом IX—VIII тис. до н. е., і його перші кроки фіксуються в декількох мікроосередках, активний обмін між якими й привів до складання єдиного Передньоазійського осередку.

Ще раз науважимо, що прискорений розвиток Передньоазійського регіону визначався й природними умовами. За вюрмського зледеніння суворий клімат панував і в Європі, і в Передній Азії. Але після вюрмського максимуму він у Передній Азії почав мінятися на краще: спочатку в Сирійсько-Палестинському регіоні, а дещо пізніше — в гірських районах нинішніх Туреччини, Ірану та Іраку. Підвищення температури супроводжувалося появою лісів і гаїв та, що особливо важливо, появою й поширенням злакових та бобових рослин. У цей час тут мешкали й різноманітні тварини, зокрема безоарові кози та азійські муфлони, від яких і походять свійські кози й вівці.

Таким чином, хоча всі коливання клімату пізнього вюрму доходили й до Передньої Азії, її віддаленість від льодовиків наклала специфіку на рослинний і тваринний світ. У Передній Азії раніше почала складатися та різнобарвність природних умов, яка разом із кризою мисливства

сприяла освоєнню різноманітних ресурсів. Навіть ураховуючи недоліки європейської хронологічної шкали (а її не узгоджено з передньоазійською), епоха мезоліту настала в Передній Азії десь на тисячу років раніше. За таких умов тут починає формуватися господарська система, в якій суттєву роль відіграє сезонне збирання їстівних рослин, виникає сезонна осілість, що фіксується за поселеннями зі стаціонарними житлами.

У Сирійсько-Палестинському регіоні цей процес розпочався дуже рано, ще за Кебаранської культури (XVII—XI тис. до н. е.), та особливо яскраво проступає у носіїв Натуфійської культури (XI—IX тис. до н. е.), які, так би мовити, завершують тут мезолітичний період. Натуфійці мешкали в печерах, а також у великих, як на той час, поселеннях (0,5 га), в заглиблених, а пізніше й наземних житлах. Більша частина общин, певно, цілорічно проживала у таких поселеннях. Однак околиці поселень не могли цілком забезпечити людей продуктами харчування, тому натуфійці здійснювали експедиції, про що свідчать залишки мисливських таборів. Активно збираючи зернові та бобові, вони на пізньому етапі, можливо, перейшли й до їх вирощування. Виходячи з основного об'єкта мисливства (а ним була газель) та ареалу поширення прашурів свійських тварин (гірські райони Малої Азії та Загрос) сирійсько-палестинське населення, певно, не брало участі в domestикації тварин.

Незаперечно свідчення початку землеробства у цьому регіоні маємо для другої половини IX та особливо для VIII тис. до н. е. Такими доказами є залишки культурних рослин, виявлені в Ієрихоні, Телль Асваді, Мурейбіті та інших поселеннях раннього неоліту. Причому частина рослин потрапила сюди з інших районів у вже окультуреному вигляді. В VII тис. до н. е. тут з'явилися й свійські тварини — кози й вівці, яких було domestиковано в горах Загросу та Південно-Східній Туреччині.

Наслідки нового способу господарювання не забарилися. Про це красномовно свідчить поселення Ієрихон в долині Йордану на північ від Мертвого моря. Це той Ієрихон, який, за біблійним переказом, впав від звуків труб ворожого війська. Утім вказане повідомлення стосується пізнішого часу. Але і в VIII—VII тис. до н. е. Ієрихон мав

могутні укріплення та — найдавніші у світі — фортифікаційні споруди. Його кам'яні мури сягали товщини 1,7 м, а монументальна сторожова башта заввишки 8 м давала змогу стежити за околицею. Житла зведено з цегли-сирцю. Спочатку вони мали вигляд округлих напівземлянок, у VII тис. до н. е. з'являються прямокутні оселі з глинобитною долівкою. Стіни та підлогу фарбували у червоний та кремовий колір, інколи наносили й візерунки. Однак побут і технологічна оснащеність мешканців Ієрихону були дуже скромними. Тому немає ніяких підстав вважати його містом.

Дещо інакше перехід до відтворювального господарства здійснювався у горах Загросу. Широке освоєння цього регіону розпочалося за пізнього плейстоцену (синхронна Кебаранській культурі Зарзі) мисливцями на копитних, зокрема безоарових кіз та азійських муфлонів, яких пізніше й було одомашнено. Активне збиральництво тут фіксується пізніше, ніж у Сирійсько-Палестинському регіоні, що, певно, пов'язано з тим, що пом'якшення клімату тут сталося теж пізніше (а разом з цим і поява гаїв та злакових рослин). Регулярна збиральницька діяльність тут розпочалася з X—IX тис. до н. е., а в IX—VIII тис. до н. е. з'являються довготривалі, як у натуфійців, поселення (Алі Кош, Джармо, Гандж Даре, Асіаб тощо). І хоча для цього регіону не виявлено залишків культурних рослин, весь комплекс матеріальної культури (а він значно багатший, ніж у Сирійсько-Палестинському регіоні), а також величезні розміри поселень (Заві-чемі-Шані-дар — 6 га) свідчать, що й тут перехід до відтворювального господарства проходив у IX—VIII тис. до н. е. Причому процеси культивування рослин та domestикації тварин проходили паралельно, і для VII тис. до н. е. зафіксовано свійських кіз та овець не лише тут, а й у Сирійсько-Палестинському регіоні.

Для VIII тис. до н. е. сліди відтворювального господарства наявні й на інших територіях Передньої Азії, зокрема в Східній Анатолії (поселення Чайоню Тепесі), а для VII тис. до н. е. — і в Південній Анатолії (Хаджиглар, Суберде). Залишки деяких видів рослин, які відбивають досить тривале культивування, свідчать, що цей процес розпочався тут раніше. Що ж до скотарства, то

тут немає прямих свідчень його наявності навіть для VI тис. до н. е. Але виходячи з того, що на рубежі VII—VI тис. до н. е. в Південній Європі з'явилися свійські кози та вівці, а вони могли потрапити сюди лише з Анатолії, свійську худобу тут розводили принаймні з VII тис. до н. е. Такий стан свідчить про неповноту археологічних джерел. Це почасти пов'язане з тим, що початкові стадії доместикиції не знаходять чіткого відображення в будові скелета та зміні кісток, що утруднює розмежування диких і свійських тварин. У Центральній Анатолії сліди доместикиції фіксуються за матеріалами Чатал-Хююка з VII тис. до н. е.

Настання нової доби з новим способом життя, новим побутом, новими віруваннями та естетичними уподобаннями яскраво відбито і в цьому регіоні Передньої Азії. Своєрідною духовною столицею ранніх землеробів Центральноанатолійського району було поселення Чатал-Хююк площею 12 га. Його щільно забудовано невеликими спорудами з цегли-сирцю, серед яких є і святилища, оздоблені мальованими сценами та глиняними рельєфами. Тут неначе зішлись дві ідеології: давня, мисливська, яку передають мальовані сцени полювання, та нова, землеробсько-скотарська, яку втілено у рельєфах, орнаментах та статуетках. Зі стін таких святилищ виступають черепи биків та овець, обмазані глиною, рельєфні зображення жінок (деякі наводять тварин). Символом родючості, певно, є глиняні та кам'яні статуетки пишнотілих жінок, яких часто зображували сидючи та інколи — з тваринами.

Приблизно у другій половині VIII—VII тис. до н. е. процес формування відтворювального господарства в Передній Азії завершився. Практика утримування тварин та культивування рослин поширилася далеко за межі своїх вузьких прабатьківщин (мікроосередків), перетворивши Передню Азію на єдиний осередок відтворювального господарства. З'явилися нові злаки, яких не було в природі (тверда, карликова та інша пшениця, голозерний ячмінь), були окультурені бобові, жито, льон, можливо, виноград, значного розмаху набуло скотарство. З VII тис. до н. е. відтворювальне господарство починає поширюватися на інші території, зокрема

в Європу. Поштовхом до того був швидкий приріст населення. Можливо, цьому сприяло й посилення посушливості на рубежі VII—VI тис. до н. е.

Наслідки неолітичної революції

Виникнення та утвердження відтворювального господарства були результатом творчих сил людини. Перед тим, так би мовити, людина йшла за природою; тепер вона стає її творцем. Неолітична революція супроводжувалася цілою низкою вдосконалень і винаходів, які докорінно змінили життя та побут людей і своєю чергою сприяли розкриттю нових потенціальних можливостей розуму.

Уже збиральництво мало наслідком не лише активне споживання рослин, а й їх використання у будівельній справі (покрівля жител, зведення стін) та виготовленні побутових речей (кошки, рогожки), знарядь рибальства (сіті, верші). За неоліту було освоєно рослинне волокно, з'явилися прядіння й ткацтво. Спочатку з цією метою використовували волокна диких рослин — кропиви, диких конопель, льону, а також лико дерев. У VII тис. до н. е. було окультурено льон, а з розведенням овець було виведено й породи, що давали вовну. Почалося сукання нитки з вовни та виробництво з неї тканини. Певно, тоді виникло й плетіння.

З цього часу в побут людей активно входить глина. Цей благодатний матеріал використовували з різною метою. З глини формували стіни осель (глинобитні споруди), нею обмазували дерев'яні або очеретяні каркаси жител, підлогу, з неї робили хатні лежанки й лави, потім почали зводити будівлі з цегли-сирцю, а ще пізніше — з випаленої цегли. Це був неабиякий успіх у будівельній справі. Мисливська традиція зводити округлі житла поступово відмирає. Постають прямокутні багатокімнатні оселі з господарськими приміщеннями, а також двоповерхові споруди

ди. Деякі поселення обводять кам'яними мурами (Рас Шамра), мурами та ровом (Ієрихон). У Бейді було збудовано монументальну кам'яну платформу, що захищала від сповзання дюну, на якій виросло це поселення.

Обмазування ям та корзин для зберігання зерна глиною привело до винайдення глиняного посуду. Найдавніші його сліди виявлено у Мурейбіті в шарі VIII тис. до н. е. (верхів'я Тігру) та на поселенні Гандж Даре в горах Загросу. Такий посуд ще не випалювали в печах, а лише сушили на сонці. На поселенні Чайоню Тепесі, що виникло в останній чверті VIII тис. до н. е., вже трапляється перший випалений у спеціальних печах посуд — на зразок великого тазу. З кінця VII тис. до н. е. керамічний посуд широко входить у побут малоазійського населення.

Винайдення керамічного посуду дало змогу не лише повніше утилізувати продукти харчування (як, наприклад, м'ясо: його тепер можна було варити, смажити на сковорідці), а й змінити раціон харчування шляхом вживання вареної та смаженої їжі.

М'яка пластична глина стала чудовим матеріалом для створення різноманітних форм посуду та інших речей. І статуетки, і стіни будівель, і вироби оздоблювали прокресленим по вогкій глині орнаментом або розмальовували фарбами. Міцні затишні оселі, яскравий посуд та невеличкі статуетки — ця тріада, згідно з В. Массоном, є універсальною для всіх ранньоземлеробських суспільств.

У цей час навчилися отримувати вапно (ним обмазували стіни та долівку жител), а також гіпс. Оволодіння технікою випалювання кераміки, а також поява вапна й гіпсу стали подальшою ланкою у використанні вогню, що досить скоро привело до освоєння металів. У Передній Азії навіть ще за раннього неоліту з'являються мідні речі, спочатку з самородної міді, а з VI тис. до н. е. її вже починають виплавляти.

Таким чином, виникнення скотарства та землеробства дало поштовх для розвитку різноманітних виробництв — будівельної справи, виготовлення кераміки, створення знарядь, прикрас, предметів побуту й культу. З цього часу починає формуватися третя галузь відтворювальної діяльності — ремесло, що заклало основи майбутнього промислового виробництва.

Перші землероби й скотарі на території України

Уже зазначалося, що територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків виникнення відтворювального господарства. І причина цього — насамперед у природних умовах. Процес освоєння різноманітних природних ресурсів тут розпочався десь на тисячу років пізніше, ніж у Передній Азії. Та незважаючи на спільні риси зі способом життя передньоазійського населення, у Східній Європі за мезоліту ми не спостерігаємо ні такої тривалої осілості, ні domestикації тварин та культивування рослин. Це пояснюється тим, що тут не було екологічного фону, наявного у Передній Азії. З диких прашурів свійських тварин тут мешкали тури, кабани та коні. Коня було одомашнено пізніше. Що ж до тура, то довгий час вважалося, що він був прашуром великої рогатої худоби в Європі, але більшість сучасних учених заперечує це. Існує й думка, що, можливо, тур узяв участь у подальшій гібридизації великої рогатої худоби, коли вона вже з'явилася на континенті. Свиню, безумовно, могли domestикувати і в Європі. Колись панував погляд, що це сталося ще за мезоліту в Криму. Однак остеологічні знахідки спростовують таку думку. Далі приручення свині населення Криму в цій справі не пішло. Цьому заважала сезонна рухливість населення, яка спонукала декілька разів на рік міняти місце проживання, а відтак споживати м'ясо приручених свиней. Лише з закріпленням осілості на ґрунті рибальства та землеробства склалися умови для одомашнення тут свиней. Що ж до дрібної рогатої худоби, то прашурів її не було на нашій території, як і прашурів зернових культур та більшості бобових.

Але в соціокультурному плані населення території України за мезоліту близько підійшло до ідеї domestикації та, без сумніву, мало досвід приручення тварин та спостереження за рослинами. Саме це виступало сприятливим моментом для постання тут відтворювальної економіки. Адже відомо, що ідеї чи винаходи можуть упроваджувати-

ся за умови, що суспільство готове їх сприйняти. Саме таку ситуацію спостерігаємо на кінець мезоліту в Північнопричорноморському регіоні.

За неоліту поширення відтворювального господарства здійснювалося на нашій території двома способами — в ході міграцій більших чи менших груп населення та шляхом запозичення ідей та досвіду окультурення рослин і тварин. Такі запозичення мали вибірковий та творчий характер відповідно до місцевих умов. Отож землеробсько-скотарський комплекс набував специфічних рис, мало схожих зі своєю прабатьківщиною. Так виникли вторинні осередки відтворювального господарства.

Перші кроки нових економічних форм на нашій території вивчено ще слабо. Але не викликає сумніву, що проникнення їх сюди йшло двома шляхами. Ця обставина та своєрідні природні умови привели до формування на нашій території двох вторинних осередків виникнення відтворювального господарства, що надалі переросли у дві господарсько-культурні системи — *лісостепову* та *степову*. Вони різнилися типами господарства, способом життя, соціальною організацією, напрямками зв'язків. Лісостепове населення було пов'язано зі світом європейських культур, зокрема балканських, степове — зі світом євразійських народів. Перше було східною околицею європейських культур, друге — західною околицею євразійського степу.

Один із шляхів проникнення відтворювального господарства пролягав із Передньої Азії через острови Середземного моря й далі на материк. У VII тис. до н. е. мігранти з Передньої Азії заселили о. Кіпр (поселення Хірокація), далі — материкову Грецію (поселення Неа Нікомедія в Македонії, що виникло наприкінці VII тис. до н. е.), а на початку VI тис. до н. е. вони з'явилися на Криті.

Поширенню відтворювального господарства сприяло потепління клімату в Європі, що розпочалося з VI тис. до н. е. (атлантичний період). Поступово просуваючись на північ, ареал ранньоземлеробських культур на першу половину VI тис. до н. е. охопив весь Балканський півострів (культура Караново в Болгарії та культура Старчево—Кереш—Криш, що охоплює нинішні країни Югославії, Румунії та Угорщини). Вихід цього процесу за Балкани, а

разом з цим і за межі середземноморської природно-кліматичної смуги, фіксує так звана Культура лінійно-стрічкової кераміки, яка, сформувавшись у Карпатському регіоні, відіграла провідну роль у поширенні відтворювального господарства в помірній смузі Європи. Займаючи великі простори Західної та Центральної Європи, ця культура островцем заходила й на територію України — у Західну Волинь та верхів'я Дністра. Вона проіснувала тут недовго, не залишивши помітного сліду ні в поширенні відтворювального господарства в Україні, ні в подальшому розвитку населення цієї території.

Утвердження відтворювального господарства в Балканському регіоні розширило зону контактів землеробського населення з мисливсько-рибальським. Саме завдяки таким контактам, а, можливо, й проникненню невеликих груп населення, в середині VI тис. до н. е. або наприкінці його в межі річки Дністра та Бугу починає впроваджуватися відтворювальне господарство. Цей процес фіксується за матеріалами Бузько-Дністровської АК (кінець VI—V тис. до н. е.). Сформувавшись загалом на місцевій основі (Гребениківська мезолітична культура), ця АК зазнала впливу не лише з заходу, а й зі сходу — через Кавказ. Усе це наклало своєрідний відбиток на розвиток землеробства й скотарства у цьому регіоні, що дає змогу розглядати його як один із вторинних осередків відтворювального господарства. Його своєрідність визначається переважанням гексаплоїдної (плівчастої) пшениці й проса в землеробстві (ячмінь та голозерна пшениця тут невідомі) та великої рогатої худоби у скотарстві. Появу тут дрібної рогатої худоби та проса пов'язують з імпульсами, що йшли з Кавказу.

Не викликає сумніву, що відтворювальне господарство за цього часу давало незначний прибуток, і населення активно займалось і мисливством, і рибальством. Небагатий досвід та примітивні знаряддя праці обмежували можливості землеробства. Воно зводилося до засівання невеликих ділянок землі в заплавах — зерно висівали після спаду повені у вогкий мул. Поряд із ділянками влаштовували оселі — напівземлянки чи легкі наземні споруди без засування глини. Після збирання врожаю ці місця залишали, аби повернутися сюди наступної весни. Перехід до

відтворювального господарства супроводжувався винайденням керамічного посуду.

Проникнення відтворювального господарства у степову смугу відбувалося іншим шляхом. Провідну роль тут відіграли, певно, зв'язки з Кавказом. Це та природні умови визначили тут провідну роль скотарства. Отож маємо підстави розглядати цей регіон як другий вторинний осередок виникнення відтворювального господарства в межах України. Його репрезентовано матеріалами Сурсько-Дніпровської культури (початок V — середина IV тис. до н. е.), що займала припорогову частину Дніпра та Північне Приазов'я та склалася теж на місцевій основі (Кукрекська мезолітична спільність).

Таким чином, ще за неоліту в межах території України намітилися дві господарсько-культурні смуги. Хоча загалом господарство мало комплексний характер, в Бузько-Дністровському регіоні яскравіше проявляється землеробський напрям, у степовій — скотарський. Територія України з цього огляду не є винятком. Указані дві культури демонструють процес виникнення нових форм господарства на місцевій основі, в ході запозичення нових ідей та передового досвіду, хоча не виключено й пересування сюди, особливо в Побужжя, якихось невеликих груп населення — носіїв цього досвіду.

Розвиток відтворювального господарства в Південно-Західній та Центральній Європі супроводжувався активними міграціями, викликаними ростом населення та наявністю територій, ще не зайнятих землеробами. Ці міграції приводять до появи в Україні окремих острівців розвиненого відтворювального господарства. На початку V тис. до н. е. носії культури Старчево—Кереш—Криш з'являються в Закарпатті, яке стало північно-східною межею їх розселення. В середині V тис. до н. е. сюди проникає нова хвиля мігрантів, що залишили Культуру мальованої кераміки (чорною фарбою). В цей же час на Поділлі та Волині постає ще один острівець розвиненого землеробства — вже згадана Культура лінійно-стрічкової кераміки. Але її носії, проіснувавши тут приблизно півтисячі років, не справили активного впливу на місцеве бузько-дністровське та інше населення.

Що ж до північних, північно-східних районів та Кри-

му, то там ще цілковито панували традиційні привласнювальні форми діяльності, суто мезолітичні за своїм характером.

Отже, за неоліту на території України спостерігаємо складну етнокультурну ситуацію, викликану, з одного боку, поширенням ідей та досвіду відтворювального господарства, з другого — появою мігрантів, із третього ж — наявністю населення, що продовжувало вести діяльність, властиву епосі мезоліту.

Література

Андреанов Б. В. Земледелие наших предков. Москва, 1978.

Археологія Української РСР. Київ, 1971. Т. 1.

Вавилов Н. И. Избранные труды. Москва; Ленинград, 1959. Т. 1.

Возникновение и развитие земледелия. Москва, 1967.

История древнего мира: Ранняя древность. Москва, 1989.

История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. Москва, 1986.

Липс Ю. Происхождение вещей. Москва, 1954.

Ллойд С. Археология Месопотамии. Москва, 1984.

Массон В. М. Поселение Джейтун: Проблема становления производящей экономики. Москва, 1970.

Массон В. М. Первые цивилизации. Ленинград, 1989.

Мелларт Дж. Археология Ближнего Востока. Москва, 1982.

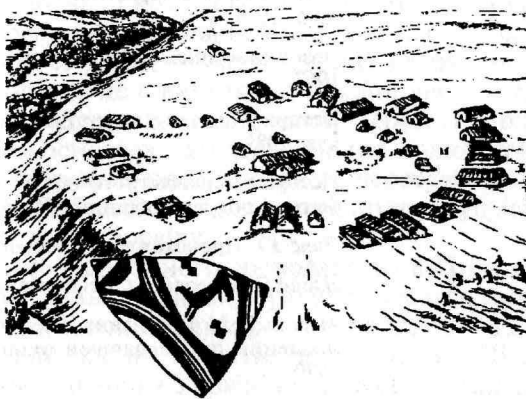
Ранние земледельцы. Москва, 1980.

Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. Москва, 1980.

Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. Москва, 1989.

5

КУЛЬТУРИ ДАВНІХ ЗЕМЛЕРОБІВ ТА СКОТАРІВ

Утвердження відтворювального господарства на території України пов'язане з наступним історичним періодом — енеолітом. Енеоліт становить перехідну епоху від кам'яного віку до віку металів, епоху, коли з'явилися перші металеві речі — з міді. Провідна роль ще, певно, належала кам'яним знаряддям праці, з якими мідь не могла конкурувати, оскільки її родовища є далеко не скрізь. Разом із тим думка про обмежене користування мідними виробами за цього часу ґрунтується на кількості знайдених речей. Але на відміну від кам'яних відпрацьовані чи поламані мідні знаряддя можна було переплавити на нові. В усякому разі в епоху міді спостерігається помітна деградація кам'яної індустрії.

Доба енеоліту: нові зрушення

Енеоліт — це той час, коли землеробство й скотарство стають провідними галузями діяльності багатьох людських спільнот. Це час, коли відтворювальне господарство довело свою перевагу над привласнювальним і поширилося на значній території. Енеоліт — це час розквіту землеробських культур, які змінили вигляд планети, час широкого впровадження зрощувального землеробства та виникнення перших цивілізацій. Це і час широкого освоєння степів.

Поява міді відкрила небачені досі перспективи: пізнавши властивості металу, люди пізніше винайшли бронзу, а потім і залізо. Впровадження металевої індустрії спричинило переворот в усьому господарському житті. Постали принципово нові технології, нові знаряддя праці, які шляхом переплавлення можна було поновлювати, нові конструктивні елементи (цвяхи, заклепки, дріт тощо), нові способи обробки дерева, каменю, шкур, були винайдені різноманітні пристрої та механізми.

За енеоліту землеробство та скотарство стають основними засобами здобуття харчів, а головним багатством стають земля й худоба. Відтепер земля — це не просто тери-

торія. Оскільки в неї вкладено працю, вона набуває нової якості, нової цінності та належить тим, хто її обробляє. Обробіток землі прив'язує людину до певної території.

Нові умови життя — осілість, обробіток землі, вирощування худоби — потребують чіткої організації праці в часі й просторі та згідно із сезонами року. Провідним суб'єктом власності виступає рід — група кривних родичів, що веде своє походження від одного прасура та складає постійне ядро общини. Тепер територія роду складається з двох частин — з оброблюваних ділянок та з угідь, де випасують худобу, ловлять рибу, полюють, збирають плоди, здобувають будівельні матеріали й сировину для знарядь праці, паливо тощо. З приводу угідь відносини залишаються такими ж, як і за привласнювального господарства: ними мають право користуватися всі члени роду та й общини. Інша справа — землеробські ділянки. Саме обробіток землі спричиняє формування нових відносин щодо неї — *відносин володіння*. Це означає, що продукти землеробства належать тому, хто обробляє землю. Завдяки цьому в межах общини та роду більшої ваги набуває сім'я, оскільки вона виступає нижчим суб'єктом володіння землею. Таким чином, колективне користування територією з виникненням землеробства доповнюється відносинами володіння землею, які характеризуються ієрархічністю. Окрім указаних суб'єктів власності (сім'я, рід), можуть існувати й вищі суб'єкти (вождівство, плем'я, союз племен), що залежить від рівня соціально-етнічної консолідації.

Ще раз наголосимо, що *провідним суб'єктом власності на землю був рід, оскільки саме належність до нього надавала людині право на працю на землях роду*. Прийшли члени общини отримували таке право через своїх шлюбних партнерів і у випадку їхньої смерті чи розпаду шлюбу позбавлялися його та мусили повернутися до свого роду або взяти новий шлюб. Рід виступав організатором землеробських робіт — розчищення ділянок від лісу, освоєння цілини. Ці роботи через примітивність знарядь були надзвичайно трудомісткими та вимагали зусиль значного колективу, а виснаження ґрунту — постійного піклування про підготовку нових ділянок. Зате обробіток землі, вирощування врожаю були під силу окремії сім'ї. Вона виступала і власником отриманого врожаю.

Зміцненню сім'ї як осередку общини сприяло й виникнення скотарства. Не викликає сумніву, що приручення тварин передбачало індивідуальний підхід до них; відтак формується особиста власність на таких тварин. Однак приручення характеризується нетривкістю — за нестачі м'яса тварину споживали, причому всією общиною. З одомашненням тварин люди починають піклуватися про збереження та відтворення худоби. Причому це відбувається саме в межах сім'ї. Таким чином, *розвиток скотарства викликає появу сімейної власності на худобу*.

Як бачимо, з виникненням відтворювального господарства на історичну арену впевнено виходить сім'я, котра відтепер володіє ділянкою землі, худобою, має оселю та різний господарський та побутовий реманент. Нові форми діяльності, стабілізація способу життя сприяли урізноманітненню матеріальної культури, а осілість — її накопиченню. Розміри сім'ї (велика сім'я, що складається з батьків і дорослих жонатих (заміжніх) дітей та утворює домогосподарство, чи мала сім'я: батьки й малолітні діти) залежали від конкретних умов існування, способів господарювання, співвідношення землеробства та скотарства, їхньої трудомісткості тощо.

На ґрунті осілості, нових форм власності, зміцнення сім'ї розцвітає інститут роду, який тепер має всі можливості перетворитися на *генеалогічний*. Такий рід очолює старійшина — майбутній вождь. Виникнення більш сталої функції управління вимагало саме життя — урізноманітнення та ускладнення діяльності, необхідність планування майбутнього, кількісне зростання складу общин, ріст густоти населення.

Зональна специфіка відтворювального господарства, що намітилася в межах України за неоліту та відбилася в Бузько-Дністровській та Сурсько-Дністровській культурах, у нових умовах зберігається та знаходить вираження в існуванні двох форм діяльності: *землеробсько-скотарської з осілим способом життя* (лісостепова смуга) та *скотарсько-землеробської з рухливо-осілим способом життя* (Степ). Поряд із цим у деяких північних районах та в Криму за енеоліту ще мешкало населення, що вело традиційне привласнювальне господарство.

Трипільська культура

У західному Лісостеповому регіоні України утвердження відтворювального господарства було пов'язано з подальшою активізацією міграційних процесів, чому деякою мірою сприяло встановлення кліматичного оптимуму за атлантичного періоду. На початку IV (V) тис. до н. е.* в Північно-Західне Причорномор'я просуваються носії культури Гумельниці. У Південно-Східній Європі вона займала частину сучасних Болгарії та Східної Румунії (в Румунії ця культура має назву Стойкань—Алденъ), а степова смуга Північно-Західного Причорномор'я складала її північно-східну околицю (болградський варіант указаної культури). Одночасно Прутсько-Дністровське межиріччя замешкують носії Трипільської культури, витоки якої містяться у Південно-Східній Трансильванії та Румунській Молдові, де аналогічні пам'ятки відомі під назвою Кукутені. Тому цю культуру тепер частіше іменують Кукутені—Трипілля. В середині IV (V) тис. до н. е. з Середнього Подунав'я на територію Поділля та Західної Волині проникають носії Лендельської культури, головна територія поширення якої охоплювала значну частину Європи: Словаччину, Чехію, Австрію, Польщу, Східну Німеччину, часті Угорщину.

Це населення, певно, повністю асимілювало тут носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. З кінця IV (V) тис. до н. е. тут з'являються носії Культури лійчастого посуду, основний ареал якої містився у Центральній та Північній Європі, а десь у середині III (IV) тис. до н. е. — носії Культури кулястих амфор, що прийшли звідти ж. Останні зайняли досить значну територію лісостепової смуги, що доходила в східному напрямку майже до Дніпра, а в південному — до Дністра.

*Нині українськими археологами активно розробляється шкала уточнення (калібрування) абсолютних дат існування спільнот, репрезентованих певними АК. Незавершеність цього процесу не дає змоги оперувати новими датами стосовно багатьох АК часів енеоліту й бронзи. За наявності каліброваних дат їх подано в дужках. Слід зазначити, що перегляд хронології, не порушуючи послідовності АК, надає нові можливості для синхронізації історичного процесу в межах значних територій: Європи, Передньої Азії, Кавказу тощо.

Закарпаття, де за неоліту проживали носії культури Криш, а потім мальованої кераміки, з початку IV тис. до н. е. заселяється носіями Полгарської (або Тисько-Полгарської) культури, які в другій чверті III тис. до н. е. були витіснені носіями Баденської культури.

Усі вказані культури сформувалися в Європі, й територія західних областей України, головним чином лісостепової смуги, була їхнім східним рубежем. Лише Трипільська культура, вийшовши зі світу балкансько-дунайських культур, розвинулася в межах України у своєрідне та яскраве явище. З'явившись на початку IV (V) тис. до н. е. на території України, за першу його половину трипільці освоїли лісостепову смугу від східних відрогів Карпат до Південного Бугу, поглинувши носіїв Бузько-Дністровської культури та частково носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. Просуваючись далі у східному напрямку, вони на початок III (IV) тис. до н. е. зайняли лісостепове межиріччя Дністра й Дніпра, а в останній період свого існування — в першій половині III (IV) тис. до н. е. — вони особливо активно освоїли Верхнє Побужжя та Середню Наддніпрянщину, переправившись частково й на лівий берег Дніпра, а також розселилися на південь та зайняли Північно-Західне Причорномор'я. Поширення цієї культури пов'язано не лише з постійним приростом населення (природний приріст та внаслідок міграцій), а й з екстенсивною формою землеробства, що призводила до виснаження землі та необхідності переселення в нові місця.

Серед кола землеробських культур Трипільська залишила найяскравіший слід у давній історії України. Це й виступає для деякого приводом убачати в ній корені українського народу. Але слід зазначити, що тут більше діють політичні емоції, аніж розсудливість. Існують досить вагомі підстави сумніватися у належності трипільців до індоєвропейської мовної спільності — тієї спільності, з розпадом якої приблизно у V тис. до н. е. пов'язують формування трьох гілок індоіранців — східної, південної та північної. З останньої в I тис. до н. е. (а щонайбільше — з середини II тис. до н. е.) виділяються носії праслов'янської мови. Світ слов'янських народів — це вже явище кінця I тис. до н. е. та початку нашої ери. Їхній розвиток і подальший поділ на південних, західних та східних слов'ян належать до епо-

хи, яку відділяють від трипільців тисячоліття, протягом яких на нашій землі змінили один одного десятки народів. І кожен із них лишив тут якийсь слід.

Матеріали Трипільської культури наочно демонструють ті перспективи, які відкрилися з утвердженням відтворювального господарства: отримання достатньої кількості харчів для постійного приросту населення, вивільнення часу для влаштування побуту, нова організація праці (зокрема виникнення ремісничого виробництва), нова об'єднаність. Головними матеріалами для виготовлення знарядь праці залишалися камінь, а також кістка та ріг, хоча трипільці користувалися й мідними речами, роль яких поступово зростала. Провідним матеріалом у побуті стала глина. Трипільці до тонкощів освоїли її можливість для будівельної справи, виготовлення посуду, речей хатнього вжитку та знарядь праці, культових речей. Трипільському посуду притаманні технологічна досконалість, розмаїття форм та призначення, яскраве оздоблення.

Протяжність Трипільської культури в часі (IV (V) — перша половина III (IV) тис. до н. е.) та просторі (в межах України — від Дністра до Дніпра) спричинила певну варіативність господарської діяльності та соціальної організації.

За раннього Трипілля (перша половина IV (V) тис. до н. е.), коли йшло активне освоєння нових територій, носії цієї культури мешкали невеликими общинами, що склалися з 10—15 малих сімей (загалом до 50—70 осіб), та, крім землеробства й скотарства, досить активно займалися збиральництвом, мисливством та рибальством. Це було природно, зважаючи на труднощі освоєння нових земель, повільні темпи приросту худоби, особливо великої рогатої, наявність дикої фауни й флори.

Матеріальні залишки свідчать про досить примітивні способи ведення господарства та простоту побуту й соціального життя трипільців. Виходячи зі складу культурних рослин (провідна роль належала півчастій пшениці та голозерному ячменю), знарядь праці (кам'яні та рогові мотики, крем'яні серпи, обмаль металевих речей), незначних кількостей худоби (співвідношення кісток диких і свійських тварин приблизно однакове) та розмірів общин землеробство було нескладним — із застосуванням переваж-

но ручної праці (наявність орного землеробства для цього періоду твердо не встановлена) та обробітком невеликих ділянок землі. Низька продуктивність праці й спонукала до активного користування природними ресурсами. Тим паче, що на той час сучасна лісостепова смуга була більш лісною і багатою на дичину.

Разом із тим раннє Трипілля демонструє зміцнення сім'ї як господарського осередку общини. Якщо стосовно землеробства це довести важко, то децентралізація «промислового» виробництва, недиференційованість побутового та виробничого життя, коли кожне подвір'я забезпечувало себе знаряддями праці, продуктами харчування (обробка туш, приготування їжі) та побутовими речами (обробка шкур, ткацтво тощо), свідчать, що кожна сім'я вела самостійне господарство. Відтак можна гадати, що вона володіла й ділянкою землі та мала якусь кількість худоби. Звичайно, ця самостійність була досить відносною. Землеробство вимагало кооперації сімей, особливо у справах підняття цілини, розчищення ділянок від лісу. Цього ж потребували й інші види робіт, наприклад, будівництво жител. Функція кооперації належала саме общині, меншою мірою — об'єднанню малих сімей (велика сім'я чи домогосподарство), що й відбулося в наявності великих жител та гніздовому розташуванні осель. Але останні риси загалом не притаманні ранньому Трипіллю.

На цьому етапі з-поміж ремісничих занять лише керамічне виробництво, певно, починає виділятися у спеціальну галузь. Цьому, окрім його технологічної складності, значною мірою сприяла і, так би мовити, ідеологічна значущість посуду, поліфункціональність його призначення (поєднання профанної та сакральної сфер), яка досягалася витонченістю форм та різноманітним оздобленням. Досягнення гармонійності форми та оздоблення вимагало відповідних здібностей, урізноманітнення побуту — вдосконалення та винаходу нових форм, а ускладнення ритуального життя — пошуку засобів утілення нової світоглядної системи, нових культів. Якщо до цього додати виготовлення суто ритуальних речей — спеціального посуду, статуеток, моделей віктарів, стільців, столиків тощо, зрозуміло, що відокремлення керамічного виробництва стимувалося й новими духовними потребами суспільства.

Це те, що досить різко відділяє суспільства відтворювального господарства від мисливців чи рибалок.

Загалом для цього етапу можна говорити про три рівні соціальної організації. Нижчою ланкою виступала мала (моногамна) сім'я, котра вела окреме господарство. Група споріднених по чоловічій (за патрилокального шлюбу) чи жіночій (за матрилокального) лінії сімей утворювала общину, родовий характер якої й визначався цією спорідненістю. Певно, в умовах невеликих общин ще не було потреби в якихось постійних лідерах — цю функцію залежно від обставин виконував той чи інший дорослий член общини, що користувався авторитетом. А звичайні повсякденні справи вирішувалися колективно — радою дорослого населення.

Щоправда, деякі дані, можливо, й можна інтерпретувати як початкову стадію виділення вождів (наприклад, оселя № 3 на поселенні Сабатинівка-II, землянка № 2 в Луці-Врублевецькій, де було особливо багато антропоморфних статуєток). Але сама культова сфера ще не відокремилася, оскільки спеціальних культових споруд поки що не виявлено. Однак існує факт спорудження на одному з найраніших трипільських поселень в Україні — Бернашівці — центральної споруди у вигляді стаціонарного глиняного будинку, в той час як початок існування поселення пов'язаний з легкими куренеподібними жителями. Ця споруда має значні розміри, і в ній знайдено велику кількість статуєток. І саме навколо неї згодом постали інші стаціонарні оселі. Але цей факт знову ж таки складно розцінювати однозначно. Виходячи з етнографічних даних центральне місце на ранньоземлеробських поселеннях, як правило, займали чоловічі будинки, оскільки протиставлення чоловічого та жіночого тут сягало найвищого рівня. Можливо, остання інтерпретація є вірогіднішою; у такому випадку провідне місце в культовій сфері належало чоловічій половині, що можна розглядати і як свідчення патріархальності роду та патрилокальності шлюбу.

Звичайно, життя потребувало управління більш високого рівня, ніж община. Головними функціями управління тих часів були збереження цілісності етносоціальних угруповань, організація їхньої території. Це було пов'яза-

но з постійною експансією трипільців на нові землі, що супроводжувалося приєднанням місцевого населення. За таких умов провідну роль відігравали інтеграційні процеси, ґрунтовані на принципі солідарності, які не передбачали спеціальних органів управління, крім екстремальних випадків. Це й знайшло відбиття в єдності матеріальної культури. Найраніший етап цієї єдності для трипільців, обмежених територією Наддністрянщини, можна означити, певно, плем'ям, що об'єднувало групу споріднених общин. Пізніше освоєння Побужжя відірвало частину трипільського населення від основного масиву й започаткувало формування нового племені. Тому вищий рівень етносоціальної консолідації трипільців можна кваліфікувати загалом як племінний з початковою стадією складання співплемінності, тобто спільноти, що складалася з груп споріднених племен.

Протяжність раннього Трипілья (близько 500 років), площа освоєної території (від Дністра до Південного Бугу), кількість поселень (майже 50), їхні розміри (невеликі — в середньому до 1 га) та рухливість людності (поселення існували десь 70—100 років, а деякі — значно менше) — все це свідчить про екстенсивний характер господарства та слабку заселеність земель. Такий висновок не зміниться, якщо ми навіть подвоїмо число поселень. З цього огляду не зовсім зрозумілим є подальше розширення території. За таких умов важко уявити собі тиск надлишкового населення. Певно, адаптація до нових умов існування проходила нелегко. Значна роль привласнювальних форм господарства потребувала освоєння нових територій: можливо, тому деякі поселення існували недовго — десь 10 років, про що свідчать незначні культурні накопичення. Щоправда, такі поселення важко трактувати однозначно. Можливо, це були своєрідні висілки біля городів. Подальше освоєння території було, певно, пов'язано з нестабільністю господарства, намаганням знайти багатші землі.

В усякому разі за середнього періоду (друга половина IV (V) тис. до н. е.) трипільці значно просунулися в північному напрямку (вгору по Дністру) та північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо густо за цього часу були заселені Верхня Наддністрянщина, ме-

жиріччя Південного Бугу та Синюхи, якоюсь мірою межиріччя Дніпра та Росі. Значний приріст населення відбувався не лише за рахунок природного чинника, а, певно, й завдяки просуванню нових груп трипільців зі своєї прабатьківщини. За цього часу спостерігається розростання общин (найменші за площею поселення становили 3—4 га, є поселення площею 10—40 га), яке супроводжувалося їх сегментацією, що відбито в кушовому розташуванні поселень: одне-два поселення значних розмірів оточені кількома невеликими. Паралельно з сегментацією йшов процес і консолідації общин. Наприкінці цього періоду у Верхньому Побужжі постають такі поселення-гіганти, як Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га) тощо. Загалом зросла і тривалість проживання на одному місці.

За цього часу піднісся добробут населення, що простежується за житлово-господарськими комплексами. Збільшується об'єм зерносховищ (зерно трипільці зберігали у спеціальних великих посудинах на зразок грецьких піфосів). Усе це свідчить про те, що господарство трипільців набуло певної стабільності, що було досягнуто не лише вдосконаленням кам'яних і крем'яних та поширенням мідних знарядь, а й, мабуть, якимись засобами інтенсифікації землеробства. Підвищенню стабільності господарства сприяв, зокрема, приріст населення, адже людська праця була провідною продуктивною силою за первісності. Спостерігається також укрупнення сімейних колективів, що відбито в розмірах осель, планіграфії окремих поселень з гніздовим розташуванням будівель.

Важливою господарською ланкою за цього часу стала, певно, велика сім'я, що становила домогосподарство. До її складу входили батьки та дорослі жонаті (чи заміжні) діти зі своїми дітьми, які займали або окремі невеликі оселі близько одна до одної, або окремі кімнати у великих багатокамерних будинках. За умов укрупнення родових колективів рід, певно, втратив деякі господарські функції, які й перебрала велика сім'я. Цьому сприяли як сегментація роду, розселення його гілок (лініджів) у різних місцях, що унеможливлювало єдине керівництво господарськими роботами, так і консолідація декількох общин у межах одного поселення. За родом залишаються вищі

функції — збереження території, регуляція землекористування, ідеологічні. Конкретні господарські функції тепер виконує велика сім'я. *Можливо, саме цей чинник — укрупнення сім'ї — зіграв важливу роль в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.* Завдяки цьому, а, певно, й застосуванню тяглової сили волів городне землеробство змінюється польовим, про що, можливо, свідчить нова топографія влаштування поселень — на високих берегах та мисах. Окрім того, важко уявити існування великих общин, що залишили гігантські поселення, без масштабного польового землеробства.

Зростання густоти населення, збільшення загальної території, а значить і протяжності кордонів, кількості сусідів, певно, створювали за цього часу дещо напружену ситуацію. В усякому разі більшість поселень, як уже зазначалося, було розташовано на високих мисах та плато, що надавало певної переваги при їх обороні. Деякі поселення додатково укріплено ровами. Захисту людині була підпорядкована й планувальна структура поселень, а саме розташування осель по колу, що стає притаманною рисою саме цього часу.

Загалом для середнього періоду спостерігається урізноманітнення і разом з цим ускладнення суспільного виробництва, що було наслідком успіхів сільськогосподарських галузей і в свою чергу стимулювало останні. Саме тоді виникає металургія міді (плавлення сировини та лиття речей, які перед тим виготовляли способом кування), а значить, з'являються майстри-металурги. У цей період остаточно утвердився ремісничий характер гончарного виробництва, що сприяло вдосконаленню гончарного горна та підвищенню якості посуду. До нас дійшло чимало залишків посуду з розписами, що відбивають багаті космологічні уявлення трипільців, їхні культи, яскраві ритуальні обряди, пов'язані передусім із землеробством та скотарством.

Подальше заселення нових земель за середнього періоду супроводжувалося посиленням інтеграції. Але й вона мала свій поріг. Освоєння величезних територій викликало й зворотний процес — диференціацію. Єдність трипільського світу порушується. Східний масив населення (межиріччя Південного Бугу та Дніпра), далеко відірвавшись

від своєї прабатьківщини та розвиваючись в оточенні рибальських общин, значною мірою зберігає риси ранньотрипільської культури (тут різко переважає заглиблений орнамент). Це було спричинене, мабуть, намаганням зберегти свою єдність та своєрідність у чужому середовищі. Західний масив населення (Наддністрянщина) розвивався в умовах тісних контактів з прабатьківщиною та припливу сюди нових груп населення з південного заходу, що й визначило більшу схожість тутешньої матеріальної культури з землеробськими культурами Балкан і Трансильванії. Саме для цього регіону характерний розмальований посуд. Чіткої межі між східною та західною людністю не було й не могло бути, оскільки це населення відчувало свою спорідненість та вело загалом подібний спосіб життя.

Окрім того, і всередині названих територій намічаються локальні особливості матеріальної та духовної культури окремих регіонів, що може виступати свідченням формування окремих племінних угруповань у межах двох великих спільнот. *Певно, саме за цього часу плем'я набуває певних потестарних функцій — функцій управління, що супроводжувалося виникненням постійних керівних органів.* У старих місцях проживання лідерство могло належати представникам старшої лінії роду, на нових землях — першим поселенцям. Появі постійних органів управління різних рівнів (в общині, племені чи співплемінності) сприяли ріст кількості й густоти населення, ускладнення життя, освоєння величезних територій, спілкування з сусідами.

Таким чином, за середнього періоду соціальна організація трипільського суспільства ускладнюється: нижчими її ланками виступають великі й малі сім'ї; середніми — лінійці (родові підрозділи) та родові общини; вищими — племена та співплемінності. Перепоною для повнішого розкриття цієї ситуації є відсутність могильників, котрі, як правило, добре діагностують соціальні зміни в суспільстві. Але навіть суто логічно зрозуміло, що за цього часу формується соціальна диференціація, зокрема мають виділятися вожді різного рангу та глави сімей. Показником цього може слугувати наявність поселень із захисними спорудами, зведення яких вимагало організації значної кількості населення. Чіткого керівництва вимагало й скупчення великих мас людей на поселеннях-гігантах. Якщо соціальна диферен-

ціація визначалася ускладненням життя та потребами в організаторах, то майнова диференціація могла зумовлюватися, приміром, різними розмірами сімей: чим більшими вони були, тим більше мали робочих рук і тим більшою ставала їхня виробнича потужність. Певно, це якоюсь мірою відбито у площі осель.

Подальший розвиток трипільського суспільства потребував нових засобів інтенсифікації виробництва. Шлях розвитку за рахунок приєднання нових територій та нарощування людського потенціалу як головної продуктивної сили на цьому етапі був вичерпаний. Трипільці освоїли землі лісостепової смуги між Степом та Поліссям, тобто кращі для землеробської форми діяльності. Значної кількості стянуло й трипільське населення. Тому подальший прогрес мав визначатися ростом продуктивності праці. Але схоже, що саме це завдання виявилось для того часу непосильним.

З початку III (IV) тис. до н.е. у трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, закономірні та прогресивні зрушення в його розвитку, а з іншого — появу й наростання ознак кризи. Скажімо, таке явище, як подальша спеціалізація общин, що мала наслідком активізацію обміну. Зокрема, наддніпрянські общини постачали наддніпрянським високоякісну сировину та знаряддя з кременю. Наявність великих та високопродуктивних майстерень свідчить про спеціалізацію деяких общин і в керамічному виробництві (Кошиловці, Сухостав, Жванець-Щовб). Разом із тим у господарській діяльності деяких общин намічається ухил до активізації скотарства, що могло статися за рахунок зменшення питомої ваги землеробства (Бузько-Дніпровське межиріччя), а також мисливства (Київська Наддніпрянщина).

Таким чином, вибір було зроблено не на користь інтенсифікації існуючої системи господарства, а на користь зміни форми діяльності — активізації скотарства. Це відбиває й подальше розширення території: трипільці переселяються в райони, мало придатні для ведення землеробського господарства. Десь на початок III (IV) тис. до н.е. населення Середньої Наддніпрянщини просувається на північ, а згодом і на схід — на лівий берег Дніпра; населення Середнього Побужжя починає розселятися в Степу, дохо-

дячи до Інгулу, а ще пізніше (приблизно в середині III (IV) тис. до н.е.) населення Середньої Наддністрянщини переміщується в Північно-Західне Причорномор'я, де завдяки зміні форми господарства та взаємодії зі степовим населенням виникає своєрідний господарсько-культурний комплекс, відомий під назвою *Усатівської культури*, або *усатівського локального варіанту Трипільської культури*.

Збільшення кількості поселень за цього часу значною мірою було викликано не лише приростом людності, а й подальшою сегментацією колективів. Населення тепер, як і за раннього етапу, мешкає головним чином невеликими общинами, що налічують 10—12 сімей. Стає помітною певна деградація будівельної справи, а також керамічного виробництва. Відчувається тенденція до подрібнення великосімейних колективів, що відбито у переважанні невеликих однокамерних жител. Безумовно, ця ситуація пов'язана зі зміною господарської діяльності, зокрема з посиленням ролі скотарства, яке вимагало значних площ, з одного боку, та було менш трудомістким — з іншого.

Поряд із цим продовжують існувати та виникають нові поселення-гіганти: наприклад, Майданецьке площею 300 га деє із 1500 осель; Таллянки площею 360 га з 3000 осель. За площею вони значно перевищували майбутні давні міста, проте щільність їх забудови та чисельність населення були нижчі. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, які відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: кварталів ремісників, монументальних культових та адміністративних споруд, громадських сховищ тощо. Слід зазначити, що й за цього часу культова сфера ще не відокремилася від інших видів діяльності, про що свідчить наявність вівтарів у багатьох житлах та поміж ними. А це є важливим показником того, що це суспільство за своєю суттю було ще типово первісним, а процеси соціально-майнової диференціації та виділення апарату управління ще не набули тут незворотного характеру.

Цю ж ситуацію спостерігаємо й за матеріалами могильників, які в межах України виявлено для північних груп пізньотрипільського населення (Київщина) та південних (Усатівська культура). Щодо могильників Київщини, то і поховальний звичай, і супроводжуючий інвентар тут зага-

лом небагаті. Тут ще не відчувається того відриву вождів від населення, який підкреслюється пишністю та оригінальністю поховальних споруд, вишуканістю та багатством речей. Увесь вигляд матеріальних залишків цього регіону свідчить про скромний добробут населення та про егалітарність (звичайно, відносно) даного суспільства.

Інша справа — усатівські пам'ятки. Наявність складних культових і поховальних споруд в Усатівському комплексі помітно вирізняє це суспільство серед пізньотрипільських груп населення та свідчить про виділення культово-управлінських функцій. Певно, цьому сприяла швидка та вдала адаптація до нових умов існування. Вікові навички землеробства надали змогу і тут займатися ним досить активно, степові простори — утримувати великі стада худоби, які цілорічно або значну частину року утримувалися на пасовищах, а ухил у вівчарство — швидко нарощувати кількість худоби. Ця ситуація сприяла підвищенню авторитету правлячої верхівки. Незважаючи на помітну роль землеробства, Усатівській культурі значною мірою притаманні риси скотарських культур: підкурғанний звичай поховань, мегалітичні споруди, кам'яні стели.

Внутрішня кризова ситуація у трипільському суспільстві ускладнювалась подіями на сусідніх територіях. Деє із середини III (IV) тис. до н.е. на Волинь та Поділля просуваються носії Культури кулястих амфор, які згодом, потісняючи трипільців, доходять майже до Дніпра. У Степовому регіоні населення мігрує на схід та північ. Це був додатковий деструктивний момент. Приблизно у середині — третій чверті III (IV) тис. до н.е. трипільські поселення припиняють своє існування. Переорієнтація діяльності, зокрема активізація скотарства, призвела до повної перебудови життя та переоформлення матеріальної культури таким чином, що у наступних культурах риси Трипільської майже не простежуються.

На цей час криза охопила не лише трипільське суспільство, а й широке коло ранньоземлеробських культур Середньої Азії, Кавказу, Балкансько-Дунайського регіону, Центральної Європи. *Наступний бронзовий вік виступає як вік скотарства*. Причину цього вбачають, зокрема, і в зміні клімату — зниженні температури та вологості в III (IV) тис. до н.е.

Скотарі степової смуги

За енеоліту відтворювальне господарство набуває сили і в інших регіонах України. Цьому, безперечно, сприяло активне розселення трипільських племен, які на фоні оточуючого населення уособлювали передові способи господарювання. Але утвердження відтворювального господарства в Степу та південній смузі Лісостепу, особливо Лівобережного, йшло сповільненими темпами, і на те були причини. По-перше, у Степу цей процес проходив без помітного припливу нового населення — носіїв передових форм господарства. По-друге, хоч яким би значущим був вплив трипільців, степові мешканці мали виробити власні способи адаптації до умов існування, тобто створити свою систему господарювання. Зрештою таку форму й було вироблено. У цьому суттєву роль відіграла осілість на ґрунті рибальства, яка сприяла закріпленню навичок вирощування рослин та худоби.

Таку форму діяльності можна означити як *скотарсько-землеробську* — тобто таку, де в комплексному господарстві провідна роль належала скотарству. Умови Степу, а саме важкі для обробітки чорноземи, різко обмежували можливості землеробства за тодішньої технологічної оснащеності, але надавали великих перспектив для розвитку скотарства завдяки наявності багатих пасовищ. Саме скотарі й розпочали широко освоювати степи. Разом із цим вони виступили тією ланкою, що поєднала віддалені території, як, наприклад, Кавказ та Балкани.

Скотарсько-землеробська діяльність породжує зовсім інший спосіб життя, ніж землеробсько-скотарська. Головною його рисою є мобільність. Утримання значної кількості худоби вимагало постійної зміни пасовищ, що й викликало рухливість населення. Потреба ж у землеробських продуктах потребувала осілості та занять землеробством. Тому в Степу й формується своєрідний рухливо-осілий спосіб життя, що характеризується строкатістю способів поєднання мобільності й осілості. Вони визначались співвідношенням питомої ваги скотарства та землеробства (чим більша вага скотарства, тим більша рухливість), а також організацією праці. Скажімо, значна увага до землероб-

ства приводила до розподілу праці в общині: частина її цілорічно могла жити осіло, займаючись хліборобством, ремеслами тощо, інша ж — рухливо, пересуваючись за худобою з одного пасовища на інше. Відомо два основних варіанти такої організації праці. Взимку худобу утримували на поселенні чи поблизу нього, підготовуючи заготовленими влітку кормами (сіно, солома, молоді гілки), а з ранньої весни до пізньої осені — на пасовищах, часто досить віддалених. Такий спосіб утримання худоби називають *відгінним*. За значної ж кількості худоби, коли її вже не можна взимку прогодувати на поселенні, її цілорічно утримували поза його межами, переганяючи з одного пасовища на інше. На зиму її влаштовували в ярочках, долинах річок, лощинах або у спеціально зведених куренях та підготовували заготовленими кормами. Таке скотарство іменують *перегінним*.

В разі незначної питомої ваги землеробства більша частина населення значну частину року перебувала разом із худобою, пересуваючись з одного пасовища на інше. Засіявши невеликі ділянки землі, вся община відпочувала з худобою, залишивши чи навіть не залишивши на поселенні сторожу. До визрівання врожаю люди могли навідуватися на поселення, а на час його збирання окремі члени сімей тимчасово поверталися сюди і, зібравши врожай та сховавши його частину, знову приєднувалися до свого колективу та худоби.

Слід зазначити, що поняття «провідна» чи «другорядна» щодо галузей господарства науважують на питомій вазі якогось роду діяльності в отриманні продуктів харчування (чи якихось інших). У реальному ж житті значення кожної галузі дуже велике: наприклад, 20 кг зерна можуть мати принципове значення для існування сім'ї. Зрештою, саме малопродуктивне землеробство й існувало в Степу, оскільки забезпечувало той мінімум хліба, який ніде було взяти. Що ж до скотарства, то воно може бути досить продуктивним, проте на відміну від землеробства характеризується більшою нестабільністю. Худобу було легше накопичити, але й втратити її було легко. Особливо тяжкою порою для скотаря була зима. Незначний розвиток землеробства, примітивні знаряддя праці не завжди давали змогу заготовити на зиму достатню кількість кормів.

Тому взимку від голоду та холоду гинуло багато тварин, особливо молодняка. Через це інколи восени доводилося різати значну частину худоби. Утримання худоби великими гуртами призводило й до її загибелі від хвороб (епізоотії).

Характерно, що випас худоби скотарі раціонально поєднували з використанням та заготівлею природних продуктів. Коли степ улітку вигорав, худобу переганяли в долини річок, де активно займалися рибальством, збиранням плодів, яєць, черепашок. Вдавалися скотарі й до мисливства. І незначна кількість кісток диких тварин на поселеннях ще не є достатнім свідченням такої ж ролі мисливства, оскільки його продукти могли й не доходити до стаціонарних поселень.

Діяльність скотарів накладала відбиток на всі сторони їхнього життя. Мобільність не сприяла урізноманітненню предметів матеріальної культури та їх накопиченню. Тут формувалися інша система цінностей, в якій провідне, престижне місце належало худобі, інша система світогляду, котру відбивають кургани, кам'яна скульптура, орнаментация посуду тощо. Поскілки худоба як головне багатство перебуває у власності окремих сімей, це досить рано створює умови для соціально-майнової диференціації, але її розвиток залежить від багатьох чинників.

Формування мобільного скотарства на західних околицях Євразійського степу припадає десь на середину IV (V) тис. до н.е. та супроводжується виникненням культурно-історичних спільностей, що займали величезні території. Надалі, за доби бронзи та й пізніше, вони стануть провідною ознакою цього світу. Появі цих спільностей сприяли подібні умови існування, приблизно однаковий рівень розвитку та рухливий спосіб життя. За таких умов відбуваються рівномірне й різнобічне взаємопроникнення рис культури, швидкий обмін культурно-технологічними надбаннями, що й веде до утворення макроспільностей. Цей процес не обов'язково передбачав формування єдиних постарших органів та підкорення складових частин макросистеми якомусь центральному організмові, наприклад старшому племені.

Ще раз на уважимо, що вироблення оптимальних форм господарювання, котрі б забезпечували стабільний додат-

ковий продукт як умову подальшого розвитку суспільства, у степовій смузі проходило повільніше, а конкретні форми організації життя та виробництва взагалі не зовсім ще з'ясовані.

Реконструкція способу життя степового населення доби енеоліту ускладнюється кількома обставинами. Скотарство, зрозуміло, не сприяло тривалій осілості, тому поселенням скотарів притаманні слабкі накопичення, крім того, їх досліджено надзвичайно мало. Головним археологічним джерелом тут виступають поховання, але їх інформаційний потенціал за відсутності матеріалів поселень знижується. Розпорошеність поселень та поховань, незначна їх кількість є перепоною для об'єднання різних джерел в цілісний археологічний комплекс. Усе це створює труднощі вже на рівні систематизації археологічних джерел. Схема археологічних культур степової та південної лісостепової смуг, що панувала в науці більше 20 років, сьогодні переосмислюється і відтак не має сталою вигляду, що разом із бідною джерельною базою є перешкодою і для осмислення соціально-економічних процесів.

Утвердження відтворювального господарства з провідною роллю скотарства в Степу фіксує яскрава та своєрідна група поховань, відома за кількома назвами (*новоданилівський тип, суворівська група* тощо). Останнім часом її запропоновано називати *Скелянською культурою*. Вона синхронна середньому етапові Трипілля (друга половина V тис. до н.е. за каліброваним датуванням). Поява поодиноких поховань, розкиданих на значній території (від Дону до Дунаю та й ширше), що змінили колективні могильники доби неоліту, свідчить про суттєві зміни в господарстві та соціально-економічних відносинах. Улаштування могил (кам'яні гробниці), багатство інвентаря (прикраси, знаряддя праці, зброя), наявність речей, що інтерпретуються як інсигнії влади (зооморфні скіпетри, булави),— все це відбиває появу осіб високого соціального рангу, що могло статися за умов розвитку престижної економіки на ґрунті утвердження відтворювального господарства та виділення сім'ї як економічного осередку. Порівняно невелика кількість таких поховань у сукупності з зазначеними рисами свідчить про появу лідерів нового типу, розкиданість їх на значній території,— певно, про намагання

закріпити її за спільнотами скотарів, а наявність різноманітних речей — про широкі зв'язки обміну, зокрема і з землеробським населенням заради отримання металевих речей, а можливо, й хліба.

Слід зазначити, що рушійною силою обміну є не лише потреба в отриманні життєво необхідних речей (харчів, сировини, технологій тощо), а й притаманне людині бажання спілкування, яке додало етнічні кордони та знаходило вияв в обміні — речами, традиціями, духовними надбаннями. Останні могли задовольняти відповідні потреби людей та не мати ніякого значення для прогресу у виробництві. Особливо це стосується суспільств, які мешкали в різних природних умовах та мали сталі навички господарювання та певний менталітет. У межах одноманітного природного середовища та спричинених цим подібних систем господарювання технологічні досягнення, навпаки, набували швидкого й широкого розповсюдження, що поряд з обміном призводило до нівелювання матеріальної та духовної культури на значних обширах. Це є перепорою для виявлення окремих етнічних угруповань в їх межах. Сталість таких угруповань ґрунтувалася на усвідомленні своєї належності до певної спільноти та могла не знайти матеріального втілення, з яким мають справу археологи.

Насьогодні немає можливості впевнено говорити про співвідношення різних галузей господарства у новоданилівському середовищі. Але суто логічно зрозуміло, що саме життя вимагало поєднання різних видів діяльності: і самі умови Степу з його річками та заплавами, і віковий досвід — усе це підштовхувало поєднувати скотарство з землеробством, а також із мисливством, рибальством, збиранієм. Саме життя вимагало й створення зон осілости, де можна було займатися виготовленням знарядь та предметів побуту, зберігати реманент на час випасу худоби у віддалених місцях. Цього ж вимагали й суворі зими — треба було заздалегідь піклуватися про запаси харчів, про захист людей і худоби від холоду.

Не менш складною є й проблема реконструкції господарської своєрідності носіїв *Середньостогівської АК*, пам'ятки якої обіймають порубіжжя Степу й Лісостепу, досить глибоко заходячи в Степ уздовж Дніпра та Дону. Ця культура синхронна середньому та пізньому Трипіллю. Саме з

цим населенням пов'язувалося одомашнення коня на нашій території. Тому середньостогівці зажили слави як зухвалі кінні воїни, які створювали напружену ситуацію для трипільського населення.

Тепер піддано сумніву і конярський характер цієї культури, і саму репрезентативність її як етнокультурного явища. Однак для цілкового розв'язання цих проблем надто мало джерел.

Ранній етап Середньостогівської культури у степовій смузі представлено невеликими сезонними поселеннями вздовж Дніпра, особливо в пороговій його частині та на островах, а також нечисленними ґрунтовими могильниками. Локалізація поселень у місцях, не придатних для землеробства (піски, скелі), які можна було зайняти тільки після спаду повені, свідчить, що вони слугували для літнього мешкання. Випас худоби, який не вимагав великих затрат, поєднували тут з активним споживанням природних ресурсів та заготівлею продуктів на зиму (в'ялення та сушіння риби, ягід, коренів). В околицях могли влаштовувати невеликі городи та вирощувати бодай небагато зерна. Наявність літніх поселень дозволяє припускати існування й зимових. Цього вимагали не лише природні умови (замерзання річок, майбутній весняний паводок), а й потреби утримання худоби: навколишні пасовища за літо виснажувалися. Отож треба було перебиратися в інші місця, де збереглася трава, яка й узимку могла слугувати сухим кормом худобі. Певно, зимові поселення містилися південніше — там, де тепліше. Їх могли влаштовувати в долинах невеликих річок, в ярах, тобто там, де були природні укриття для худоби, сіно та вода.

Така система господарювання була самодостатньою, але навряд чи сприяла швидкому зростанню добробуту общин. Обмежена рухливість стримувала накопичення худоби, адже кількість останньої в умовах екстенсивного утримання визначалася й площею пасовищ. До цього слід додати й зимівлю худоби, що була тяжким випробуванням для всіх скотарів помірної смуги.

Однак цей спосіб існування довів свою життєздатність, і модель скотарсько-землеробського господарства утвердилася в Степу та південному Лісостепу. Уявляється, що цьому сприяли деякі зрушення в організації виробництва.

Певно, на пізньому етапі Середньостогівської культури починає формуватися відгінне скотарство. Цей тип скотарства має більші можливості саме на порубіжжі різних природних смуг — в умовах горизонтальної (Степ — Лісостеп) та вертикальної зональності (передгір'я — гори). Кожна із зон надає свої переваги для певних занять. Щодо нашої території, то лісостепова смуга добре підходила для занять землеробством, а сусідньою степовою можна було користатися для випасу худоби. Це привело до чіткої організації праці та винайдення відгону.

Щодо перегону худоби заради освоєння нових пасовищ, який раніше стримувався необхідністю пересування всієї общини чи групи сімей, то він тепер активізувався завдяки тому, що якась частина населення залишалася на стаціонарних поселеннях, зокрема люди похилого віку та діти, а з худобою йшли дужі робітники, яких община чи сім'ї споряджували на літо.

Така організація скотарства сприяла росту поголів'я худоби та вивільняла якусь частину робочих рук для інших занять. Значна частина общини цілорічно мешкала на поселеннях, займаючись землеробством, ремісництвом, заготівлею кормів на зиму. Декілька общин могли поєднувати свої зусилля у випасі та охороні худоби. І цей спосіб господарювання міг бути досить ефективним, оскільки ґрунтувався на чіткому розподілі праці.

У середовищі носіїв пізнього (*дерейського*) етапу Середньостогівської культури землеробські традиції були досить відчутними: стаціонарні поселення та ґрунтові могильники, антропоморфна та зооморфна пластика, значна кількість землеробських знарядь. Та проступають і риси скотарських культур: житла у вигляді напівземлянок та якихось легких будівель, простий гостродонний посуд зі штампованим геометричним орнаментом, знаряддя з кістки та рогу.

Але з середини IV тис. до н.е. яскраво фіксується пріоритет рухливого скотарства за появою перших підкурганних поховань. Надалі курганна традиція надовго стає панівною у степовій смузі та й ширше. Це так звані випростані поховання постмаріупольського типу, поширені головним чином на порубіжжі Степу та Лісостепу. Їх небагато, інвентар скромний, але деяким притаманна мону-

ментальність, зокрема влаштування кrepid із масивних поставлених на ребро кам'яних плит або колод, що може свідчити про авторитет похованих таким чином осіб.

На півдні степової смуги цей період також позначений виникненням стаціонарних поселень (*Нижньомихайлівська культура*). Їх поява, певно, відбиває намагання інтенсифікувати обидві галузі господарства — і землеробство, і скотарство. Як вважають дослідники, Нижньомихайлівська АК сформувалася, зокрема, під впливом культури Гумельниці, носії якої мали значний досвід ведення землеробства у Степу, але за цього часу почали переорієнтовуватися на скотарство. Адже землеробство тут було трудомістким та малопродуктивним. Про формування скотарського напрямку діяльності з незначною питомою вагою землеробства свідчить і чимала кількість підкурганних поховань, а головне — поява курганів-святилищ — складних культових споруд. Проте поховальний інвентар досить скромний, що, мабуть, випливає із відповідних можливостей життя.

Таким чином, за енеоліту в східних та південних районах України місцевим населенням і не без впливу сусідів було вироблено модель господарювання, зорієнтовану значною мірою на екстенсивне скотарство з використанням обширних просторів як пасовищ, що мало наслідком мобільний спосіб життя. Але рухливість за цього часу була ще досить обмеженою, що визначалося як відсутністю певних технологічних засобів, так і необхідністю займатися землеробством. Степове населення трималося заплав річок, особливо Дніпра, які були багатими на пасовища, давали змогу користуватися й іншими природними ресурсами, а також були більш придатними для землеробства.

Поява курганів засвідчує закріплення пріоритету рухливого скотарства, акцентування уваги на просторі, тобто пасовищах, які були запорукою самого людського існування за цього способу життя. Кургани не лише фіксували певну територію, вони несли ритуальну навантаженість — і як поховальні споруди, і як своєрідні храми скотарів. З їх появою сакральне життя виходить за межі поселень і його головним елементом стає худоба.

Утвердження відтворювального господарства у степовій смузі демонструє винайдення досить гнучких способів

пристосування до природних умов. Однак користатися потенційними можливостями цієї смуги було нелегко. Двоїстість запровадженій системі господарювання, за якої скотарство вимагало рухливості, а землеробство — осілості, стримувала розвиток обох галузей. До цього слід додати й примітивну технологічну оснащеність цих галузей, вразливість скотарства взагалі (зимівля, хвороби, захоплення худоби сусідами). Тому, будучи самодостатнім, таке господарство навряд чи давало стабільний додатковий продукт. Археологічні матеріали свідчать про скромний добробут степового населення. Разом із тим наявність окремих монументальних гробниць фіксує появу соціальної диференціації, спричиненої новим типом господарювання. Але не можна бути впевненим у тому, чи закріпилася вона в майновому розшаруванні. Хоча худоба та інші засоби виробництва належали окремим сім'ям, незначна продуктивність господарства, його нестабільність потребували згуртованості общин, взаємодопомоги.

Криза, що розпочалася в колі землеробських культур, торкнулася і степових скотарів. Погіршення клімату, незначна продуктивність землеробства зумовили ще більший ухил у скотарство. Це відбиває, зокрема, формування наприкінці III тис. до н.е. нової спільності — *Ямної культури*, що згодом обійняла всю степову та значну частину лісостепової смуги від Уралу до Дунаю. За своєю суттю вона продовжувала лінію комплексного господарства з провідною роллю скотарства, орієнтованого на тривалий випас худоби. З кризою Трипільської культури екстенсивне скотарство почало впроваджувати й населення лісостепової смуги. *Тому наступна епоха — епоха бронзи — виступає як вік скотарства.*

Література

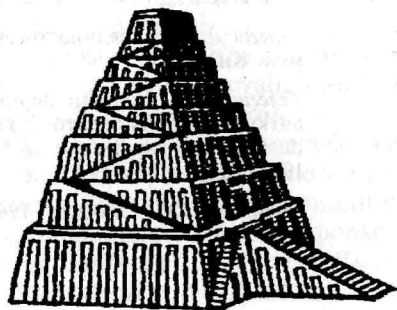
- Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 1.
 Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. Москва; Ленинград, 1953.
 Давня історія України: У 2 кн. Київ, 1994. Кн. 1.
 Даниленко В. Н. Неолит Украины. Киев, 1969.
 Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974.

Література

- Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на Украине. Киев, 1989.
 Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья: Опыт социальных реконструкций в археологии. Киев, 1993.
 Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.
 Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
 Пассек Т. С. Трипольская культура. Киев, 1941.
 Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. Москва, 1961.
 Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ, 1968.
 Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ, 1973.
 Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н.е. // Археологія. 1992. №4; 1993. №1.
 Энеолит СССР. Москва, 1982.

6

ЗАРОДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У СВІТІ

Щоб уявити собі історичне тло, на якому розгорталися подальші події на території України, розглянемо ті зрушення, що сталися у IV—III тис. до н.е. в інших куточках Старого Світу. А саме на цей час припадає виникнення найдавніших цивілізацій. Воно знаменувало третє суттєве зрушення в історії людства.

Цивілізація — новий щабель у розвитку людства

Поняття «цивілізація» не має єдиного визначення. В найширшому розумінні ним користуються для протиставлення суспільства (культури) природі. Так позначають і культурну (духовну) своєрідність людських спільнот різного рівня, які можуть збігатися або не збігатися з політичними (державними) утвореннями. Скажімо, Давньоєгипетська цивілізація проіснувала в умовах єдиної держави, хоча її історія й переривалася періодами політичної деструкції. Шумерська ж цивілізація являла собою сукупність окремих міст-держав (номів), які час від часу об'єднувалися під егідою якогось міста. Давні греки теж не створили цілісної держави. Як про цілком самобутні світи говорять, наприклад, про Християнську цивілізацію та Ісламську, Захід і Схід.

Ще одне значення терміну «цивілізація» — це назва певної стадії в історії людства, яка настала після дикунства та варварства. У цьому випадку цивілізацію протиставляють первісності, намагаючись на принципово нових засадах організації життя, насамперед на виникненні державного устрою, що викликало цілу низку різноманітних наслідків. Саме в такому значенні ми і вживатимемо цей термін. Хоча «цивілізація» та «державна» — поняття не синонімічні, вони відбивають різні сторони того ж самого процесу, тобто переходу від первісних суспільств до ранньокласових.

Таким чином, цивілізація — це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціаль-

на стратифікація (елітарне суспільство на противагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації. Своєрідність кожної цивілізації визначається конкретним проявом указаних чинників, а також специфікою культури — світоглядною системою, архітектурними та загалом мистецькими канонами, релігією, зрештою менталітетом.

Цивілізації виникали в різних природних та соціальних умовах, за різної технологічної оснащеності та в різні часи, але всім їм властивий загальний комплекс рис, який виділяє цивілізацію як своєрідне явище, що принципово відрізняється від первісного суспільства. Насамперед це *поява міст*.

Місто — це не формальна ознака цивілізації, це не просто велике поселення. Воно уособлює *новий розподіл праці* — появу ремісників різного фаху, купців, апарату управління, професійних вояків, жерців, тобто груп людей, прямо не пов'язаних з виробництвом продуктів харчування. Відокремлення різних сфер виробництва від сільськогосподарських занять передбачало обмін продуктами між виробниками. Тому місто — це й *нова система розподілу продуктів*: спочатку спеціальними органами, а пізніше — і через ринок, що спричинило появу грошей.

Скупчення в одному місці великих мас різноманітного люду потребувало нових форм управління, а саме обліку та контролю за виробництвом і споживанням. *Відтак постає писемність*. Перші писемні документи вражають своїм бюрократичним змістом (наприклад, тисячі глиняних табличок з Месопотамії). Можна сказати, що саме бюрократична система й згубила перші цивілізації, але вона дала людству письмо. Організація значної кількості різноманітного населення зі своїми традиціями вимагала встановлення єдиних правил та законів щодо виробництва й розподілу продуктів, встановлення єдиних прав та обов'язків. *Місце традиційного права займають закони*. Їх упровадження також не могло обійтися без писемності. Виникає професія писців, а разом із цим — школи та вчителі. Суспільство швидко зрозуміло переваги праці писця над працею землероба чи будівельника: вона була легшою та краще оплачувалася. З Шумеру та Єгипту походять документи, в яких зафіксовані напущення батьків дітям: учитися. Диференціація суспільства

та поява еліти, поділ праці на фізичну й організаційну стимулювали розвиток духовної сфери — з'являються професійні будівничі, художники, жерці тощо.

Місто тих часів являло собою певним чином спланований архітектурний комплекс, що мав, окрім житлових, адміністративні та культові споруди, резиденцію правителів, які виділялися з-поміж осель простих трудівників. Мешканців міста захищали мури та армія. У функціональному плані місто виступало економічним, адміністративним та культурно-культовим центром певної території; з формального ж боку це було велике поселення, якому притаманна монументальна архітектура. *Монументальні споруди — ось перше, що яскраво відрізняє місто від найбільшого первісного поселення*. Грандіозні храмові та поховальні споруди, палаци свідчать про величезні затрати праці на їх спорудження, що було можливо лише за нової організації великих мас людей.

Виникає питання: *що привело до таких суттєвих змін у суспільстві, внаслідок чого почали виникати цивілізації?*

Вождівство як перехідна ланка від первісності до цивілізації

Передумови зародження цивілізацій були закладені переходом до відтворювальної економіки. Жодне суспільство з привласнювальним типом господарювання не вийшло на цей рівень. Головним результатом впровадження відтворювального господарства було *отримання регулярного додаткового продукту*. Поняття додаткового продукту — категорія економічна. Воно не означає, що суспільство не могло його спожити. Але саме життя вимагало розширення виробництва, зокрема через постійний приріст населення та зростання людських потреб.

І за привласнювальної діяльності існувала можливість отримувати надлишковий продукт, але в цьому або не

було сенсу, оскільки в «живому» вигляді він зберігався краще, або його просто не вміли зберігати. Окрім того, лише землеробство та скотарство в змозі значно сприяти інтенсифікації виробництва, а разом із цим — скороченню площі освоєваних територій. Така ситуація цілком виключена для мисливсько-збиральницьких колективів, де інтенсифікація діяльності могла рано чи пізно завершитися катастрофою — вичерпанням природних ресурсів. Це зрештою і стримувало розвиток суспільств привласнювального типу.

Збільшення можливостей території щодо виробництва продуктів харчування за відтворювального господарства привело до зростання колективів, а останнє теж було запорукою отримання додаткового продукту. Тотальна ручна праця за первісності робила людину головною продуктивною силою. Тому ріст кількості робочих рук був одним із засобів нарощування додаткового продукту. Концентрація ж значних мас людей на невеликій території, ускладнення виробництва вимагали вдосконалення організації життя. *Це висунуло нову соціальну роль, нову фігуру — вождя, тому перехідну ланку між класичним первісним та станово-класовим суспільствами іменують вождівством* (англійською мовою — чіфдом). Уперше це поняття було введено в обіг американським антропологом Е. Сервісом.

Витоки інституту вождів лежать у сутності первісної общини, солідарність якої ґрунтувалася на взаємодопомозі. Велику роль відігравав обмін послугами та дарунками, що демонструвало прихильність до членів общини і високо цінувалося нею. Такий обмін у середовищі рівноправних виробників та общин має назву *реципрокції*. Вона характеризується рівномірністю розподілу продуктів між членами общини і правом та обов'язком кожного брати участь в обміні. Тому такий обмін іменують *симетричним*, або *горизонтальним*. Люди, здатні вносити більше в суспільний «казан», аніж інші, завжди користувалися й більшою повагою. З утвердженням землеробства й скотарства, індивідуалізацією праці та зміцненням сім'ї виникає і більше можливостей для вияву щедрості. Високого престижу набувають люди, здатні влаштовувати пишні бенкети з розданням подарунків. При чому на-

буття престижу було більш вагомим, ніж накопичення багатства. Завдяки наявності надлишкового продукту розпочинається, так би мовити, змагання за лідерство, якого досягали не силою, а напруженою працею. Її метою було отримати якомога більшу кількість харчів, аби влаштувати багаті бенкети й тим заслужити повагу співгромадян. Згідно з первісною мораллю, чим більше людина роздавала дарунків, тим більше вона їх отримувала від інших, а разом із цим дедалі зростав її престиж. Таким чином виникають лідери — впливові в суспільстві люди.

Обмін подарунками та послугами, що функціонував не лише в межах общин, а й між ними, має назву *престижної економіки*. Зміст її в тому, що зусилля окремих сімей та й общини загалом спрямовувалися на виробництво не лише необхідного продукту, а й надлишків — заради влаштування свят з розданням дарунків. Це виступало одним із стимулів отримання надлишкового продукту. Тому престижну економіку розглядають як механізм виникнення та укріплення високої соціальної позиції в первісному суспільстві. Отож престижна економіка стимулювала виробництво продуктів, а, зайнявши високу соціальну позицію, лідер набував значного авторитету. Це давало йому право керувати общиною та націлювати її на створення додаткового продукту для влаштування міжобщинних свят. До рук лідера надходив надлишковий, а інколи й частина необхідного продукту. Цього вимагала общинна психологія: треба було довести своє багатство та щедрість в очах сусідів. На це витрачалися значні ресурси, і община могла харчуватися дуже скромно, економлячи запаси заради таких днів. Окрім того, існували спеціальні общинні лани, на яких працювали всі гуртом, а врожай використовувався для обміну дарунками. Цей урожай потрапляв, звичайно, у повне розпорядження лідера.

Попервах для влаштування спільних свят збирали й заготовляли продукти харчування, що, до речі, стимулювало пошуки способів збереження продуктів. З цього огляду особливого значення набуває зерновий напрям землеробства, оскільки зерно підлягає довгому збереженню. Простіше було з худобою, споживання якої приурочували до сімейних та общинних свят. Пізніше до престиж-

ного обміну почали залучати й ремісничі вироби. Спочатку слава від пишних свят належала всій общині, пізніше — тільки лідерів. Саме в його садибі зберігалися общинні запаси та отримані дарунки.

Таким чином розпочалося накопичення багатства. Воно могло й не мати прямого практичного значення, але символізувало соціальну позицію вождя. Це надавало йому привілеї — отримувати та використовувати додатковий продукт общини, а з часом і інших колективів, організовувати людей на якісь справи, розв'язувати конфлікти, підтримувати взаємини з іншими общинами. Розширення кола організаційних функцій чимдалі більше усувало участь вождя в безпосередньому виробництві: його ділянки обробляли члени общини, за свою працю він теж отримував подарунки. Звичайно, вождь ділився своїми прибутками з общинниками — це тільки підвищувало його статус, але якась частина залишалася і власне йому. Це давало змогу вождю утримувати людей для обслуги, мати більше дружин, а відтак і більше дітей. Останнє знову ж таки було сприятливим моментом для отримання більшого додаткового продукту.

Звичайно, первісну свідомість нелегко було зламати, тому і право вождя розпоряджатися додатковим продуктом, і право організовувати людей на якісь справи реалізовувалися спочатку не через накопичення власних матеріальних багатств, а, наприклад, через престижне будівництво — храмів, церемоніальних місць. Вони підвищували престиж не лише вождя, а й усієї общини, тому для виконання таких робіт не вимагалось примусу. По смерті вождя йому надавали почесні, які символізували його соціальну роль за життя, — влаштовували могили значних розмірів та ускладненої конструкції, клали в неї дорогі речі. В утвердженні високого статусу вождя значну роль відігравали і війни, активізація яких спостерігається якраз за доби класогенезу. Війни вели за родючі землі, за худобу, за бранців, тобто знову ж таки заради накопичення додаткового продукту.

І ствердження та розвиток відтворювального господарства, і висування лідерів проходили паралельно з укріпленням генеалогічного роду як провідного принципу організації суспільства, що ґрунтується на чіткому лікові спо-

відненості (лінійна, або вертикальна, спорідненість). За таких умов сегментація (поділ) роду на дочірні лінії приводить до формування головної та бічних ліній (гілок) спорідненості — лініджів — та нерівності між ними. Ця ієрархічна структура споріднених лініджів на чолі з головною лінією має назву конічного клану. Саме на його ґрунті й виникає вождівство. В цій системі соціальна позиція індивіда (сім'ї, групи) визначається наближеністю до головної, старшої, гілки роду (клану). Разом із формуванням конічного клану виникає й ієрархія лідерів, соціальна позиція яких залежить від ступеня спорідненості очолюваних ними колективів (лініджів) зі старшою лінією роду.

Боротьба за лідерство в лініджах не могла тривати нескінченно. Рано чи пізно мала встановитися спадкоємна влада, яка б усунула конфлікти в общині. Вирішальна роль особистих якостей та переваг кандидатів у лідери поступово відходить на задній план, тепер влада належить по праву народження. Цей момент і фіксує, певно, появу вождя.

Спочатку вождь не був утіленням влади: він сам безпосередньо керував та брав участь у роботах, перерозподіляв продукти. Розподіл відбувався таким чином, що кожен отримував свою частку та виконував свою справу, тобто діяв принцип реципрокції. Але згодом розміри та якість цієї частки залежали не лише від обсягу праці, а й від місця в ієрархічній структурі. Так формується соціальна нерівність. Походження, наближеність до правлячої верхівки надавала людині певні привілеї. Зовні це виражалось в праві носити багатший одяг, прикраси, мати декілька дружин тощо.

Саме вождь та його оточення були в змозі створити те силове поле, яке за певних умов сприяє виникненню складної соціальної структури зі стабільним політичним лідерством та системою адміністративної ієрархії, тобто протодержави. З-поміж цих умов найголовнішими є прагнення та можливість реалізувати розширене виробництво, а разом з цим — отримання додаткового продукту дедалі значніших розмірів. Саме це й сприяє переоформленню реципрокції в редистрибуцію. Остання — це перерозподіл додаткового продукту по вертикалі — згідно з

місцем у соціальній ієрархії (поняття реципрокції та редистрибуції були введені американським антропологом К. Поланьї). Редистрибутивні функції виконує вождь; *це закладає ґрунт і майнової нерівності*. Детермінованість майнового становища причетністю до структур управління породжує *феномен влади-власності*, на що звернув увагу російський учений Л. Васильєв. Саме влада надає вождєві права та привілеї, зокрема право розпоряджатися природними (земля) та трудовими (люди) ресурсами, накопиченим майном.

Так на сьогоднішній день постає хід розвитку первісності, який приводить до виникнення держави.

Передумови цивілізаційного процесу

За енеоліту відтворювальне господарство охопило досить велику територію Старого Світу — значну частину Європи, Азії та Африки. Але не скрізь воно спричинилося до виникнення цивілізацій. Це означає, що, виступаючи обов'язковою умовою постання цивілізації, відтворювальне господарство, втім, не є достатнім для цього; навіть за наявності вказаних чинників — отримання регулярного додаткового продукту, соціальної та майнової диференціації, початків експлуатації — суспільства можуть існувати тисячоліття, не переступаючи поріг первісності. *Щоб його переступити, додатковий продукт має бути досить вагомим та регулярним*.

Цього досягали різними шляхами — *інтенсивними та екстенсивними*. До перших слід віднести виведення нових, більш урожайних сортів культурних рослин та більш продуктивних порід худоби, застосування орного землеробства з використанням тягової сили тварин, іригацію, меліорацію, винайдення землеробського календаря, транспортних засобів тощо; до других — ріст чисельності колективів і тривалості робочого дня. Останні чинники були не менш важливі, ніж перші. Навіть за недоско-

налості палеодемографічних розрахунків та неповноти етнографічних джерел зрозуміло, що общини мисливців-збирачів налічували десятки осіб, ранніх землеробів — сотні, а протодержавних об'єднань — уже тисячі. Доведено також, що землеробська праця є більш трудомісткою, ніж мисливсько-збиральницька, оскільки, по-перше, вона розрахована на майбутній ефект, який не завжди можна прогнозувати (а відтак і прагнення до розширення посівних площ як своєрідна страхівка від неврожаю); по-друге, в землеробстві яскравіше виражена сезонність, коли в окремі пори року потребується напруженіша праця.

Зрозуміло, що процеси інтеграції колективів та підвищення ритму роботи проходили не стихійно, а під орудою потужної організуючої та об'єднуючої сили. *Таким чином, дедалі чіткішим стає поділ праці на суто виробничу (створення продуктів та матеріальних речей) та організаційну (забезпечення безперебійного функціонування виробництва з метою отримання додаткового продукту)*. Останній вид праці переростає у вагомий продуктивний силу, яка надалі відіграватиме важливу роль в історії. У цьому й полягає позитивна роль держави, а саме — організовувати людей на працю, підтримувати різні галузі виробництва, налагоджувати обмін товарами, забезпечувати захист населення. Зрештою в цьому лежать витoki науки, мистецтва, тобто *відокремлення духовної праці від фізичної*, що можна розглядати як одне з досягнень цивілізації.

Звичайно, це мало й інші наслідки. Причетність організаційного апарату до перерозподілу додаткового продукту створила умови для його використання не лише на суспільні потреби (розширення виробництва, створення страхових фондів на випадок стихійного лиха, допомога збіднілим сім'ям, обмін, організація оборони, культове життя), а й на власні, що значно перевершували необхідні для нормального життя. Археологами це фіксується за появою палаців правителів, престижних речей, зокрема предметів розкоші — як вироблених власними ремісниками та з власної сировини, так і отриманих шляхом обміну. *Все це дає змогу розглядати додатковий продукт як один із провідних чинників розвитку експлуатації*. Саме

завдяки йому поступово відбувається відрив апарату управління від маси виробників, формується розбіжність інтересів різних соціальних груп. У первісному суспільстві панували одноманітні інтереси, однакові норми поведінки, а громадська думка виступала головним засобом соціального контролю. Відтепер суспільне мислення перестає бути одноманітним, тому й виникає потреба в насиллі. *Відтак держава виконує не лише організаційні функції, а й репресивні.* Останнє було спрямовано головним чином проти пригнічених.

Певно, саме поєднання всіх названих чинників і дало той ефект — регулярний й вагомий додатковий продукт, необхідний для виникнення цивілізації. Концентрація додаткового продукту розпочинається зі створення запасів продовольчих товарів, без чого не може сформуватися адміністративний апарат. А перше й друге призводять до появи централізованого перерозподілу (редистрибуції). Саме додатковий продукт, сконцентрований в одному місці, й надав можливість з'явитися прошарку людей, які займалися виключно організаційною діяльністю. Остання не обмежувалася веденням землеробських робіт (скажімо, розширенням мережі каналів, підтримкою їх у належному стані, визначенням часу сівби чи збирання врожаю і проведенням пов'язаних із цим ритуалів), а мала забезпечувати робітників знаряддями праці, предметами побуту, харчами, в тому числі ремісників — необхідною сировиною; до того ж ці люди підтримували процес обміну з метою отримання необхідних для суспільства речей. Тобто до організаційних функцій входили і перерозподіл додаткового продукту між населенням, що займалося різними видами діяльності, зокрема й не пов'язаними з виробництвом харчів, і організація обміну. Вся ця діяльність була зосереджена в місті — центрі концентрації, перерозподілу та реалізації додаткового продукту. Саме ця, первинна, функція міста породила інші: воно стає торговельно-ремісничим, культурним та політичним центром певної території.

Найдавніші міста виникали на ґрунті однієї або кількох тісно пов'язаних територіальних общин — вождівств — та були осередками невеликих територій. Тому першою формою держави було *місто-держава*, або *ном*.

Структуруючу частину міста складав центр із храмом головного божества, довкола якого селилась адміністрація. Поряд споруджувалися продовольчі та матеріальні склади, а далі розташовувалися оселі простого люду. В місті були зосереджені й ремісничі майстерні, його територію, як правило, захищали мури та армія.

Перші цивілізації

За енеоліту отримувати значний додатковий продукт стало можливим з виходом землеробів спекотної смуги в долини великих річок та з об'єднанням їхніх зусиль у царині масштабного землеробства на базі іригації. Соціально-технологічний досвід людей перетворив ці річки на велику продуктивну потугу. Їхні води не лише давали життєдайну вологу рослинам, а й постійно відновлювали родючість землі. Це надало іригаційному землеробству інтенсивного характеру, а життя — сталої осілості, що й відбиває товща нашарувань на місцях давніх поселень та міст.

Для Передньої Азії такими річками були Тігр та Євфрат, для Північної Африки — Ніл. Саме в долинах цих річок і виникли приблизно одночасно — десь на рубежі IV — III тис. до н.е. — дві найдавніші цивілізації Старого Світу — Шумеру та Єгипту.

Щодо Месопотамії (межиріччя Тігру та Євфрату), то нижче Багдада ці річки течуть широкими алювіальними долинами з родючими землями, але їх використання для хліборобства стримувалося двома суттєвими вадами: нестачею опадів та заболоченістю долин, особливо в пониззях річок. Це було подолано шляхом створення зрошувальних та меліоративних систем.

У Месопотамії впровадження та підтримка зрошувального землеробства ускладнювалися тим, що розливи річок відбувалися «несвоєчасно» — коли на полях зрів урожай. Отож треба було захищати лани від повені (а вода підіймалася на декілька метрів), а також зберігати воду для підготовки ґрунту для нової сівби. З цією метою зво-

дили греблі, рили канали та відводили воду в спеціальні резервуари, з яких за необхідності її випускали для зрошування. Щороку повені руйнували греблі, замулювали канали, і підтримка цих систем у належному стані була пекельною працею. Крім того, випаровування вологи призводило до засоління ґрунтів, що вимагало освоєння нових земель, а разом із цим — розширення мережі каналів.

Освоєння Нижньої Месопотамії (Шумеру) розпочалося в VI тис. до н.е. носіями *Хасунської (або Хасунсько-Самарської) культури*, що можна вважати вихідним моментом генезису Месопотамської цивілізації. І протягом трьох тисячоліть було подолано той рубіж, що відділяє цивілізацію від первісності. Цей процес, який, зрозуміло, засвідчений лише археологічними джерелами, характеризувався ростом кількості населення та його густоти, розширенням посівних площ за рахунок нарощування іригаційних споруд, удосконаленням будівельної справи, збагаченням матеріальної культури. Через 1,5 — 2 тис. років у Нижній Месопотамії (*Убейдська культура*: середина V — середина IV тис. до н.е.) з'являються перші монументальні споруди — храми на платформах, що особливо рельєфно підносяться з масиву простих мазок та жител з очерету. Віднині вони займають домінуючу позицію на поселеннях і надалі стануть невід'ємною структуроутворюючою частиною давніх міст. Отож храми можна розглядати як індикатори перших суттєвих змін, що сталися в месопотамському суспільстві.

Поява монументальних культових споруд дає змогу зрозуміти механізм трансформації управління вождя в органи державної влади, формування лідерів нового зразка. Якщо з соціально-економічного огляду генезис цивілізації можна виразити формулою «отримання, концентрація та перерозподіл додаткового продукту», то з ідеологічного — це сакралізація влади. Саме ідеологічний чинник розкриває таємницю перетворення традиційних способів управління вождя на владу правителя і разом з цим — відрив управлінського апарату від маси безпосередніх виробників. Якщо вождь у первісному суспільстві спирався на раду з народом, то державна влада — на додатковий продукт і сакралізацію своїх функцій. Така свя-

щенна влада дана начебто згори, тому ніхто не може сумніватися в її законності, і саме їй народ має завдячувати своїм існуванням. Відтак ритуальне керівництво роботами сприймається як таке, що забезпечує людей харчами, а не їхня праця.

Правитель стає посередником між богом та людьми, а інколи й сам перетворюється в надлюдину. Зведення монументальних культових споруд і свідчить про набуття владою нових рис: в очах тодішніх людей — сакральних, в очах істориків — державних. Спочатку це не приносить лідерам ніякої користі. Який може бути практичний зиск від храму чи піраміди? Але вони символізують міць правителя, а разом з тим і міць колективу, який він очолює, порівняно з іншими. Згодом же правитель дедалі більшою мірою використовує додатковий продукт у власних цілях. І постають пишні палаци. Саме вони фіксують подальший відрив правителя від мас, що супроводжується виникненням адміністративного апарату й армії. З їх появою відбулося остаточне відокремлення влади від народу: вона стає над народом, спираючись не прямо на нього, як то було раніше, а на інші сили — багатство, адміністративний апарат та армію.

За *Урукської культури* (або культури Варки: друга половина IV тис. до н.е.) в ієрархії поселень вирізняються великі з храмовими комплексами, що складаються з кількох споруд на платформах; інколи їх оточували мури. Деякі платформи облицьовано кам'яними плитами, досланими здалека — з гір Загросу. Лише продуктивне землеробство могло забезпечити розвиток бідного на руду, ліс та камінь Межиріччя. В обмін на ці матеріали й йшла частина додаткового продукту.

Планіграфічна позиція урукських храмів свідчить про їх суттєву роль у суспільному житті. Зосередивши в своїх руках організацію землеробських робіт, храми виступали місцем накопичення та перерозподілу сукупного суспільного продукту. Колективно вирощений на спільних полях урожай лише частково розподілявся між виробниками, аби задовольнити їхні потреби в харчах. Надлишки ж зосереджувалися в храмах. Ці споруди слугували й осередками інтелектуальної та культурної діяльності. Тут розміщувалися астрономічна та іригаційна служби землероб-

ства, що поєднувало культову та організаційну сфери. Стосовно цього часу можна твердити, що завдяки масштабним землеробським роботам отримувався досить значний додатковий продукт, який давав змогу створювати фонди для обміну, утримання храмової служби, а також вивільнити частину людей від сільськогосподарської праці. У поселеннях починають відокремлюватися ремісничі квартали, зокрема з виробництва кераміки, металевих, ювелірних речей, парадного кам'яного посуду тощо. Таким чином виникають міста, а разом із тим і держави.

Надалі храми, що вже відомо з писемних джерел, стають власниками великих земель та утворюють державно-храмовий сектор, який існує незалежно та поряд з общинним.

Дещо інша ситуація склалася в Єгипті. Межі давнього Єгипту були чітко окреслені природою: з півдня — порогами, які нині перекрито Асуанською греблею, зі сходу та заходу — пустелями. Ніл плине спочатку вузькою долиною, максимальна ширина якої 20 км (цю місцевість називають Верхнім Єгиптом); лише останні 200 км він тече широкою долиною та розгалужується на декілька річищ, утворюючи знамениту Дельту — Нижній Єгипет.

Головний скарб Єгипту — Ніл — несе в пустелю не лише воду, а й надзвичайно родючий мул. Щорічна повінь відкладала мільйони тонн цього справжнього багатства. Але щоб скористатися ним, треба було зберігати вологу. Для цього заплаву Нілу розмежовували валами та греблями, затримуючи й накопичуючи вологу, якої вистачало на весь період вегетації рослин. Зайву воду перед сівбою спускали в Ніл. Досить було висіяти зерно у вогкий мул, аби воно проросло новим урожаєм. Таким чином, праця єгипетського хлібороба була дещо легшою, ніж шумерського.

Посушливість, що настала в Єгипті з голоценом, привела людей в долину Нілу, яка була мало придатною для життя. Густі зарості папірису та акацій уздовж річки, болотиста дельта, хижі звірі та міриади комах — ось що являв собою Ніл до приходу туди людей. Але вони зуміли його підкорити. У першій половині IV тис. до н.е. тут

постають зрошувальні системи. Їх створення, як і в Месопотамії, вимагало організації великих мас людей та наподегливої праці. На підвищених місцях, які не затоплювалися водою, виникають поселення міського типу, яких на середину IV тис. до н.е. налічувалося близько 40. На відміну від месопотамських міст-держав, котрі в умовах широкої заплави мали змогу будувати автономні іригаційні системи, єгипетські номи, затиснені у вузькій долині та прив'язані до одного річища, рано почали об'єднуватися під владою одного правителя. Це об'єднання не було добровільним та здійснювалось силою в боротьбі за панування над Нілом. У другій половині IV тис. до н.е. південні номи було об'єднано в Верхньоєгипетське царство, а північні — в Нижньоєгипетське. Царі Верхнього Єгипту носили корону білого кольору, Нижнього — червоного. Створення цілісної держави поєднало ці два кольори в одній короні, а в економічному плані дало змогу повніше мобілізувати людські ресурси на створення зрошувальних та меліоративних систем (останніх — у дельті Нілу). Це було причиною панування в економіці давнього Єгипту державного сектора. Вся земля тут була власністю держави, яку уособлював фараон — більше бог, аніж людина.

Шумерська та Єгипетська цивілізації постали приблизно в один час — на рубежі IV — III тис. до н.е. Вони виникли на базі кам'яної та мідної індустрії і є найдавнішими в світі. Обидві належать до кола первинних цивілізацій, тобто таких, що зросли на власному ґрунті, без стороннього впливу. Такими ж були Хараппська цивілізація в долині р. Інд та Давньокитайська в долині р. Хуанхе, але виникли вони дещо пізніше — за доби бронзи.

Кожна з цих цивілізацій створила свій пантеон, свій стиль в архітектурі, свій світ речей, свою писемність. Але між ними є й багато спільного. Загальні риси ранніх цивілізацій визначаються схожістю умов існування, приблизно однаковим рівнем технологічної оснащеності та способом організації виробництва й споживання. В їх виникненні важливу роль відіграло впровадження масштабних колективних робіт у землеробстві, пов'язаних зі спорудженням зрошувальних, меліоративних та інших систем. Це підносило, з одного боку, значущість чинни-

ка організації праці, з іншого — значущість колективу більшого, ніж окрема сім'я чи навіть невелика община. Це визначало пріоритет держави, колективного над індивідуальним, цілковиту залежність людей від влади, неможливість прояву їхньої особистої ініціативи. Держава спиралася на розгалужений та багаточисельний бюрократичний апарат, головним завданням якого був облік та контроль усіх видів діяльності та наявних ресурсів. На утримання цього апарату йшла значна частина додаткового продукту. Організуюча сила, що створила ці цивілізації, стала й перепорою на шляху їхнього гармонійного розвитку. Ці цивілізації пронизує повна залежність усіх від правителя — не лише рядових верств населення, а й людей високого рангу. Загальна несвобода — ось сутність цих суспільств. Їх іменують *станово-класовими*, або *ранньокласовими*, — через слабку розвиненість приватної власності. Системоутворюючим чинником тут була влада-власність.

Але, певно, у цьому відбивається закономірність історії. Найдавніші цивілізації зросли на первісному колективізмі, що формувався тисячі років та уособлював рівність, але не знав свободи. Ці цивілізації породили диференціацію діяльності та стратифікацію суспільства, однак не досягли рівня виділення особистості. Тут були правителі й підлеглі, керівники й виконавці, але не з'явилося видатних філософів, художників, учених, а ті, що були, лишилися безіменними. Праця тисяч людей часто використовувалася непродуктивно, нерационально, інколи не на користь живих. Але історія сповнена протиріч. І сьогодні людей приваблюють та вражають велетенські піраміди, храми, скарби поховань, вишукані речі, тобто суто матеріальні сліди зародження цивілізації.

За безперервного розвитку та поступових зрушень, які ведуть до виникнення цивілізацій і які особливо добре простежуються за археологічними даними, важко провести чітку межу між просто поселенням та містом, між первісним суспільством та державним устроєм. *Такою умовною межею є поява писемності.*

З виникненням писемності минуле набуває чимдалі конкретнішого змісту. Загальні уявлення про розвиток якихось спільнот, що фіксуються за археологічними дже-

релами, змінюються історією етносів та держав, з'являються імена народів, правителів, богів. Месопотамська цивілізація дійшла до нас не лише в руїнах давніх міст, різноманітних залишках матеріальної культури. Це й тисячі писемних документів — глиняних табличок з найрізноманітнішими написами, що почасти дублюються, оскільки їх переписували, набуваючи освіти. Переважну більшість, як ми вже знаємо, складають господарські документи, але є й міфи, легенди, перекази про діяння героїв, богів, гімни на честь царів, культові тексти, поховальні плачі, рецепти ліків, байки, анекдоти, настанови начальників підлеглим та батьків дітям, навчальний матеріал. Разом із писемністю постає й прагнення зафіксувати минуле — *виникає наука історія*. Вже десь наприкінці III тис. до н.е. шумери записали свою історію — так званий «Царський список», що дає перелік правителів різних міст починаючи приблизно з XXIX ст. до н.е. Реальні події тут переплітаються з міфічними, але саме звідси бере початок політична історія Месопотамії.

Єгипетська цивілізація не залишила таких надбань, оскільки тут записи вели на папірусі, який погано зберігається. Щоправда, багато написів, викарбуваних на камені чи нанесених фарбою, збереглося в пірамідах, храмах, на колонах, статуях тощо.

Разом із писемністю створилися безмежні можливості для накопичення інформації, що стало поштовхом для розвитку знань. Фіксація якихось спостережень дала змогу зіставляти їх, перевіряти, виявляти емпіричні закономірності. Тепер можна було вести складні обчислення, виводити ті чи інші правила арифметики, геометрії, алгебри. Процес навчання вимагав формування правил правопису, дидактичного матеріалу. Це теж сприяло появі абстрактних понять. Інформаційний потенціал тепер не обмежувався можливостями людської пам'яті. Написане можна було вивчати, обдумувати, виправляти, додавати нове. Відтак мислення починає індивідуалізовуватися. Колективна свідомість первісності отримала ґрунт для виділення індивіда. Однак зарегаментованість життя стримувала цей процес у давніх цивілізаціях. *Індивідуальну духовну творчість породжує лише свобода.*

Перші держави були острівцями у безкрайньому світі

первісних суспільств. Їх виникнення спричинило поділ людства на два світи — цивілізацію та первісність. Вони не розвивались ізольовано, а за взаємодії та взаємовпливу. Не викликає сумніву, що перші цивілізації справили активний вплив на оточуюче населення, прискорили державотворення в інших регіонах, спочатку в Передній Азії, а потім і далі. Під впливом Месопотамської цивілізації та майже паралельно з нею формуються міста Еламу (Західний Іран). Активні зв'язки Шумеру й Еламу засвідчено з Хараппською цивілізацією, що виникла на середину III тис. до н.е. в долині р. Інд. У другій половині III тис. до н.е. виникають перші міста у Східному Середземномор'ї, а на початку II тис. до н.е. — в Малій Азії (Хеттська держава). У II тис. до н.е. цивілізаційний процес досягнув півдня Європи (Критська та Мікенська цивілізації), але не вийшов за межі регіонів зі спекотним кліматом. На це були причини, про які йтиметься далі.

Література

Архаическое общество: узловые проблемы социологии развития. Москва, 1991.

Археология зарубежной Азии. Москва, 1986.

Березкин Ю. Е. Инки: Исторический опыт империи. Ленинград, 1991.

Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. Москва, 1985.

Брентъес Б. От Шанидара до Аккада. Москва, 1976.

Древние города. Москва, 1977.

Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая. Москва, 1986.

История древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Москва, 1983. Ч. I.

История древнего мира: Ранняя древность. Москва, 1983.

История первобытного общества: Эпоха классовообразования. Москва, 1988.

Массон В. М. Первые цивилизации. Москва, 1989.

Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982.

Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия. Москва, 1980.

Очерки истории естественнаучных знаний в древности. Москва, 1982.

Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. Киев, 1989.

Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Київ, 1996.

Тойнби А. Дж. Постижение истории. Москва, 1991.

Флиттнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья. Москва, 1958.

Шпенглер О. Закат Европы. Москва, 1993.

7

СИНПОЛІТИЙНІ ПЕРВІСНІ СУСПІЛЬСТВА ДОБИ БРОНЗИ

Як вже зазначалося, з виникненням перших держав людство поділилося на два світи — цивілізацію та первісність. Цивілізації були принципово новим явищем, тому з цього часу нерівномірність історичного процесу, притаманна всьому поступові людства, проступає різкіше та відчутно зростає. Оскільки цивілізації репрезентують регіони прискореного розвитку, історики іменують їх центрами, а довоколишні первісні суспільства — периферією. Це протиставлення відбиває новий етап взаємодії давніх суспільств. Звичайно, первісні суспільства, за рідкими винятками, не розвивались ізольовано. Але поява цивілізацій надала цій взаємодії нового змісту, оскільки ті чи інші суспільства перебували на принципово різних рівнях розвитку. Це й визначило переважачий вплив цивілізацій на первісні суспільства. В різні періоди та за різних конкретно-історичних умов це мало певні наслідки для обох сторін, головним з яких є, безумовно, прискорення історичного процесу.

Активізація скотарства: причини й наслідки

Відтепер первісні суспільства існували в іншій історичній обстановці. Для означення цієї відмінності й уведено поняття *первісних апополітичних та синполітичних* суспільств. Перші розвивалися за умов, так би мовити, «чистої» первісності, до виникнення перших держав, другі — під більшим або меншим впливом цивілізацій. Міра цього впливу залежала від багатьох чинників, серед яких не останню роль відігравала територіальна наближеність первісних суспільств до цивілізованих. Із цього огляду первісну периферію ділять на *ближню* (суспільства, що безпосередньо межували та контактували з цивілізаціями); *віддалену* (суспільства, які межували з ближньою периферією, котра виступала провідником впливу на них цивілізацій); *дальню* ж периферію утворювали суспільства, що оточували віддалену. До цих суспільств вплив цивілі-

зацій міг і не доходити або доходити у сильно трансформованому вигляді.

Звичайно, міра впливу визначалася й розмірами цивілізованого світу. Інтенсивний вплив перших цивілізацій на ближню периферію досить швидко привів до розширення кордонів давніх держав. Надалі цей процес набув безперервності, завдяки чому обшири цивілізованого світу постійно зростали, а первісного — скорочувалися.

Хоча територія помірної смуги Європи у III тис. до н.е. становила дальню периферію, імпульси цивілізаційних центрів доходили й сюди — через Балкани й Кавказ. Зокрема це стосується поширення металевих речей та технології їх виробництва. Разом із тим східноєвропейське населення розвивалося насамперед за рахунок внутрішніх потенцій, і стимулюючий вплив цивілізацій тут був досить відносним. Лише з появою цивілізацій в Європі (Крито-Мінойська) він стає відчутнішим.

У п'ятому розділі цієї книжки ми залишили територію України в той момент, коли давні землеробські суспільства доби енеоліту (зокрема носії Трипільської культури) зазнали кризи. Справа в тому, що, набувши певних темпів розвитку, будь-яке суспільство має постійно нарощувати господарський потенціал. Інакше виникає диспропорція між ростом населення та продуктивністю праці, а зрештою й кількістю харчів. У цьому процесі екстенсивні способи розвитку виробництва (розширення посівних площ, подовження робочого дня) рано чи пізно вичерпуються та мають доповнюватися інтенсивними. Серед останніх важливу роль відіграють вдосконалення знарядь праці й винайдення нових. У нашому випадку це головним чином спрямовувалося на полегшення обробітку землі та на збільшення посівних площ. Можливо, цим можна пояснити тимчасову інтенсифікацію землеробства у трипільців, позначену появою поселень-гігантів. Але цей досвід, що поєднувався з концентрацією значних трудових ресурсів, був невдалим і надалі не повторився. Причина цього криється в тому, що суто технологічні винаходи швидко втрачають свій сенс за відсутності навичок відтворення родючості землі. Саме цей чинник виступає провідним у землеробстві і дає змогу якщо не нарощувати, то в усякому разі під-

тримувати продуктивність території та остаточно закріпити осілість. Недарма грецький філософ Платон писав, що громадяни мають піклуватися про рідну землю більше, ніж діти про свою матір: адже вона богиня — володарка смертних творінь.

У Передній Азії та Єгипті родючість ґрунту щороку поновлювалася після розливу річок. У помірній смузі цього можна було досягти вдобрюванням землі перегноєм та попелом, упровадженням сівозмін та перелогової системи. Сьогодні важко сказати, які засоби інтенсифікації землеробства винайшли трипільці, але зрозуміло, що роль цих засобів була незначною. Вдобрювати поля трипільці чи то не подумалися, чи то робили це обмежено. Що ж до впровадження сівозмін, то за одноманітного складу культур — переважно зернових (пшениця, ячмінь) — ця справа була теж неперспективною. А без застосування добрив та сівозмін малоефективним був і переліг. Наразі нагадаємо, що високопродуктивне землеробство майя (Мезоамерика) ґрунтувалося, зокрема, на змішаних полях, котрі якоюсь мірою нагадують наші сучасні присадибні ділянки. При цьому майя вирощували кілька десятків різноманітних культурних рослин — кукурудзу, бобів, бульбові, овочеві, баштанні тощо.

Низький рівень агротехніки у трипільців, певно, стримував і селективну роботу. В усякому разі встановлено, що зрошувальне землеробство покращувало якості культурних рослин; зокрема розмір зернин у цьому випадку був у декілька разів більший. Що ж до землеробства трипільців, то палеоботаніками не зафіксовано якихось суттєвих зрушень у його розвитку: воно мало доволі примітивний характер.

Виснаження землі знижувало врожайність, спонукало до освоєння чимдалі нових цілинних земель, до переселення на нові місця. Все це потребувало великих затрат і було дієвим недовго. Зрештою виснаження землі й спричинило активізацію скотарства. Таким чином, *наприкінці енеоліту та за доби бронзи у більшості населення Європи значної ваги набуває скотарство*. Це мало свої наслідки.

Безумовно, активізація скотарства була виходом із кризової ситуації та надала первісним суспільствам можливість вижити. Але в плані перспектив розвитку вона

призвела до деградації цих суспільств, їх застійності, архаїзації. Особливо це стосується населення лісостепової смуги, оскільки провідна роль скотарства у Степу зумовлювалася самою природою: на той час це був найкращий спосіб адаптації.

По-перше, відхід від землеробства означав вибір екстенсивного шляху розвитку, а останній аж ніяк не збагачує досвід людей. Екстенсивна діяльність може бути самодостатньою, тобто забезпечувати необхідний мінімум, але такі суспільства можуть тисячоліттями, так би мовити, тупцювати на місці.

По-друге, активізація скотарства змінює ритм життя. Землеробській праці притаманна сезонність: періоди напруженої роботи (сівба, збирання врожаю) тут чергуються з відносно вільними (визрівання врожаю, зима). Саме це дає змогу активно займатися ремісничою та побутовою діяльністю. Худоба ж потребує щоденного піклування. Відтак періоди більш напруженої роботи (зимівля, отримання молодняка та догляд за ним) змінюються хіба що менш напруженими (щоденна годівля, доїння). До цього слід додати, що ріст поголів'я худоби спричиняє рухливість населення. Настає момент, коли в околиці не вистачає пасовищ, тому худобу відганяють все далі й далі, а разом з нею пересувається і певна частина общини. Це відволікає частину робочих рук від землеробських поселень. Значні сили витрачаються і на заготівлю фуражу на зиму. Таким чином, активізація скотарства не сприяє розвитку землеробства та ремесла, що також є причиною сповільненого розвитку таких суспільств. *Інтенсивний шлях розвитку скотарства та й загалом урізноманітнення видів діяльності можливі лише на базі продуктивного землеробства.*

Відрив значної частини людності від поселень спрощує побут та не сприяє накопиченню матеріальних багатств. Уся увага тут зміщується на худобу — вона відіграє престижну соціальну роль. Такий стан не сприяє й консолідації людей у великі общини. За збереження значної ролі кооперації праці провідна роль у виробництві належить сім'ї, що веде самостійне господарство.

Застійність розглядуваних суспільств була зумовлена і їхньою віддаленістю від цивілізаційних центрів та одно-

манітністю оточення — майже все європейське населення помірної смуги являло собою єдиний господарсько-культурний тип (шоправда, з деякими варіаціями). За цих умов не було стимулів для активного обміну, що в свою чергу не стимулювало й виробництво. Все це, зрештою, знижувало можливості організаційної функції, яка виступала важливим чинником державотворення. Лише за доби середньої та особливо пізньої бронзи, з виходом гірничої та металургійної справи у Центральній Європі та на Кавказі на рівень спеціалізованого високопродуктивного виробництва відчутно активізується обмін з метою отримання металу. Але якщо певне суспільство було досить віддаленим від металургійних центрів, сфера його обміну не могла бути значною.

Додамо, що активізація скотарства спричинила пасторалізацію побуту та культури: широке розповсюдження підкурганих поховань, мегалітичних споруд, офірування худоби тощо.

Звичайно, ні абсолютного регресу, ні абсолютної застійності взагалі не буває. І доба бронзи наочно демонструє це. Адже суспільство рідко задовольняється лише необхідним продуктом. Відсутність бодай якихось запасів харчів може обернутися лихом. Лише наявність певного надлишкового продукту надає перспективу розвитку суспільства. У цьому плані *добу бронзи на нашій території можна визначити як час подолання кризи шляхом поступового пожвавлення землеробства.* Це стосується обох смуг — і лісостепової, і степової. Адже з кризою землеробства в лісостеповій смузі зникли джерела поповнення хліба й для степового населення. Та хоч як це дивно, наслідки цього процесу були протилежними: в лісостеповій смузі зрештою знову ствердилася землеробська форма діяльності, у степовій — скотарська, причому у найвідвертішій її формі — кочового скотарства. Це сталося на рубежі доби бронзи та раннього заліза, тобто на перетині II — I тис. до н.е.

Як же конкретно проходив розвиток населення території України за доби бронзи? Слід зазначити, що, по-перше, господарство тоді загалом мало комплексний характер, тобто поєднувало землеробство та скотарство; по-друге, зберігалися регіональні відмінності, спричинені

природними умовами, а можливо, й традиціями. Це відбилося у співвідношенні питомої ваги землеробства й скотарства у лісостеповій та степовій смугах. У лісостеповій ці галузі були більш-менш урівноваженими, у степовій провідна роль належала скотарству, хоча протягом бронзового віку тут робилися спроби поживати землеробство. Тоді ж відтворювальне господарство поширилося на лісову смугу та Крим.

У цей час в Європі та євразійських степах формуються нові спільності культур, детерміновані подібними типами господарювання та способом життя.

Тенденції розвитку населення Лісостепу

За доби бронзи на значній території лісостепової та лісової смуг Європи (від Рейну до Волги) складається велика спільність, відома під назвою *Культур шнурової кераміки*, або *бойових сокир*. Першу назву вона дістала за оздобленням кераміки (орнаментальні мотиви утворювали відбитки по вогкій глині або мотузочки, або гребінцевого штамп, що імітував мотузочку), другу назву — через поширення кам'яних шліфованих сокир з отвором для руків'я. Ці сокири не використовували у господарстві, певно, не були вони й бойовими, слугуючи хіба що символами високого соціального рангу. Формування цієї спільності проходило за умов пересування населення в різних напрямках в пошуках виходу з кризи та нових форм адаптації. Криза торкнулася не лише землеробських суспільств, а й скотарських. Тому спостерігається рух зі Східної Європи в Західну і навпаки. Тоді було зайнято певні екологічні ніші та вироблено деякі специфічні риси культури, що й знайшло відбиття в окремих АК.

На нашій території початок виникнення кола культур цієї спільності припадає на середину III тис. до н.е. та фіксується у двох регіонах. На ґрунті пізньотрипільсько-го, дніпровсько-донецького, середньостогівського насе-

лення та, певно, й прийшлих із заходу груп у Середній Наддніпрянщині формується *Середньодніпровська культура*. Поступово в цей процес було втягнуто й інше населення, зокрема *Ямної культури*, і на II тис. до н.е. її носії заселили значну територію Середньої Наддніпрянщини, завдяки чому відтворювальне господарство поширилось і на лісову смугу. В Північно-Східному Прикарпатті складається так звана *Підкарпатська культура*, носії якої з часом зайняли й Поділля. А в останній чверті III тис. до н.е. на Західній Волині формується *Городоцько-Здовбицька культура*.

На час формування двох останніх культур у правобережному Лісостепу мешкало населення *Культури кулястих амфор*. Ця культура виникла у Центральній Європі ще за енеоліту, але на територію України її носії просунулися в середині III тис. до н.е., потіснивши (чи асимілювавши) носіїв Культури лійчастого посуду й трипільське населення. Хоч цю культуру у нас вивчено ще мало, її поява фіксує новий господарсько-культурний тип, в якому великого значення надавалося скотарству. За матеріальними залишками, особливо поховальними пам'ятками, проглядають риси, притаманні саме таким культурам: поодинокі могили у вигляді масивних мегалітичних гробниць, значна роль тварин у поховальному обряді (звичай класти кусень м'яса поряд з небіжчиком), поховання тварин в окремих могилах неподалік від гробниць, загальом акцентування уваги не на поселенні, а на поховальному обряді та худобі. Добробут носіїв цієї культури спирався, зокрема, на активне розведення свиней. Плодючість та швидкий ріст цих тварин мали добре забезпечувати людей м'ясом та жирами, а невибагливість до харчів полегшувала їх утримання. Протягом теплого сезону (весна — осінь) можна було відгодувати весь приплід. Вдале поєднання свинарства з землеробством та розведенням іншої худоби створювало тут умови для соціальної диференціації та появи осіб високого рангу. Зокрема, так можна трактувати деякі центральні поховання у позі сидячи в оточенні почту — чоловіків, жінок і дітей, покладених у зібганому положенні.

Але все ж таки ця людність існувала в чужому середовищі. Можливо, через те вона не створила великих бла-

гоустроєних поселень. А поряд зростали суспільства, яким був потрібний простір для життя. На кінець III тис. до н.е. Культура кулястих амфор зникає — її територію займають носії Культур шнурової кераміки.

Що ж до цих культур (Середньодніпровської, Підкарпатської, Городоцько-Здовбицької), то складається враження про досить скромний добробут їх носіїв: невеликі поселення й могильники, мало металевих виробів, загальом вулчій, ніж, скажімо, у Трипільській культурі, асортимент речей. Общини склалися всього з декількох сімей та займали невелику площу — 0,1 — 0,3 га. Це можна пояснити низькою продуктивністю землеробства, а відтак потребою у значних територіях для утримання худоби.

На час землеробських робіт худобу відганяли з поселення і все літо утримували на пасовищах, окрім свиней та молодняка. Багаті пасовища, швидко поновлення паші, невеликі гурти худоби (виходячи з розмірів поселень) — усе це дає змогу припускати, що радіус відгону худоби був незначним, що забезпечувало зв'язок пастухів з поселенням та доставку молочних продуктів сюди. Стосовно Середньодніпровської культури це підтверджується існуванням стаціонарних поселень та стійбищ неподалік від них. Отож навколишні угіддя берегли та використовували для заготівлі фуражу на зиму (сіно, молоді пагони дерев та кущів). Населення передгірських районів Карпат, певно, користувалося гірськими пасовищами.

Ріст поголів'я худоби стримувався природними умовами. Зими в цих краях суворі й тривалі, отже для худоби треба було запасати корми. Це було нелегко зробити: по-перше, через слабку розвиненість хліборобства, яке давало обмалє соломи та полови, по-друге, через примітивність знарядь для заготівлі сіна (пожнивні ножі з кременю). Це визначало й розміри общин, і кількість худоби в сім'ї: не більше, ніж декілька голів.

Розвиток цих суспільств стримувався й відсутністю власної сировини для виготовлення бронзових знарядь та речей. Їх отримували з Кавказу та Балкансько-Дунайського регіону. Віддаленість тодішніх металургійних осередків, особливо Кавказького, навряд чи надавала

можливість безпосереднього обміну. Металеві речі надходили у лісостепову смугу через багатоступінчасті канали обміну, що діяли в межах престижної економіки.

3-поміж одноманітних досить скромних поховань виділяються поодинокі з багатшим набором інвентаря, зокрема металевими речами. Однак процес диференціації не набув ще незворотності, і общинна солідарність та взаємодопомога були провідними принципами життя. Лише за таких умов могли існувати невеликі колективи.

Тисячолітній досить монотонний в соціально-економічному плані розвиток лісостепового населення починає набирати темпів десь із середини II тис. до н.е. (Тшинецько-Комарівська спільність XV — XII ст. до н.е.): зростають розміри поселень та могильників, поховальні пам'ятки вказують на подрібнення соціальної стратифікації, в могилах з'являються золоті речі. *Ці зміни могли статися за умови зрушень у виробництві.* Інтенсифікація скотарства (а воно було провідною у східнотшинецького населення та вагомою у комарівського галуззю господарства) могла відбуватися насамперед шляхом кращого забезпечення зимівлі худоби та піклування про молодняк. Адже саме зимовий період найвразливіший для скотарства, і це можна було здолати, по-перше, заготівлею достатньої кількості фуражу доброї якості, по-друге, надійним захистом худоби від холоду, по-третє, вмінням виростити молодняк, який найчастіше з'являється взимку.

Певно, інтенсифікації скотарства сприяли також ріст чисельності общин (його відбито в зростанні площі поселень та кількості жител) і ріст кількісного складу сімей (за цього часу зростають розміри осель). Це спричинило появу більш результативних форм *кооперації праці*. Слід зазначити, що кооперація праці в різних галузях діяльності спрямована на об'єднання робочої сили для виконання трудомістких робіт (наприклад, підняття цілини, розчищення ділянок від лісу в землеробстві, спорудження загат у рибальстві, будівництво жител тощо). У скотарстві кооперація має зовсім інший характер. Об'єднання худоби окремих сімей в єдине общинне стадо для літнього випасу приводить до вивільнення робочих рук. Досить велике стадо могли обслуговувати

кілька пастухів з собаками. Правила участі сімей у літньому випасі встановлювала община. Для цього обирали спеціальних пастухів, яких община забезпечувала землеробськими продуктами. На літо могли формувати й бригади пастухів із представників окремих сімей, які протягом сезону змінювали одна одну за певною чергою. Одна бригада могла й усе літо доглядати худобу, а на наступне створювали іншу. Відсутність худоби на поселенні (її тут залишали в незначній кількості — для виконання робіт та задля молока) давала можливість сконцентрувати зусилля на заготівлі кормів та землеробстві. Активізація останнього сприяла заготівлі сухого фуражу.

За цього часу надають більшого значення і захисту худоби від холоду, зводячи якісь курені та повітки. Молодняк попервах, мабуть, утримували в оселях, які будували вже з урахуванням цього — тому вони й просторіші.

Зрушення у виробництві мали наслідками активізацію обміну та диференціацію суспільства. Але остання вилася головним чином ще в соціальну стратифікацію та накопичення престижно значущих речей (бронзові, дрібні золоті), якими відзначені поховання знатних осіб. Скромні та одноманітні побутові комплекси можуть свідчити про слабку майнову диференціацію.

Значення землеробства помітно зростає на кінець доби бронзи. Цьому сприяли, по-перше, вміння відновлювати родючість землі; по-друге, широке впровадження бронзових знарядь праці (кельти, долота, серпи). Загалом за цього часу бронза широко входить у господарство та побут. Не маючи родовищ кольорових металів на своїй території, місцеве населення зуміло організувати їх отримання з Центральної Європи, де у другій половині II тис. до н.е. гірничо-металургійна справа досягла високого рівня. А згодом постають і власні осередки бронзоливарного виробництва. Перший перелом фіксується на Середній Наддніпрянщині в XIII — XII ст. до н.е. (*культура Ноа*), а в XI — IX ст. до н.е., можливо, внаслідок появи носіїв культур фракійського гольштату (*культура Гава—Голігради*), що володіли високою майстерністю обробки металу, металургія бронзи набуває ваги і в Середній Наддніпрянщині (*Білогрудівська культура*), а ра-

зом з цим і землеробство. Меншою мірою це торкнулося Поліської Наддніпрянщини та північно-східного кутка України. Треба думати, що діяльність щодо обміну та отримання металу і металевих речей стимулювала розвиток організаційної функції. Через дорожнечу металу його більшою мірою використовували для виготовлення зброї, володіння якою надавало суспільству більшої впевненості. А за вичерпаності можливостей екстенсивного розвитку міцність та згуртованість добре озброєних колективів була гарантом їхнього існування.

За цього часу культове життя набуває рис, притаманних народам осілим, землеробським. Одним із проявів цього є влаштування на поселеннях попелищ (культури Ноа, Білогрудівська). Вони відбивають дії, пов'язані з культами домашнього вогнища та родючості. Скупчення попелу містять залишки різноманітних речей, серед яких і культові — модельки хлібчиків, посуду, зернин, сокир, глиняні скульптурки тварин, птахів тощо. Деякі народи покидають практику підкурғанних поховань та переходять до спорудження ґрунтових могильників (культури Ноа, Гава—Голігради, значною мірою *Бондарихинська*). Загалом за цього часу комплекс матеріальної культури урізноманітнюється не лише за рахунок асортименту речей із бронзи, а й за рахунок кераміки. Посуд набуває більшого розмаїття форм та стає кращого гатунку. Поширюється й лощений посуд.

Таким чином, за доби бронзи, тобтодесь за півтори тисячі років, лісостепове населення України, можна сказати, пододало наслідки кризи, якої зазнали ранньоземлеробські суспільства кінця енеоліту. Тривалий шлях розвитку привів до відтворення (хоча, мабуть, не повною мірою) господарсько-культурного типу, в якому провідна роль належала землеробству. Цьому сприяли поступове відновлення родючості землі, впровадження орного землеробства, розвиток скотарства. Попервах інтенсифікація виробництва стримувалася відсутністю місцевих покладів мідних та цинкових руд, віддаленістю металургійних осередків. Надалі ж потреба в металі відіграла роль стимулятора виробництва: щоб отримати метал, треба було мати продукти для обміну. За цих умов активізується організаційна функція, спрямована на отримання додатко-

вого продукту та його обмін на бронзу як життєво необхідний матеріал, зокрема для ефективного землеробства. Крім того, з упровадженням металургії бронзи виникає спеціальна зброя — для війни, що разом з новим оснащенням коня породило й нові класи воїнів — вершників та колісничих. Володіння бронзовою зброєю надавало значних переваг. Зосередивши в своїх руках додатковий продукт, вожді через канали обміну отримували й інші речі — прикраси, в тому числі й золоті, бурштинові, з єгипетського скла. Вони символізували причетність їхніх власників до високого соціального стану — правлячої верхівки.

Та все ж можливість отримання додаткового продукту на той час була незначною. *Саме це й зумовлювало збереження первісних відносин.* Звичайно, господарська самостійність сімей якоюсь мірою підривала родові підвалини, надавала можливість виділитись окремим сім'ям, добитись високого соціального статусу. Розвиток землеробства, що спричинив формування територіальних зв'язків, та господарська самостійність сімей потребували регулювання земельних та майнових відносин, вироблення правил землекористування і в общині, і поміж общинами. Якусь частину цих функцій і було зосереджено в руках общинної верхівки. Але нема підстав говорити про відрив цих лідерів від основної маси виробників та набуття ними якихось великих привілеїв. Вони цілком спиралися у своїй діяльності на общину, залежали від її волі.

Основне життя людей було зосереджено в общині. Кожна з них через спільну мову, звичаї, ритуали була пов'язана з оточуючими. Ріст населення протягом доби бронзи сприяв сегментації сімей та общин, виникненню дочірніх ліній. Такі колективи, пов'язані спорідненістю, у критичних ситуаціях виявляли солідарність, а за нормальних умов були автономними утворами. Внутрішній розвиток общин навряд чи вимагав тоді якихось постійних надобщинних органів управління. Їх виникнення могло спричинюватися лише зовнішніми чинниками — військовою загрозою, необхідністю розселення. Зі зникненням таких причин відпадала й необхідність у надобщинних органах.

Мінливість господарських систем степового населення

Розвиток комплексного господарства синполітичних суспільств степової та лісостепової смуг із сильно вираженим домінуванням скотарства відбувався в межах інших спільнот при спілкуванні їхньої людності між собою, а також із західним населенням. Отож починаючи з III тис. до н. е. у причорноморських степах на ґрунті інтеграції різних груп пізньоенеолітичного населення формується єдиний спосіб господарювання та ритуальної практики. Треба думати, що цей спосіб був єдино можливим для того часу і тих умов, тому він і поширився на великих просторах Євразії та детермінував подібні форми культури. Суть його полягає в тому, що степи надавали великі можливості для розвитку екстенсивного скотарства, однак за цього часу вони певною мірою стримувалися необхідністю займатися землеробством. Хоча останнє було малопродуктивним, але від нього не можна було відмовитися, оскільки ніде було взяти хліба. Навколишній світ сам не мав його вдосталь.

Змушене вдаватися до землеробства, степове населення вело разом із тим досить рухливе життя. Це був єдиний спосіб інтенсифікувати провідну галузь господарства — скотарство, адже чим більше було худоби, тим більше пасовищ вона вимагала і тим більшим був радіус її перегону. Разом із тим процес нарощування кількості худоби мав свій поріг — він визначався наявністю кормових ресурсів, особливо взимку. Тому протягом доби бронзи тут робляться спроби активізувати й землеробство.

На відміну від населення Лісостепу, що практикувало сезонний випас худоби неподалік від основних поселень, степовики мали переганяти худобу на значні відстані. Відновлення пасовищ у Степу не було таким швидким, як у Лісостепу. Крім того, скотарству тут надавали більшу увагу, а землеробству — меншу. Осілість тут обмежувалася, певно, найсуворішими зимовими місяцями. Ранньої весни

худобу виганяли на пасовища. Можливо, на час земле-робських робіт її випасали неподалік, а після сівби вся община рухалася за стадами, інколи навідуючись на поселення (або й без цього). Кочівля з худобою могла бути спланована так, що на час збирання врожаю тварин приганяли в околицю поселення. Однак цього могли й не робити, приберігаючи ці пасовища на глибоку осінь, коли скотарі поверталися до своїх домівок. У такому разі для збирання врожаю посиляли людей. Зібравши врожай та приховавши його на зиму, вони знову поверталися до своєї худоби. Невеликі ділянки скотарі могли влаштовувати і в місцях весняного випасу. Про це, зокрема, свідчать поодинокі знахідки мотик та зернотерок у похованнях, залишки пилку культурних рослин на стінках посуду, поставленого в могили.

Пасовищами користувалися згідно з сезонністю. Випас розпочинали навесні у відкритому степу, який тоді особливо багатий на трави. На початку літа степ вигорав, тому худобу переганяли в долини річок та заплави, рухаючись, певно, на північ, де раніше наступали холоди. Назад худоба могла повертатись і відкритими степами, які після серпневих дощів знову вкривалися густою травою. За цей час відновлювалися пасовища і в долинах річок та поблизу поселень, якими за безсніжної та теплої зими можна було користуватись як сухим кормом.

Слід зазначити, що життя скотаря було пов'язане головним чином зі своєю общиною, але не обмежувалось нею. В місцях, багатих на пасовища, рибні та мисливські ресурси, збиралося на якийсь час багато общин. Тут відзначали ритуальні свята з обміном худобою та іншими дарунками, влаштовували ініціації (посвяти у старші вікові групи), укладали шлюби, виробляли маршрути кочівель тощо. Такі місця розташовувалися, певно, поблизу могил предків, які були символами власності на територію та зв'язку поколінь. В умовах мобільності життя курган виступав не лише поховальною пам'яткою, а й святилищем. Про це, зокрема, свідчать конструктивні особливості деяких курганів, наприклад улаштування площадки на вершині.

Розвиткові рухливого скотарства за доби енеоліту — ранньої бронзи (*Ямна культура*: середина III — початок

II тис. до н. е.) сприяло декілька чинників, серед яких важливим убагається формування молочного напрямку скотарства. Молоко та кров, яку час від часу виціджували з шийної артерії, були головними продуктами харчування скотарів у дорозі. Турбуючись про стадо, скотарі рідко забивали тварин на м'ясо. Це, як правило, приурочували до свят або робили вимушено — під час тяжкої зими. Певно, за декілька століть у Степу поступово сформувався молочний напрям скотарства, що давав змогу перейти до більш рухливого способу життя, а за сприятливих умов та значної кількості худоби й заготовляти молочні продукти на зиму (сир, масло). Побічним свідченням цього є провідна роль великої рогатої худоби у стаді. Адже корова — основна молочна тварина; овець та кіз утримували більшою мірою заради м'яса, вовни та волосіння. Останні були необхідні для виготовлення повсті, кофдр, одягу тощо.

Росту мобільності сприяло й упровадження транспортних засобів. Археологічно їх засвідчено в похованнях заключного етапу Ямної культури, що, однак, не виключає того, що вони з'явилися раніше. Великі вози на чотирьох колесах надавали змогу всій общині якийсь час брати участь у перегоні худоби. Ними перевозили певні запаси харчів (зерно, борошно), а також немовлят і немічних людей. Вози слугували й для транспортування продуктів, заготовлених влітку, — молочних, в'яленої риби, сушених плодів. За суворих умов існування в степу люди користувалися усіма можливостями, які надавала природа. Звичайно, й сам перегін худоби було сплановано з урахуванням рибальства, мисливства та збиральництва.

Отож життя у степу було нелегким. Забезпечуючи існування, такий спосіб господарювання навряд чи давав значний додатковий продукт. Про це, зокрема, свідчать переважання безінвентарних поховань в Ямній АК, скромність інвентаря, якщо він є (переважно — один горщик), нечисленні жертвоприношення худоби, незначна кількість металевих речей, які отримували, певно, з Кавказу, одноманітність матеріальної культури загалом. Прив'язаність кочівель до річкових долин, мабуть, створювала напружену ситуацію у боротьбі за ці багаті екологічні ніші. Відтак поставали укріплені поселення (Ми-

хайлівка, Скеля Каменоломня). Намагаючись розширити свою територію, ямне населення просувається на захід — аж до Балкан, а також на північ — у Лісостеп.

Певно, більш стабільною була ситуація в Криму (*Кемі-Обинська культура* цього ж часу), де населення поєднувало землеробство з відгоном худоби на літо в степ та в багаті на пасовища гірські долини. Цей тип скотарства іменують яйловим (або альпійським). Він дуже продуктивний та існує досьогодні у гірських районах. Окрім того, тепліший клімат давав змогу краще зберігати худобу взимку. Побічним свідченням стабільного господарювання є монументальні кам'яні гробниці з різьбленням та розписами, доповнені кромlexами, менгірами, антропоморфними стелами з багатою символікою, а також високоякісний посуд.

Імпульс подальшому розвитку місцевого населення було надано просуванням у північнопричорноморські степи, певно, з Північного Кавказу груп населення, що принесли новий поховальний звичай, нову матеріальну культуру і, мабуть, дещо відмінні навички господарювання. Під впливом цього населення Ямна культура трансформується та змінюється *Катакомбною* (XX — XVII ст. до н. е.). З цього часу розпочинається активне впровадження бронзи, що стимулювалося відкриттям руд Донбасу та формуванням місцевого осередку металургії. Про активізацію ремісничої діяльності свідчить, зокрема, поява поховань, що супроводжувалися специфічним інвентарем — наборами інструментів з різних спеціальностей та інколи готовими виробами. Такі поховання найбільшою мірою притаманні саме Катакомбній культурі. Металеві речі надходили і з Кавказу.

Розвиток металургійної справи не міг не стимулювати підйом землеробства.

Останнє пов'язано з упровадженням орних знарядь приблизно на рубежі III — II тис. до н. е. Для Катакомбної культури маємо прямі матеріальні докази цього: знахідка рала у похованні, значна кількість волячих кісток на деяких поселеннях. Існують і деякі побічні дані, зокрема мотив колоска в оздобленні сокир та посуду. Загалом кераміка Катакомбної культури вирізняється високою якістю та багатою орнаментациєю, що зближує її з

керамікою землеробських народів. Це можна розглядати як свідчення більшої осілості, як і загалом високий рівень розвитку ремесла. До цього слід додати використання могил для повторних поховань, що теж свідчить про прив'язаність людей до певного місця.

Що ж до скотарства, яке залишалося провідною галуззю, то розвиток металургійної справи підвищив боєздатність общин в охороні чи захопленні худоби. Катакомбне населення принесло на нашу територію нові нюанси ведення скотарства. Ріст кількості поселень свідчить про тенденцію зменшення рухливості населення. Можливо, цього досягали більш чіткою організацією пересувань, на шляху яких улаштовували поселення, де займалися землеробством. На такі напівстаціонарні поселення люди могли повертатися з року в рік у певні сезони. Були вони зручними й для зимівлі худоби. Але справжніх довготривалих поселень катакомбне населення лишило мало.

За цього часу інтенсифікація господарства привела до отримання додаткового продукту, що дало змогу активніше займатися ремісничою та ритуальною діяльністю. Остання, як і в усіх скотарів, знаходить яскравий вияв у поховальному обряді. Він обставляється пишніше: зростає кількість поховань з інвентарем, з офіруванням худоби, з речами — символами високого соціального рангу (булави, сокири тощо). У суспільстві з'явилися люди, поховання яких супроводжувалися примітивною муміфікацією та створенням посмертних глиняних масок. Усе це свідчить про існування лідерів-вождів, які сформувалися в процесі завоювання Північного Причорномор'я. Певно, їхньою головною функцією була військова.

Та все ж можливості створення додаткового продукту в Степу за цього часу були обмеженими. Відсутність стаціонарних тривалих поселень свідчить про незначні масштаби землеробства, а відтак і про скромні прибутки в цій галузі: щонайбільше вони забезпечували власні потреби в хлібі. Та навіть і про це навряд чи можна говорити. Що ж до скотарства, то хоч якими б навичками володіли скотарі, їхня залежність від природної стихії була надзвичайно велика. Тяжка зима чи хвороба могли враз згубити стадо, а відтворити його було нелегко. Приросту

худоби заважало й активне знищення її в процесі ритуальної діяльності. В усякому разі, хоч як це дивно, в подальшому в степовій смузі спостерігається наростання землеробської тенденції.

Яскрава Катакомбна культура з її оригінальним поховальним звичаєм та керамікою на XVII ст. до н. е. зникає, а можливо, під впливом дестабілізуючих чинників (спад виробництва, міграції) починає переоформлюватися. Про це, зокрема, свідчить деяка схожість між матеріальною культурою носіїв Катакомбної культури та наступної — *Культури багатопружкової кераміки*. Загалом же кількість поселень, у тому числі великих та більш тривалих, за цього часу зростає, що було наслідком інтенсифікації господарства саме за рахунок землеробства та нової організації праці. За цього часу постають оселі з каменю та на кам'яних підвалинах. Ці дані разом із фактом розведення свиней говорять про те, що деякі общини практикували відгінне скотарство, за якого значна частина населення мешкала осіло. На користь цього свідчить і територіальне розмежування поселень та могильників: перші розташовані головним чином на півдні лісостепової смуги, другі — у степовій, а також поширення поховань за межі основної території.

Чи дало це вагомий результат? Мабуть, ні. Увесь вигляд матеріальних залишків (щоправда, поселень досліджено дуже мало) вельми скромний. Поховання — одоманітні, без інвентаря або з дуже скромним інвентарем. Разом із тим за цього часу мешканці Північно-Західного Причорномор'я налагодили тісні контакти з носіями культури Монтеорю, які мешкали на захід від Пруту, та населенням Кавказу (зв'язки з Кавказом стимулювалися потребою в металі). Певно, це сприяло накопиченню дорогих і престижних речей у руках вождів, що й відбито в численних скарбах, зокрема у знаменитому Бородинському скарбі, а також в окремих похованнях.

Тяжіння поселень до Лісостепоного регіону, що надало можливість активніше займатися землеробством, вилилося згодом у те, що саме тут концентруються осередки осілості. Це насамперед стосується лісостепоного Лівобережжя, репрезентованого *Зрубною культурою* (XVI — XII ст. до н. е.). На нашій території вона формується під дією

просування населення зі сходу — з Поволжя. Добре обізнане з металургійною справою зрубне населення оцінило можливості Донбасу та налагодило тут гірничо-металургійне виробництво. Це дало новий поштовх розвитку землеробства та скотарства. Чітке розмежування стаціонарних поселень, розташованих у лісостеповій смузі, та поховальних пам'яток, сконцентрованих переважно у степовій, свідчить, що степ використовували для випасу худоби, який за цього часу спочатку набув характеру тривалого відгону — з ранньої весни до пізньої осені. У такому відгоні, виходячи зі складу похованих у степових курганах, брала участь значна частина населення. Решта залишалася на поселеннях: доглядала поля, готувала зимівлю худобі та займалася ремісництвом.

Вже не раз зазначалося, що повернення худоби на поселення взимку створювало проблему її утримання та захисту від холоду. Можливо, її розв'язували й шляхом улаштування зимівок у степу. Широке освоєння відкритих степів саме зрубним населенням, існування тут ритуальних центрів (видовженої форми кургани, валоподібні насипи) підтверджують те, що степ слугував не лише для випасу худоби, а й для проживання чималих колективів. Вони мешкали тут не лише влітку, а частково залишалися і на зиму. Певно, спочатку така організація виробництва з урахуванням можливостей двох смуг — лісостепової та степової — була досить ефективною. Активне використання худоби в ритуальній діяльності свідчить про значне її накопичення, наслідком чого було посилення організаційних функцій — суспільних, жрецьких, військових. Остання була конче необхідною, оскільки на степові території претендували й інші народи — носії Сабатинівської культури, що мешкали головним чином на захід від Дніпра. Відкритий степ був ареною спілкування цих двох спільнот, що породило схожість деяких рис їхньої матеріальної культури. Але й цю систему господарювання було вичерпано. Колективи, котрі значну частину часу проводили в степу, починають осідати тут і займатися землеробством. За пізнього етапу Зрубної культури у степах Донбасу та Північно-Східного Приазов'я виникає густа мережа поселень, які утворюють цілі кущі. Стає відчутною й ієрархія поселень.

Як бачимо, *незначна продуктивність кожної з галузей діяльності у Степу, нестабільність господарської системи загалом призводили до коливання питомої ваги землеробства та скотарства в різні періоди*. Хоча скотарство залишалося провідним, час від часу робилися спроби пожвавити й землеробство. Це було викликано і потребами в продуктах землеробства, і нестабільністю скотарства. Лише добре влаштовані стаціонарні поселення давали змогу зберегти худобу взимку. Але розгорнути масштабне землеробство в Степу було важко.

Цей момент на якийсь час удалося подолати за доби пізньої бронзи. *Сабатинівська культура* (XIV—XII ст. до н. е.) демонструє небувалий злет землеробства в Степу. Але він був і останнім для первісності. Господарство сабатинівців гармонійно поєднувало обидві галузі виробництва харчів, що було поштовхом для розвитку різноманітних ремесел та влаштування побуту. Цьому сприяло широке впровадження бронзових знарядь. Саме вони стали провідним чинником нового етапу освоєння степів, зокрема розвитку землеробства, а разом з цим — існування комплексного господарства зі стабільною економікою, в якій землеробство та скотарство відігравали приблизно однакову роль. Суттєві зрушення в землеробстві відбиті в наявності величезної кількості поселень, зокрема й значних розмірів, з кам'яними будівлями, комплексами для зберігання та сушіння зерна (спеціальні зернові ями, великі посудини), в чималій кількості землеробських знарядь праці (мотики, серпи, кельти, зернотерки, ступки), у землеробських культах (попелища, модельки хлібчиків). Неабияке значення мало й удосконалення організації праці шляхом розмежування землеробства та скотарства.

Активізація землеробства сприяла кращій зимівлі худоби, що привело до росту поголів'я. У свою чергу скупчення великої кількості худоби взимку в одному місці створювало труднощі в догляді за нею. Вихід було знайдено у влаштуванні частини худоби на спеціальних висілках — неподалік від основних поселень. Це не лише полегшувало зимівлю худоби, а й усувало загрозу пошесті. Так можна пояснити наявність великої кількості поселень з незначним культурним шаром, але з наявністю

жител. Коли влітку худобу випасали на віддалених пасовищах, на таких висілках мешкали одна—дві сім'ї, що мали невеликі городи та активно займалися заготівлею фуражу на зиму. Цю можливість надавали бронзові серпи, яких було в достатній кількості (вони займають перше місце серед знахідок металевих речей). Сюди могли доставляти і якусь частину соломи та полови зі стаціонарних поселень. Про те, що за Сабатинівської культури сталися значні зрушення не лише в землеробстві, а й у скотарстві, свідчать величезні скупчення кісток тварин у культурних нашаруваннях, широке розповсюдження знарядь праці й виробів з кістки та рогу, велика кількість знарядь для обробки шкур.

Результатом цих зрушень був ріст населення, а разом з цим і нова організація життя. Центрами цього життя були великі поселення, які виступали не лише землеробськими та ремісничими, а й організаційними осередками — щодо землекористування, випасу та зимівлі худоби, забезпечення виробництва знаряддями праці та сировиною. Розмежування землеробства та скотарства, виведення останнього за межі стаціонарних поселень дали змогу раціонально використовувати трудові ресурси та надати значної уваги землеробству та ремеслам. Будівельна, металургійна, кожум'яцька, керамічна справа, різьблення кістки та рогу тут набули високого рівня завдяки появі спеціальних майстерень. Поселення стали комфортнішими (просторі кам'яні оселі), а життя — стабільнішим (запаси харчів). Значну частину худоби утримували й на основних поселеннях, адже землеробство, обмін, різні господарські справи вимагали тяглової сили (оранка, сівба, перевезення вантажів, зв'язок з околицею). Використовували худобу й на потреби харчування (молоко, м'ясо). Звичайно, чим більшим було поселення, тим більше худоби воно потребувало.

Чіткий розподіл праці на землеробську й скотарську став можливим за панування великої сім'ї та розподілу праці в ній. Молодь у таких сім'ях займалася випасом худоби, молоді шлюбні пари могли тимчасово мешкати й на висілках. Про ріст складу сім'ї свідчать великі багатокімнатні будівлі, планування жител кушами навколо спільного двору або попарно. З появою нових шлюбних

пар сім'ї вже не ділилися: є докази розширення осель за рахунок прибудови нових приміщень до існуючих жител. Через це деякі поселення набули великої щільності забудови.

Не викликає сумніву, що *сабатинівське суспільство* було складно організованим — із багатогалузевим господарством та активними зовнішніми зв'язками. Разом із тим виділення організаційного прошарку тут простежується слабо — немає пишних поховань, монументальних культових споруд, які б уособлювали сакралізацію влади. Можливо, активізація землеробства концентрувала увагу на землеробських культах, а не на поховальних; меншою була й участь худоби в ритуальній діяльності. Єдиним свідченням існування інституту вождів є численні скарби, що фіксують зосередження функції обміну та контролю за металургійною справою в руках окремих осіб. Це може бути підтвердженням і концентрації в їхніх руках додаткового суспільного продукту та можливостей його трансформації. Та виходячи зі складу скарбів мова може йти не про трансформацію у престижні речі (дорогі та оригінальні прикраси або інші вироби з соціальною символікою), а про необхідні для суспільного виробництва (знаряддя праці, зброя тощо).

Цей сплеск господарської діяльності у Степу скінчився спадом. Причину цього вбачають в активізації землеробства, що призвела до підриву ґрунту скотарства: скорочення пасовищ, винищення рослинності, зокрема лісів та гаїв на потреби будівництва, металургійної та керамічної справи, опалення. Не кращою стала й екологічна ситуація (обміління річок, вигоряння степів). До цього слід додати, певно, і руйнацію пасовищ через їх надмірне використання: пасовища стравлювали щонайменше двічі на рік — ранньої весни, коли худобу вперше виганяли після зимівлі, та восени, коли її сюди приганяли для зимівлі.

Унаслідок цього в Степу знову переважила скотарська тенденція, що й демонструє *Білозерська культура* — остання культура бронзової доби. Вона складалася за активної взаємодії зрубного та сабатинівського населення. Через значну виснаженість Північно-Західного Причорномор'я смуга осілости переміщується до Наддніпрянщини

та Криму. Кількість поселень за цього часу загалом різко падає, зменшуються їхні щільність, розміри, насиченість культурними залишками. Спостерігається деградація будівельної справи, а також металургії — через ослаблення зв'язків з Балкансько-Дунайським регіоном та припинення діяльності донецького гірничо-металургійного центру.

З занепадом землеробства та металургії знижуються й можливості інтенсифікації скотарства, зокрема заготівлі фуражу. Єдиним способом підтримки скотарства залишається посилення рухливості (тобто екстенсифікація), подовження періоду утримання худоби на підніжному кормі. Цього можна було досягти шляхом освоєння меридіонального напрямку перегону худоби: весною — на північ, а пізнього літа — на південь. Підвищення питомої ваги конярства, певно, привело до поділу стада та до цілорічного утримання табунів коней на випасі. Це полегшувало зимівлю великої рогатої худоби і разом з тим формувало прийоми ведення кочового скотарства. До нього лишався один крок.

Отож якщо в лісостеповій смузі хай повільно, але все ж таки поступово наростала тенденція домінування землеробства, то у Степу доба бронзи пройшла в пошуках господарської адаптації. Ця адаптація здійснювалася головним чином через худобу, накопичення якої стимулювало винайдення та поєднання різних способів її утримання. Тому степові суспільства розвивалися динамічніше, чому сприяли рухливість та міграції. Акцентування уваги на худобі та сімейна власність на неї були ґрунтом для розвитку диференціації, що разом з необхідністю організації захисту стад створювало умови для формування вождів. Спільні пересування, спільний догляд за худобою надавали вождям можливості користуватися працею общинників і концентрувати свої зусилля на військовій та ритуальній справі. Це підривало первісні відносини, створюючи підґрунтя для експлуатації. Але на той час воно було обмежене нестабільністю господарства, а відтак і нестабільністю додаткового продукту, що згуртовувало людей, породжувало різні форми взаємодопомоги. Збереженню родових стосунків сприяли й спільне користування пасовищами, які були

поділені між общинами, та й загалом неспокійне життя в степу.

Останні чинники сприяли консолідації споріднених общин, а разом з цим і виникненню надобщинних форм управління — *племінних*. Плем'я очолював старший рід, який міг користуватися й деякими привілеями. Формування надобщинних структур надавало можливість розпоряджатися додатковим продуктом та організовувати колективи на виконання спільних робіт, як, скажімо, зведення захисних споруд на деяких поселеннях ямного часу, великих курганів ускладненої конструкції — з кріпідами, кромлехами, майданчиками, котрі, як зазначалося, виконували й роль ритуальних центрів. Це сприяло сакралізації управління. Але обмежені можливості накопичення й трансформації додаткового продукту стримували цей процес.

Домінування скотарства у Степу зрештою вилилось у виникнення кочівництва — специфічного способу господарювання та життя, а разом із цим виникла нова опозиція — землеробський та кочовий світи. Але про це — в наступному розділі.

Література

Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы//Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 148.

Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 1.

Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982.

Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972.

Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.

Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев, 1987.

Духовная культура древних обществ на Украине. Киев, 1991.

Кларк Г. Доисторическая Европа. Москва, 1938.

Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. Киев, 1992.

Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. Київ, 1974.

Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы//Материалы и исследования по археологии СССР. 1966. № 132.

Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев, 1982.

Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. Москва, 1953.

8

ПЕРШІ ОЗНАКИ РАННЬОКЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Початок раннього залізного віку на нашій території пов'язаний з важливими історичними подіями. Насамперед це освоєння заліза. Саме цей метал завдяки своїм властивостям та повсюдним покладам руди відкрив безмежні можливості для розвитку ремесла та землеробства. Його значення для помірної смуги можна порівняти з винайденням зрошувального землеробства для посушливих регіонів. Залізний плуг, запряжений кіньми чи волами, дав змогу обробляти значні площі землі, залізна сокира — розчищати їх від лісу, що разом з упровадженням сівозмін дозволяло отримувати в сукупності більшу кількість хліба. Розвиток сільськогосподарського виробництва, подальший поділ праці на землеробську та ремісничу, ріст общин та густоти населення поклали початок урбанізаційному процесові в помірній смузі. З упровадженням заліза європейське населення отримує сильний поштовх для розвитку.

Другою важливою подією, якоюсь мірою пов'язаною з першою, було виникнення кочового скотарства у степовій смузі.

Доба заліза: нова ситуація

Здавалося б, скотарство мало в Степу давню традицію, чому ж кочівництво виникає лише на рубежі II—I тис. до н. е.? Щоб відповісти на це запитання, пояснимо, що таке кочівництво. Кочовий спосіб життя базується головним чином на одній галузі діяльності — скотарстві. Так би мовити, «чисті» кочовики не обробляють землі, не мають поселень, мало займаються ремісництвом. Усе їхнє життя проходить у дорозі. Володіючи значними стадами худоби, вони мусять постійно пересуватися у пошуках нових пасовищ, зупиняючись тимчасово на ніч або в місцях, багатих на трави та воду, щоб через декілька днів чи тижнів знову рушити вперед. І продукти землеробства, і значною мірою продукти ремесла кочовики отримують в обмін на худобу. Таким чином, аби виник такий спосіб жит-

та та господарювання, необхідні певні передумови технологічного й соціально-економічного характеру. Вони формувалися в середовищі степового населення поступово протягом усієї доби бронзи.

Технологічних передумов існувало декілька. Це, по-перше, *використання коня для їзди верхи та для запрягання у віз*. Воно розпочалося разом з domestикацією цієї тварини. Одомашнення коней у значних кількостях обов'язково передбачало верхову їзду — без цього неможливо було встежити за великими табунами. Попервах через недосконалість вуздечки (м'яка шкіряна) їзда верхи обмежувалася такими суто господарськими потребами. Винайдення твердої вуздечки (спочатку дерев'яної та кістяної, а потім металевої) надало можливість досконалого управління конем, використання його з військовою метою; разом з цим з'явилися і кінні вершники. Формування цього комплексу проходило за доби бронзи (культури Багатопружкової кераміки, Зрубна), як і розвиток колісного транспорту. Десь із другої чверті — середини II тис. до н. е. у степах, окрім незграбних возів з важкими дерев'яними суцільними колесами, які могли тягти лише воли, з'являються легкі кінні вози. Це надало більшої рухливості населенню й спричинило появу воїнів на колісницях. Вози, криті повстю, стали мобільними житлами кочовиків. До того ж було винайдено легкі розбірні житла на зразок наметів. Це зробило кочовика не залежним від необхідності щоразу шукати якийсь будівельний матеріал для влаштування стійбищ, давало змогу швидко таборитися.

Другою технологічною передумовою виникнення кочівництва було *винайдення ефективної зброї*, адже життя в дорозі, як правило, супроводжувала небезпека. І тут неабияку роль відіграло залізо. Кінь та залізна зброя стали запорукою існування кочового способу життя. Загалом кочовий побут сформував своєрідний комплекс матеріальної культури, де переважали легкі, міцні та зручні речі, що не ламалися в дорозі (металеві казани, дерев'яні чаші й таці, шкіряні бурдюки, повстяні намети), а також своєрідний комплекс духовної культури та етикету, де цінувалися солідарність, витримка, хоробрість, спритність.

Третьою технологічною передумовою виникнення кочівництва було *формування певного складу стада, а саме з*

найвитриваліших за своєю природою тварин, здатних долати великі відстані та цілорічно годуватися підніжним кормом. Такими тваринами для кочовиків євразійських степів стали коні, вівці та кози, південніше, в пустелях та напівпустелях, — верблюди, вівці, кози. Коні — це єдині тварини, здатні добувати траву з-під зледенілого снігу чи просто з-під снігу, розбиваючи та розгрібаючи його копитами. Так вони забезпечували кормом не лише себе, а й овець та кіз, які йшли слідом. За такої ситуації важко було тримати корів та зовсім неможливо — свиней.

До соціально-економічних передумов виникнення кочівництва слід віднести, по-перше, *значне накопичення худоби — в такій кількості, яка б не лише задовольняла потреби в молочі, м'ясі, вовні, шкурах, іздових тваринах, а й була достатньою для обміну на хліб та ремісничі вироби*. Але мати багато худоби не досить: треба, щоб було з ким мінятися. Якщо довколишнє землеробське населення не має надлишкового продукту, то й кочовики як такі не можуть існувати. Можливості отримання значного додаткового продукту виникли у помірній смузі за доби заліза, що й дозволило не займатися хліборобством у Степу.

І останнє. Для утвердження кочівництва в наших степах неабияке значення мала *поява греків у Північному Причорномор'ї*. Не дарма А. Тойнбі назвав кочовиків супутниками цивілізації. Загалом колонізація була притаманна багатьом давнім державам та стимулювалася пошуками ринків збуту своїх товарів в обмін на необхідну сировину, а інколи й продукти харчування. Крім того, швидкий приріст населення та обмеженість територій перших цивілізацій потребували пошуків нових земель. Із розвитком судноплавства розпочалось активне освоєння узбережжя Середземного моря, а з формуванням грецьких полісів — і Чорного моря. Це було викликане нестачею родючих земель у Греції, гострою боротьбою за владу, коли ті, що зазнали поразки, мали покинути країну, і знову ж таки пошуками обміну власних товарів на хліб. Слід зазначити, що Грецька цивілізація зросла значною мірою на спеціалізованому виробництві високоякісних ремісничих товарів, оливкової олії, вина тощо та обміні їх на хліб.

У середині VII ст. до н. е. греки заснували перший апойкій (буквально — висілок) на північному узбережжі

Чорного моря — Борисфен на острові Березань поблизу сучасного Очакова, а з початку VI ст. до н. е. виникає ціла низка грецьких міст: Ольвія в гирлі Південного Бугу, Тіра в гирлі Дністра, на Керченському півострові — Пантікапей, Німфеї, Мірмекій, Феодосія та інші міста, що пізніше об'єдналися в Боспорське царство. Згодом на південному узбережжі Криму постає Херсонес тощо.

Заснування грецьких міст у Північному Причорномор'ї наблизило цивілізаційні центри до первісного населення, яке мешкало на нашій території. *З віддаленої периферії вона перетворюється на ближню.* Разом з упровадженням заліза це надало новий імпульс розвиткові місцевої людності, оскільки з'явилися не лише нові можливості для отримання додаткового продукту, а й стимули для цього — сильні партнери для обміну, зокрема для отримання престижних речей. Греки мали велику потребу в хлібі та худобі та закуповували їх не лише для себе, а й для своїх метрополій — тих грецьких міст, звідки вони вийшли. У взаємовідносинах грецьких міст з лісостеповим землеробським населенням особливу роль відіграли й степові кочовики, але про це нижче.

Кімерійці та довколишнє населення

Першим кочовим народом у наших степах були *кімерійці* (IX — початок VII ст. до н. е.). Ім'я цього народу донесли нам писемні джерела — асирійські та грецькі, а археологи визначили коло його пам'яток. Кімерійці зросли на ґрунті Білозерської культури пізнього бронзового віку та вели типово кочовий спосіб життя, залишивши після себе одні могили. Втім і вони відбивають не лише основну територію їх проживання — причорноморські степи, а й військові походи та далекі кочівлі.

Кімерійці були войовничим народом. Перевагу в бою їм надавали кінь (вони були чудовими вершниками), а також досконала зброя (лук зі стрілами, меч, спис, кинд-

жал). Завдяки походам до Передньої Азії кімерійці й потрапили до анналів історії. Для кочових народів такі походи — звичайна річ. Згадаймо, яку відстань здолали гуни чи монголи, пройшовши від Китаю до Європи. Важко сказати, що спонукало кімерійців рушити до Передньої Азії. Але їхню присутність там засвідчено писемними джерелами кінця VIII ст. до н. е. В цьому регіоні тоді панівною силою була Ассирія — перша давня імперія, що підкорила міста Месопотамії, Сирії, Фінікії та навколишні скотарські племена. Вона невпинно вела війни проти тих, хто намагався вийти з-під її залежності. У цьому якоюсь мірою їй допомогли кімерійці. Воюючи з Урарту (давня держава на території сучасної Вірменії), вони знесли цю країну, чим скористалася Ассирія. Після поразки урартського царя Русу I в битві з асирійським царем Саргоном II (714 р. до н. е.) асирійське військо вщент пограбувало міста Урарту, після чого ця держава поступово занепала. Сам Саргон II загинув, певно, в битві з кімерійцями (705 р. до н. е.), але, зазнавши пізніше поразки в Ассирії, кімерійці на чолі з царем Теушпою (679 або 678 р. до н. е.) переходять на службу до царя Асаргаддона та спрямовують свою войовничість на Малу Азію. Під їхніми ударами впало Фрігійське царство (676 або 674 р. до н. е.), в бою з ними загинув лідійський цар Гіг (654 р. до н. е.), і кімерійці розгромили столицю цієї країни Сарди. Пануванню кімерійців у Малій Азії поклали край скіфи, а остаточно їх об'єднання було розгромлено лідійським царем Аліатом. З кінця VII — початку VI ст. до н. е. відомості про кімерійців у східних писемних джерелах зникають.

Перебування кімерійців у Передній Азії знайшло відбиття і в пам'ятках України. Це, зокрема, поховання поблизу села Носачів на Черкащині з оздобленням вуздечки бляшками асирійського зразка. Загалом же, крім свідчень про витіснення кімерійців з Північного Причорномор'я скіфами, ми не маємо інших писемних даних про події, що супроводжували їхню тутешню історію. Поодинокі поховання дають можливість скласти лише найзагальніші уявлення про це суспільство. Отож кочовий побут і спрямованість інтересів на зовнішній світ (передньоазійські держави, європейське землеробське населення) сприяли консолідації кімерійців та висуненню з-поміж

них військових лідерів, могили яких містять набори зброї та кінського обладунку, а також оригінальні золоті речі, сприяли воєнізації побуту загалом (усі чоловічі поховання супроводжуються предметами озброєння). Розпорошеність цих могил на величезній території та поширення кіммерійських речей далеко за межами основного регіону їх мешкання, зокрема і в Центральній Європі, свідчать, що Передня Азія не була єдиним об'єктом інтересів кіммерійців. Потреби в хлібі та ремісничих товарах вимагали контактів із землеробським населенням, і ці контакти не завжди були мирними.

Останнє в свою чергу зумовлює консолідацію лісостепового населення (*Чорноліська культура*). Сила кочовиків — в їхній мобільності, добре озброєних вершниках, сила ж землеробів — мури навколо поселень. Укріплені валами й ровами поселення археологи іменують *городищами*. Зведення їх чорнолісцями фіксує не лише намагання протистояти степовим кочовикам, а й формування потестарних органів, необхідність яких висунуло саме життя. За цього часу функція органів управління ще повністю була спрямована на інтереси народу. Вали та рови оточують не храми та палаци або сховища, а оселі простих мешканців — скромні й одноманітні за конструкцією та складом матеріальних залишків. Городища споруджували й заради захисту довколишнього населення, яке в разі небезпеки могло сховатися тут зі своєю худобою. Разом із тим деякі городища нагадують прообраз майбутніх міст, зокрема мають центральну частину та околиці. Розташування городищ поряд із селищами свідчить, що вони виступали організуючим осередком певної хліборобської території і в них були зосереджені органи управління та ремісниче виробництво.

Таким чином, *ступінь розвитку чорноліського населення можна визначити як період складання простих вождівств*. Головною рушійною силою цього процесу був головним чином не внутрішній розвиток цього населення (поява надлишкового продукту), а *протистояння Степу й Лісостепу, що відтепер чітко розділилися на два господарсько-культурних типи*. Звичайно, це протистояння не треба розглядати як постійну ворожнечу. В існуванні економічно сильних сусідів були зацікавлені й самі кочовики. Свід-

ченнями обмінних зв'язків між лісостеповою та степовою людністю є наявність чорноліського посуду в кіммерійських похованнях, поширення подібних предметів озброєння та кінського обладунку в обох регіонах, а також наявність кавказьких речей у пам'ятках Чорноліської культури. Сюди вони потрапили через посередництво кіммерійців.

Аналогічні процеси консолідації, але дещо активніші завдяки більшим внутрішнім потенціям, проходили і у населення Прикарпаття й Закарпаття, пов'язаного зі світом культур фракійського гольштату. Поширення скарбів, які, зокрема, містять золоті речі з багатою символікою (до цього кола належить знаменитий Михалківський скарб заключної фази культури Гава—Голігради), можна трактувати як перші кроки сакралізації вождів. Але одноманітність культури загалом свідчить про ще доволі слабку владу таких вождів.

Зміни, що настали за доби раннього заліза, найменшою мірою торкнулися населення Західної Волині. Мешкаючи в оточенні трьох великих етнічних масивів, представлених культурами фракійського гольштату, Чорноліською та Лужицькою, і ввібравши деякі їхні моменти, це населення створило своєрідний комплекс матеріальної культури (*Висоцька культура*). Але воно довше зберегло й архаїчні риси, притаманні добі бронзи північних регіонів України, зокрема знаряддя та зброю з каменю. Стабільність осілого життя тут відбито великими ґрунтовими могильниками, але якихось помітних зрушень у соціально-економічному розвитку тут не помічено.

Скіфи

З початком доби заліза в степах Північного Причорномор'я на історичну арену виходять *скіфи*. Археологічно це засвідчено появою поховань з комплексом речей, відмінних від кіммерійських. Питання походження цього комплексу й досі остаточно не розв'язане: чи це була трансформація культури кіммерійців, зокрема під впливом їх-

нього знайомства з передньоазійським світом, чи то був наслідок приходу в Північне Причорномор'я якоїсь групи кочовиків зі Сходу. Найголовнішою самобутньою рисою скіфської матеріальної культури є речі, оформлені в так званому *скіфському звіриному стилі*: вузечки, навершя мечів, викінчення піхов, прикраси, посуд тощо. Перед тим у степових культурах Євразії панував геометричний орнамент. Тому проблема походження скіфського звіриноного стилю є одночасно й проблемою походження самих скіфів.

Не зовсім зрозумілим постає і початковий період історії скіфів, який стосується їх перебування у Північному Причорномор'ї (включаючи степи Передкавказзя) та Передній Азії. У Передній Азії скіфи з'явилися пізніше киммерійців — у 670-ті роки до н. е. Спочатку вони виступали союзниками держави Манни, на території якої, певно, й мешкали. Занепокоєний цим асирійський цар Асаргаддон повертає їх на свій бік, можливо, шляхом династійного шлюбу між скіфським царем Партауга та асирійською принцесою. На цей час проти Ассирії повстали багаточисельні мідійські племена, і скіфи допомогли Ассирії приборкати їх. Особливої могутності скіфи набули за царювання сина Партауга — Мадія. Саме його військо врятувало столицю Ассирії Ніневію від мідійської облоги. Після цього скіфи встановили свою владу в Передній Азії, дійшовши аж до Єгипту. Єгипетський цар Псамметіх відкупився від них дорогими дарунками. За свідченням грецького історика Геродота, який залишив найповніший опис скіфів, вони 28 років правили в Передній Азії, наводячи жах своїм відвертим грабіжництвом. Із цим покінчив мідійський цар Кіаксар. Запросивши скіфських ватажків на бенкет та добре пригостивши, він наказав знищити їх. Скіфи були змушені покинути ці краї. Але справа, певно, була не лише в цьому. Після падіння Ассирії та встановлення гегемонії Мідії та Вавилонії в Передній Азії запановує тимчасовий мир, і скіфам, що звикли воювати, тут нічого було робити. Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. вони повертаються на батьківщину.

Під час передньоазійських походів головне ядро скіфського об'єднання розташовувалося в передкавказьких сте-

пах. Саме тут виявлено значну частину найдавніших скіфських пам'яток — знамениті пишними похованнями Ульяновські, Келермеські, Костромські, Великі Ставропольські, Краснознаменські кургани. В них зосереджено частину багатств, награваних у Передній Азії. Ці пам'ятки демонструють спрямованість інтересів скіфів саме на цей регіон.

Якась частина скіфів уже з VII ст. до н. е. мешкала і в північнопричорноморських степах, хоча пам'яток того часу виявлено тут дуже мало. Але значне поширення комплексу скіфської матеріальної культури (зокрема зброї, кінського обладунку та речей, виконаних у звіриному стилі) свідчить, що скіфи тримали в полі зору лісостепових мешканців території України, які забезпечували їх хлібом, та частково й населення Центральної Європи. З закінчення передньоазійських походів центр скіфського об'єднання переміщується у північнопричорноморські степи. Цьому, безумовно, сприяла поява грецьких міст. Як вже зазначалося, греки мали велику потребу в хлібі, який могли отримати від місцевого лісостепоного населення. І скіфи стали поєднуючою ланкою між двома осілими світами — світом грецьких колоній та світом землеробів Лісостепу. Посередницька діяльність у торгівлі між ними приносила скіфській верхівці величезні багатства.

У намаганні протистояти скіфам лісостепове населення згуртовується та зводить величезні городища, обведені високими валами та глибокими ровами. Це, наприклад, Мотронинське городище неподалік Чигирини площею 200 га, Трахтемирівське напроти Переяслава-Хмельницького (500 га), Більське на Ворсклі (4 тис. га), Ходосівське під Києвом (2 тис. га) та інші. Ці городища слугували не лише місцем проживання. За їхніми укріпленнями ховалися від небезпеки жителі навколишніх сіл разом з худобою. Сліди пожеж на них свідчать про запеклу боротьбу степових скіфів за гегемонію у цьому регіоні, а вона мала бути на їхньому боці. Осілі, прив'язані до землі та поселень землероби не могли давати належну відсіч сильним мобільним кочовикам. Окрім того, без ринків збуту хліба вони позбавлялися перспектив розвитку. Невелика кількість скіфських могил VI ст. до н. е. в Степу та наявність величезних могильників цього часу в Лісостепу свідчать,

що скіфи доклали всіх зусиль для закріплення тут своєї влади. І це їм зрештою вдалося.

У VI ст. до н. е. лісостепове населення ще якимось стримуvalo натиск скіфів, а посередницька діяльність останніх у торгівлі з античними містами давала значний прибуток місцевій аристократії, що висунулась як організатор убезпечення населення від кочовиків та виробництва з метою обміну додаткового продукту на престижні речі. І перше, і друге можна було здійснити шляхом гуртування великих мас людей. Зведення грандіозних укріплень свідчить про посилення влади вождів, зокрема права розпоряджатися людськими ресурсами. Це, певно, полегшувалося збігом інтересів верхівки та рядового населення в боротьбі проти степовиків. Ця ж обставина підвищувала в очах співплемінників роль вождів та їхнього оточення, сприяла сакралізації керівних функцій. Завдяки цьому соціальна диференціація набуває контрастності та ієрархічності.

Зосередивши у своїх руках обмін, панівна верхівка закріплює свій високий соціальний статус престижними речами. Саме на їх отримання було спрямовано працю рядового населення. Однак ці речі йшли в могилу разом зі своїми володарями, щоб і в потойбічному житті підкреслювати їхню вищість. У процесі обміну з античними містами не було запозичено ні сировини, ні передових технологій. Таке спілкування могло лише тимчасово стимулювати виробництво: останнє, не спрямоване на інтенсифікацію, рано чи пізно мало вичерпатись. І це сталося досить швидко.

Лісостепові городища скіфських часів не перетворилися на міста, а побут правителів різного рангу мало чим різнився від побуту рядового люду. На городищах не виявлено якихось особливих будівель, які можна було вважати за садиби правителів або громадські сховища, не виявлено й кварталів ремісників. Сакралізація влади теж не досягла рівня втіленості в монументальних культових спорудах, притаманних давнім містам. Вона обмежувалася володінням престижними речами та відданням шани померлим вождям та їхньому оточенню. Великі кургани, насипані над їхніми могилами, слугували водночас і своєрідними святилищами. Культ померлих не переріс тут у культ

живих, а відтак не відбулося відриву панівної верхівки від народу. Тому *територіальні структури лісостепової смуги, які певною мірою збігаються з локальними варіантами скіфської культури цих земель, можна визначити як складні вождівства, або, з огляду на перспективи розвитку за слов'янських часів, як протокнязівства, що дуже близько підійшли до порогу ранньокласових суспільств, але не перетнули його.* Дестабілізуючою силою у цьому процесі були, певно, й кочові скіфи.

Найвищого розвитку скіфське суспільство сягнуло в IV ст. до н. е. Цим часом датується найбільша кількість багатих скіфських поховань, буквально наповнених золотими речами, виконаними боспорськими майстрами. Скіфські царі розпочинають карбувати свою монету. Однак цей розквіт був недовгим. Саме з IV ст. до н. е. і навіть з кінця V ст. у Скіфії фіксуються кризові явища. Певно, непомірна жага наживи скіфів виснажила ресурси лісостепоного населення. Поступово припиняється життя на значній частині лісостепових городищ, деградує матеріальна культура, зменшується кількість античних речей. У самому Степу поряд із зростанням багатств скіфської аристократії дедалі більше зубожіє рядове населення. Останнє відбито, зокрема, в переході частини скіфів до хліборобства.

Слід зазначити, що кочовики зневажали хліборобську працю. Вдатися до неї їх могла примусити лише нужда, а саме відсутність худоби. Тому перехід до землеробства завжди є ознакою зубожіння кочовиків. Окрім того, маючи постійні потреби в хлібі, скіфські правителі змушували своїх підданих його вирощувати. Наприкінці V ст. до н. е. у Степу виникає Кам'янське городище (неподалік Нікополя), хліборобами заселяється Керченський півострів. До того ж скіфський цар Атей звертає увагу на захід: якась частина скіфів осідає в Добруджі (район сучасної Румунії), і Атей обкладає тяжкою даниною фракійців — населення Балкан. Однак інтереси Атея на Балканах зіткнулися з інтересами не менш могутнього правителя — царя Македонії Філіппа. У 339 р. до н. е. Атей гине в битві з Філіппом, і скіфи залишають Добруджу.

Крім указаних явищ та подій, ніщо начебто не віщувало загибель Скіфії, а вона наближалася. Ще наприкінці IV ст. до н. е. скіфи звели багато курганів, і серед них такі

тарному прошарку користуватися з праці общинників. Аби община не розпорошувалася через зuboжіння, багаті наділяла худобою бідні сім'ї на певних умовах: за харчі, одяг, вовну, приплід тощо. До цього їх спонукало саме життя, адже багач не міг обійтися без общинників, оскільки не в змозі був ні захистити, ні доглянути свої величезні стада. Таким чином, сам спосіб життя та господарювання виступав запорукою збереження колективізму. До цього слід додати й колективне користування землею, тобто пасовищами, і постійну загрозу позбутися худоби — чи то через грабіж, чи то через пошесті, чи то внаслідок тяжкої зими. В такій ситуації і бідняк, і багач могли втратити все. Це й змушувало членів общини виявляти згуртованість та взаємодопоміжку.

Архаїчна за своєю суттю форма землекористування, притаманна мисливцям та збирачам, нестабільність рухливого скотарства консервували родові відносини у кочовиків. Саме в цих суспільствах поєднувалися протилежні за своїм змістом моменти: колективне користування пасовищами та колективний догляд за худобою, які були ґрунтом збереження первісних відносин, і приватна власність на худобу, що породжувала майнову диференціацію та відносини нерівності. Останні стимулювалися військовим побутом та висуненням вождів, які розподіляли здобич та утримували в своїх руках важелі обміну. Тому кочовики не вписуються у традиційне уявлення про тенденцію розвитку суспільства від первісного до райньюкласового. Вони складають бічну гілку історичного розвитку — застійну й безвихідну. Її безвихідність визначається неможливістю подолати вказане протиріччя у відносинах власності, а застійність — відсутністю потенцій для внутрішнього розвитку. Кількість худоби тут лімітована наявними пасовищами. Її не можна накопичувати безмежно, адже це призведе до руйнації пасовищ. Однорічність господарства — скотарство — робить кочовиків залежними і від навколишнього світу — землеробського. Тому й злети та падіння кочових суспільств залежать значною мірою від можливостей їхнього оточення. Консолідація кочовиків та підкорення ними осілих народів можуть сприяти створенню військово-політичних структур з елементами державності. Але непомірна жага наживи призводить або до руйна-

ції продуктивних сил осілих народів (що в свою чергу підточує й сили кочовиків), або ж до боротьби землеробських суспільств проти загарбників. Виникнення кочових імперій, як і будь-яких імперій загалом, є намаганням подолати власні труднощі за рахунок інших народів, екстенсивним шляхом залучення нових людських та природних ресурсів. Це на деякий час може відволікти від внутрішніх проблем та створити умови для пожвавлення господарства. Але розміри імперій та неможливість ними управляти, як і постійне бажання народів вирватися з-під гніту, — все це робить такі імперії нетривкими. Тимчасові злети тут змінюються падіннями, а разом з цим і архаїзацією відносин. Відтак кочовим суспільствам притаманна зворотність розвитку.

Кіммерійці, а потім скіфи були найдавнішими кочовиками у північнопричорноморських степах. Після них через ці степи пройшли десятки народів, наводячи жах на осіле населення, щоб зрештою розчинитися в ньому або віднайти десь екологічну нішу та розпочати все знову.

Як бачимо, *перспективи, що відкрилися з упровадженням заліза та переміщенням цивілізаційних центрів на нашу територію, сприяли підризу підвалин традиційного первісного суспільства, активізували розвиток соціальної та майнової диференціації, а разом з цим — процеси класо- та політогенезу. Але далі утворення складних вождівств (протокнязівств) у лісостепоного населення та архаїчної нетривкої держави кочового типу у власне скіфів останній процес не пішов.* Кочове суспільство скіфів сягнуло свого піку, який скінчився кризою та, можливо, переорієнтацією діяльності (пізньоскіфська культура Нижньої Наддніпряни та Криму). Лісостепове населення, тільки-но набравши темпи поступу, десь за два століття виснажилось у протистоянні скіфам. Зведення грандіозних захисних споруд відволікало значні сили від господарських справ, не сприяло інтенсифікації виробництва. Це й визначило спад темпів розвитку цього суспільства. І наступна *Зарубинецька культура* це добре демонструє.

Віддаленість Лісостепу від осередків цивілізації та наявність степового коридору, яким постійно рухалися кочові народи зі сходу, виступали гальмом розвитку цього регіону. Це зрештою вдалося подолати слов'янам, котрі

відвоювали право виходу на світові ринки та зі створенням Київської Русі разом з іншими європейськими народами вийшли на рівень державності. Проте історія слов'ян та виникнення Київської Русі — окрема тема, яка хоч і пов'язана з давньою історією, однак виходить за її межі та стосується доби середньовіччя.

Насамкінець зазначимо, що за раннього залізного віку на території України мешкали народи, які, незважаючи на бурхливі події тих часів, перебували в певній опозиції до навколишнього світу. Це, по-перше, *таври*, що жили в гірському Криму та займалися землеробством та відгінним скотарством починаючи ще з доби бронзи. Їхнє господарство було досить стабільним. Хоча таври й спілкувалися з античним світом та скіфами, ні скіфські, ні грецькі речі не увійшли досить широко в їхній побут. У протистоянні оточенню таври досягли, певно, високого рівня єдності та згуртованості навколо вождів. Спільні інтереси були запорукою збереження тут відносного демократизму первісного суспільства.

Віддалену периферію стосовно античних центрів являло населення лісової смуги України (*Підгірцівська культура* Правобережжя Дніпра та *Юхнівська культура* Лівобережжя). Хоча сюди й доходили впливи скіфської культури, загалом ця людність була пов'язана з іншим світом — мешканцями лісової смуги сучасних територій Білорусі та Росії, що склали ґрунт балтських народностей. Упровадження заліза тут дало спочатку, мабуть, менший ефект, аніж у Лісостепу, і провідною галуззю господарства залишалося скотарство. Але певною мірою втягнене у вир історії, це населення теж консолідується, зводячи захисні споруди навколо своїх поселень. Але загалом рівень його розвитку ще повністю вписується в первісне суспільство.

Література

- Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 2.
 Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
 Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. Киев, 1985.
 Геродот. Історія. Київ, 1993.

Граков Б. Н. Скифы. Москва, 1971.

Дьяконов И. М. История Мидии. Москва; Ленинград, 1956.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. Киев, 1983.

Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966.

Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ, 1983.

Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ, 1979.

Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. Киев, 1990.

Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. Москва, 1985.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, 1989.

Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.

Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев, 1976.

Хазанов А. М. Социальная история скифов. Москва, 1975.

Черненко Е. В. Скифский доспех. Киев, 1968.

9

СПЕЦИФІКА ПЕРВІСНОЇ КУЛЬТУРИ

У попередніх розділах ми звертали увагу головним чином на соціально-економічні аспекти життя давніх суспільств, на основні етапи процесу пізнання та освоєння людиною природи та його наслідки в суспільному житті. Це почасти викликано тим, що головним джерелом відтворення давньої історії слугують матеріальні залишки, в яких технічно-технологічна оснащеність первісних колективів відбита найповніше і, так би мовити, прямо. Але технологічними винаходами не обмежується творчий потенціал людини. Їй притаманні й інші засоби перетворення навколишнього світу, зокрема духовні.

Порушуючи цю тему, ми вступаємо у своєрідний, на сьогодні ще багато в чому таємничий і загадковий світ емоцій, які панували у спілкуванні людей поміж собою та з природою, у сприйнятті довкілля й самих себе і які певною мірою втілені в матеріальних речах загалом і пам'ятках мистецтва зокрема. Таким чином, мова піде про первісну культуру.

Поняття культури

Існує декілька сот визначень поняття «культура». Та все їх різнобарв'я можна звести до двох домінант. Одні визначення відбивають традиційне розуміння культури як сукупності створених людиною цінностей, передусім у галузях науки, мистецтва й освіти. Це і називають духовною культурою. Інші визначення відбивають більш широке розуміння культури, розглядаючи її як сукупність історичних форм ставлення людини до природи, суспільства та самої себе. У першому випадку в культурі вбачають створені людиною узагальнені відображення дійсності у вигляді знань про неї та методи її вимірів, утілені в наукових теоріях та художніх образах. Це так звана висока культура. Друга група визначень наважує на взаємодії людини з дійсністю, на історично детермінованому відображенні форм і способів такої взаємодії самими людьми, їхньою поведінкою, ставленням одна до одної. У цьому разі поняття «культура» стосується надбіологічних засобів

адаптації людини до навколишнього середовища і охоплює буквально все, створене нею.

З-поміж засобів адаптації людей у свою чергу виділяють матеріальні, або матеріальну культуру. Цей комплекс призначений для задоволення потреб людини через суспільне виробництво (потреб у харчах, одязі, житлі тощо). Другу групу складають духовні засоби — знання, орієнтири цінностей (мотиви та стимули діяльності, поведінки), мистецтво. Матеріальні засоби спрямовані на перетворення природи, духовні ж впливають на психіку та свідомість людей. Звичайно, такий поділ суто умовний, оскільки важко віднайти межу між матеріальним і духовним. Адже, як зазначав М. Бердяєв, усе матеріальне твориться духовним і символізує духовність. *Людина — це і є передусім духовність.*

Тому слід визнати пріоритет духовного в розвитку інтелекту. Пригадаймо, що однією з найяскравіших ознак народження справжнього суспільства є образотворче мистецтво. Мистецтво постало разом із *Homo sapiens* десь 33 тис. років тому — якимось раптово, неначе з небуття, вражаючи зрілістю образів, засобами їх передання, здатністю справляти великий емоційний вплив навіть на сучасну людину. Не викликає сумніву, що таке мистецтво не має рефлекторно-інстинктивного характеру, його природа — суто інтелектуальна, що було можливе за умов розвитку вищих функцій мозку. Не дарма друга половина XIX ст. (саме на той час припадає відкриття печерного живопису та інших витворів палеолітичного мистецтва) та частково й XX ст. пройшли в гострих дебатах і суперечках щодо їхньої автентичності. До відкриття цих пам'яток первісна людина бачилася як надзвичайно примітивна істота.

Таким чином, поняття матеріальної та духовної культури є умовними науковими термінами, які зосереджують увагу на певних аспектах людського буття. В реальному житті матеріальне й духовне, раціональне та ірраціональне тісно переплітаються та впливають одне на одне. Їх можна досягнути лише в єдності. А виходячи з того, що культура — це притаманний лише людині спосіб суспільної діяльності, культуру не можна зрозуміти без зв'язку з історією. Тобто *культура є всеохоплюючою історичною категорією.*

Семіотична властивість речей

Хоча пам'ятки мистецтва найбільшою мірою відбивають духовний світ давніх колективів, на уважимо, перше, на умовності самого поняття «мистецтво» для первісності, по-друге, на тому, що не лише в таких пам'ятках, а й загалом у матеріальних залишках закладено велику соціокультурну інформацію. Адже за кожною річчю стоять люди — з певним настроєм, світосприйняттям, усвідомленням свого буття. Можна навіть сказати, що соціокультурної інформації в речах зосереджено більше, оскільки їхня прагматична функція є досить обмеженою: ніж — щоб різати, лук — щоб стріляти, горщик — щоб варити їжу. В усіх суспільствах функція цих речей однакова, соціокультурний же зміст може різнитися.

Кожна епоха, кожне суспільство створюють свої речі, і тому через багато століть чи тисячоліть вони можуть розповісти про того, хто їх породив. Речі — це своєрідна мова, якою час говорить про себе. Ця мова поліфонічна, бо дає змогу відтворити не лише матеріально-технічну базу давніх суспільств, заняття людей, їхній соціальний чи майновий стан, торговельні та культурні зв'язки, а й етнічну своєрідність, емоційно-психологічний настрій первісних колективів, естетичні уподобання.

Завдяки ж чому речі надають можливість отримувати таку різнобічну інформацію? Справа в тому, що кожній речі, окрім прямого призначення, тобто функції, притаманний певний знаковий зміст. Наявність його в речі називають її *семіотичною властивістю*. Поняття про семіотику як науку, що вивчає «життя знаків у рамках життя суспільства», де мова є лише частиною більш широкого кола семіотичних систем, введене швейцарським лінгвістом Ф. де Соссюром.

Таким чином, речі можуть виступати і джерелом пізнання внутрішнього світу та емоційно-психічного стану людей. Але відтворення цих аспектів життя первісної людності є надзвичайно складною справою. До того ж ак-

тивна розробка цих проблем почалася лише недавно. Наукова думка XIX ст. була спрямована головним чином на вивчення економіки, соціальної структури тощо. За такого підходу людина неначе розчинялася у відповідних категоріях. Характерною рисою науки другої половини XX ст. є те, що пізнання історії дедалі більшою мірою зосереджується на пізнанні культури. Відтепер наука звернулася до реального життя людини, до її повсякдення, які теж відчутно впливають на історичний процес. *Так виникла наука культурологія.* Цьому сприяла, зокрема, французька історична школа, що виникла з групи фахівців, об'єднаних навколо журналу «Аннали: економіка, суспільство, цивілізація».

Іншими словами, якщо раніше під культурою розуміли лише «високі» її прояви — мистецтво, науку, освіту, то тепер у ній вбачають практично усі аспекти людського буття. Головним об'єктом пізнання став індивід з його прагненнями, переживаннями тощо. Але як достеменно зрозуміти світосприйняття первісних людей?

Слід пам'ятати, що речі можуть заговорити за умови, коли вони постають перед істориками у складі певного контексту. Річ як одиничний артефакт не дає змістової інформації про духовний світ людей, які її виготовили або придбали й користувалися нею. Зміст речі розкривається не через її розміри, матеріал чи форму, а через знання контексту, в якому річ функціонувала та створювала певний настрій. Це ж стосується образів, так би мовити, чистого мистецтва. Анімалістичний живопис існує й сьогодні. Та зрозуміло, що зображення звірів викликають у нас зовсім інші емоції, ніж у первісного мисливця.

Отож розкодування змісту речей потребує розуміння соціокультурного середовища, в якому їх було створено. Річ передає образ часу. Тому зір культури відрізняється від суто фізичного зору. Зір культури бачить лише ті форми, за якими стоїть духовний, суспільний, історичний зміст, тобто форми-знаки. Зір культури семіотичний. Відтак *розвиток культури — це фактично зміна її знакового змісту.*

Соціокультурний зміст предметів, семантику різних форм речей чи знаків, сцен чи орнаменту неможливо було б розкодувати, якби культура не мала такої риси, як

традиційність. Традиція акумулює суспільний досвід, завдяки їй він передається від покоління до покоління позагенетичним способом — шляхом навчання. Традицію можна визначити як стереотип людської діяльності, як груповий досвід, котрий, передаючись, відтворюється. Традиція — це форма соціального наслідування через інформаційні канали та матеріальні предмети.

Однією з особливостей первісної культури і є традиційність: панування звичних, усталених поглядів, оцінок, правил, тобто пріоритет колективних уявлень над індивідуальними, особистими. Сила звичаїв та традицій у первісному суспільстві була дуже великою. Вони стосувалися всіх сторін життя — виробництва, розподілу продуктів харчування, шлюбних стосунків, взаємин людей різного віку й статі, ступеня спорідненості, общинної належності тощо. Все життя індивіда підпорядковувалося певним нормам та правилам. Ними керувалися і окремі індивіди, і великі колективи.

Пануванню традиційності сприяли в основному два чинники. З одного боку, це була община — колектив, який контролював поведінку кожного. Цей контроль полегшувався тим, що правила поведінки, різноманітні табу сприймалися як установлені вищими, надприродними істотами в далекі часи. Ці істоти, мовляв, стежили за дотриманням звичаїв та суворо карали не лише порушників, а й увесь колектив. Обґрунтування правил моралі як наданих згори, а отже священних, відповідальність колективу за їх виконання посилювали і відповідальність кожного, оскільки порушення їх завдавало шкоди всім. У цьому — типовий прояв первісного колективізму. Другим чинником була тісна залежність людей від природи: у мисливстві, скажімо, — від наявності звірини, в землеробстві — від опадів, у скотарстві — від приплоду. Ця залежність породила цілу низку обрядів, ґрунтованих на відчутті цілісності всієї світобудови та спрямованих на її збереження. Якщо не випадав дощ або гинула худоба, це сприймалося як кара за порушення такої цілісності, а значить її треба було відновити.

Цей комплекс обрядів досить довго зберігається у селянській общині пізніших часів, яка протистоїть місту, оскільки продовжує більшою або меншою мірою зале-

жати від природної стихії. Тому в селянських обрядах пізнього часу є багато спільного з первісними суспільствами. Це є одним із вихідних моментів реконструкції останніх.

Але цього замало. Щоб проникнути в соціокультурний зміст давніх речей, необхідно уявляти спосіб мислення первісних людей, рівень його розвитку. Таке уявлення можна скласти, вивчаючи сучасні первісні народи, які затрималися у своєму розвитку, а також давні писемні джерела, що походять із регіонів, де інтенсивний розвиток відтворювального господарства досить швидко привів до виникнення ранньокласових суспільств, а разом з цим і писемності. Поява писемності викликала бажання занотувати події не лише у своїй країні, а й у навколишньому світі. В поле зору, наприклад, грецьких та римських істориків потрапили й сусідні первісні народи (у тому числі ті, що населяли територію України), їхні звичаї, обряди, вірування. Ще одним джерелом реконструкції системи світогляду давніх суспільств є усна народна творчість — міфи, казки, перекази.

Аналіз усіх цих джерел дає змогу ретроспективно спуститися вглиб віків та окреслити систему світогляду давніх суспільств, а разом з цим — і семіотичне навантаження різних предметів та образів. Науважимо, що пізнання у цьому випадку йде, так би мовити, згори — від розуміння загальних закономірностей розвитку мислення та світогляду давніх людей до інтерпретації окремих речей та явищ, а не навпаки. Без знання загального ці речі залишаються німими, оскільки в них прямо не втілена інша значущість, окрім утилітарної. Що таке орнамент: це фантазія первісного майстра чи спосіб передавання якоїсь інформації для колективу, для наступних поколінь? Навіщо ліпили антропоморфні статуетки? Що це: дитячі іграшки, мініатюрні портрети людей чи зображення богів?

Отож історики, котрий намагається реконструювати соціокультурні явища минулого, треба вміти оживити мовчазний світ речей силою своєї уяви, яка спирається на ретельне вивчення всієї сукупності вказаних джерел. Тоді первісне суспільство постане як своєрідне явище, якому притаманні специфічні риси.

Своєрідність первісного мислення

Характерною рисою первісності є недиференційованість сфер життя, зрощення виробничої, соціальної та духовної діяльності. Це явище визначають як *синкретизм культури*, що ґрунтується на *синкретизмі первісного мислення*. Такий рівень мислення був наслідком колективізму, невиділеності одиничного з маси подібного. Диференціація діяльності за цього часу мала теж колективний характер, оскільки функції розподілялися не між індивідами, а між групами людей: статевіковий розподіл праці як один із провідних принципів організації життя зводився до визначення функцій певних груп, сформованих за статтю та віком. Про людину первісності ще не можна говорити як про особистість — тодішнє суспільство не визнавало індивідуальності, його члени мали «бути як усі».

Синкретичному мисленню притаманне сприйняття світу як цілісного живого тіла. Сприйняття це здійснюється більшою мірою почуттями, ніж розумом, тому воно емоційно забарвлене та знаходить вираження у міфічних образах, в отождоженні людського й природного. Тому первісне мислення називають ще *міфологічним*. Міф — це не оповідь про світ, що існує, а творення іншого світу — таємничого, що поєднає і досвід, і прагнення, і вигадки. Наявне буття лише дає людині поштовх для творчості.

Образне сприйняття світу не вирізняло людину з нього; усе сутне мислилося як аналогічне людині, як сукупність живих істот, котрі діють як люди. Людське тіло слугувало основою первісної класифікації явищ природи. Так, земля вважалася тулубом людини, вода — кров'ю, рослини — волоссям, сонце — очима, небо — головою тощо.

Визначення рівня мислення первісних людей як образного, міфологічного не означає, що вони не володіли раціональними знаннями. Давні мисливці й збирачі до тонкощів знали навколишню місцевість, звички тварин та властивості рослин. Подальше виникнення відтворювального господарства потребувало ще глибших та ґрунтовніших знань. Загалом первісність має суттєві здобутки

з астрономії (складання порівняно досконалих календарів), зоотехніки та агрономії (введення нових порід худоби й нових сортів рослин), математики, в тому числі геометрії (лічба, виміри відстані, обчислення площі), хімії (виготовлення глиняного посуду, плавлення металів), медицини тощо. Але усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між різними явищами природи здійснювалося через образи. Тому нам і важко диференціювати щодо первісності раціональні та ірраціональні знання, сфери природного й надприродного. З цього огляду говорити про тодішню релігію можна лише умовно, оскільки містичне тут тісно перепліталося з практичним.

Відтак і дивовижна єдність усього світу. Палеолітичне мистецтво найбільшою мірою відбиває таке сприйняття. Характерною рисою цього мистецтва є *реалістичність*, подібність життю. Тому орнаментальних мотивів у ньому мало. Знаменитий печерний живопис — це головним чином зображення звірів: окремі фігури або їх скупчення. Його стилістична одноманітність засвідчує певний поріг розвитку тодішнього художнього мислення. Це ж стосується й скульптури. Жіночим статуеткам — так званим «палеолітичним венерам» — притаманні немодельовані обличчя, гіпертрофовані груди й стегна, схематично зображені кінцівки або взагалі їх відсутність. Фігурки тварин, певно, були задіяні в мисливських ритуалах. Жіночі ж статуетки пов'язують із культом родючості. Їх виготовляли для обрядів, спрямованих на розмноження тварин та рослин, а також роду людського.

Про цілісне сприйняття світу, до речі, свідчить і перша форма усвідомлення колективом себе як певної спільноти через ототожнення з якоюсь рослиною або твариною, наслідком чого й було виникнення *тотемного роду*.

Сприймаючи світ за своєю подобою, первісні люди надавали відповідних рис та властивостей і створеним ними речам. Речі «жили», тому що жило все. І з ними поводитися як з живими, їм приписували магічний зміст. Останнє виражалося у варіюванні форм та оздоблення речей. Звичайно, загальна форма значною мірою диктується функцією предмета. Щоб посудина слугувала ємністю, вона повинна мати дно та стінки. Але цю прагматичну функцію можна посилити і наданням формі певних нюансів, і

нанесенням певних символів — орнаменту, значків, зображень істот. У речі нічого не сприймалося як несуттєве — все мало значення. Річ прикрашалася не з естетичною метою, а задля надання їй певних символічних властивостей. Тому й поняття декоративного мистецтва для цього часу є недоцільним. Ним користуються чисто умовно — для опису та аналізу оздоблення.

Образне мислення спонукало людину до нових мистецьких пошуків. Яскравим доказом цього є поширення антропо- та зооморфного посуду. Схожість з людиною чи твариною досягалася не лише формою, а й виліпленими, прокресленими або намальованими деталями. Посудину сприймали як оболонку, наповнену по аналогії з тілом живих істот, особливо з тілом жінки, яка виношує дитину. Разом із тим посуд, наповнений рідиною, асоціювався з небом, що проливає дощ на землю. Оскільки посуд слугував ємністю для харчів, він пов'язувався з добробутом. Посудина з їжею — обов'язковий компонент усіх землеробських свят, а переповнена до країв — символ процвітання. Звідси походить образ рогу достатку.

Недиференційованість міфологічної свідомості зумовлювала ототожнення всього з усім: приміром, горщик — це небо, жінка — родюча земля, оселя — черево звіра. Палеолітичні житла вінчали роги оленя, оскільки їхній верх сприймали як голову тварини, а все житло — як її тіло. Рудиментом такого сприйняття оселі є й сучасне прикрашання даху селянської хати зображенням півника. Разом із цим речі отримують багатозначне образне навантаження: зображення жінки — це і образ праматері, й символ родючості, а також домашнього вогнища; горщик, як ми вже бачили, — це і символ неба, з якого проливається життєдайна волога, це і символ жінки, що народжує та вигодовує дитину, це і символ достатку. Виходячи з такої поліфонії значень речей, поділ їх на утилітарні, мистецькі та культові є досить відносним, оскільки, зрештою, всім речам надавалося сакрального змісту.

Наслідком такого сприйняття світу було й те, що кожна дія являла собою не просто виконання якогось трудового чи соціального акту, а справжній ритуал. Так, оскільки кожна річ мала символічне навантаження, її виготовлення обставляли ритуалами, завдяки яким можна бу-

ло досягнути бажаного. Особливого значення надавали ритуалам при виконанні життєво важливих робіт, як то: підготовка та проведення полювання, зведення житла, оранка й сівба, доїння худоби тощо.

Саме через ритуал здійснювався зв'язок із зовнішнім світом, робилися спроби якось вплинути на нього. Люди жадали найпростіших речей: успішного полювання, доброго врожаю, здорового потомства. Щоб забезпечити це, вони й виконували різноманітні обряди та церемонії. Разом із тим навіть найпростіші роботи були священними. Наприклад, висіваючи зерно чи готуючи їжу, людина пам'ятала про пращурів, котрі робили це вперше, знала правила, якими ті керувалися, знала й страшні кари для порушників цих правил. Так кожна дія людини ставала магічним актом, який за умов загального зв'язку всього з усім мав якось відбитися на всіх рівнях світобудови.

Таким чином, суть архаїчного світосприйняття полягає в тому, що всі життєво важливі дії — народження, шлюб чи смерть, заснування поселення, зведення житла чи оранка землі тощо — є цінними не самі по собі, а як повторення якогось ідеального зразка, якоїсь міфічної прадії. Засобом такого повторення і виступає ритуал. Унаслідок цього між основними моментами повсякденного трудового життя та образами життя космічно-світового встановлюється відношення паралелізму, внутрішнього зв'язку, взаємозумовленості.

Міфологічний стиль мислення, цей нащадок первісності, був притаманний значною мірою і добі ранніх цивілізацій, та й середньовіччю. Афіняни, немов діти, вірили в те, що, звівши статую богині перемоги Ніки, вони забезпечать собі переможні війни. І єгиптяни, і греки, і римляни сприймали статую як самого бога. Її мили, вдягали, годували. В Індії це роблять і донині. На час Діонісійських свят греки інколи прив'язували статую Діоніса, аби цей веселий бог не втік. Римляни кидали до в'язниці статуї своїх ворогів.

Учені вважають, що спадок міфологічного (образного) мислення зберігається в нашій психіці та проявляється в архетипах. Згідно з швейцарським психологом та культурологом К. Г. Юнгом, архетипи — це певні давні образи, які живуть у глибинах нашої підсвідомості та складають

суттєвий елемент людської психіки. Цей фонд уявлень, що спирається на генетичну пам'ять, впливає на нашу поведінку та робить її не залежною (звичайно, не в усіх випадках) від свідомості. Ми багато чого робимо за традицією ("так треба"), хоча такі дії часто-густо не приносять ні радості, ні користі.

Виходячи з семіотичного навантаження речей, їх можна розглядати як один із засобів комунікації. Форма речі, її оздоблення, призначення викликали у людей певні асоціації, створювали той чи інший настрій, спонукали до спілкування тощо. А засіб комунікації лише тоді може бути дієвим, якщо він зрозумілий усім членам спільноти. Тому діяльність первісного майстра цілком визначалася загальноприйнятою традицією. Відтак речі відбивають не смаки та уподобання автора, а соціальну сутність певного колективу. Знак може сприйматися лише обмеженою соціокультурною групою. Це, до речі, створює труднощі у декодуванні знакових систем носіїв різних АК чи їхніх локальних варіантів.

Майстер спирався на традицію несвідомо — подібно до того, як люди користуються мовою, не знаючи до певних пір, що речення складається з іменника, дієслова, прикметника тощо. Таким же чином, як і в мові, де, крім слів, важливу роль відіграють інтонація, натяк або мовчання, цей же закон діяв і при виготовленні речей. Майстер знав контекст, в якому сприймалася річ, тому повне зображення він міг замінити його частиною чи знаком. Так, власне, й виникає символіка.

Еволюція художньої творчості

Цілісне сприйняття світу, притаманне палеолітичним часам, згодом відчутно порушується. *Перші прояви нового світосприйняття демонструє мезолітична доба.* Натомість печерного живопису з'являються наскельні зображення — намальовані та вибиті (петрогліфи). На відміну від па-

леолітичного живопису, сюжетно не оформленого, за доби мезоліту переважають багатофігурні композиції, присвячені різним епізодам життя: полюванню, збиранню рослин, військовим діям, ритуалам тощо. Центральною фігурою тут виступає людина, часто з луком та стрілами. В палеолітичному монументальному мистецтві панували колір, об'єм, фактура, в мезолітичному — дія, рух. Виконані однією фарбою — червоною, зрідка чорною, — ці зображення надзвичайно динамічні, демонструючи вправність мисливців або воїнів і прудкість та граціозність тварин. Змінюється й манера зображення — реалістичні фігури поступаються місцем стилізованим, схематичним, позбавленим усього зайвого. В подальшому схематизм доходить до зображення лише символу предмета або живої істоти.

Загалом мезолітичне мистецтво відбиває, з одного боку, інший спосіб життя — зміну колективного полювання індивідуальним, з іншого — новий стиль художнього мислення, який відходить від натуралізму.

Для мезоліту засвідчено й простий різьблений орнамент на утилітарних речах (прямі та нахилі лінії, трикутники на кістяних виробках). Трапляється також галька з гравірованими або нанесеними червоною фарбою знаками. Це овальні плями, смужки, зигзаги, решітки, зірки та навіть стилізовані фігурки людей і тварин.

Перехід до відтворювального господарства був переворотом не лише в матеріальній, а й у духовній культурі. Збільшується кількість мистецьких виробів та їх асортимент, з'являються нові художні прийоми, урізноманітнюється техніка виготовлення виробів, зростає їх локальне розмаїття. Все це було спричинено ускладненням діяльності, більшою її диференціацією, подальшою структуризацією суспільства, зокрема появою мистецької еліти — професіоналів.

Новий спосіб життя відбивають і традиційне мистецтво, і нові його різновиди. У наскельному живописі панують нові сюжети. Це батальні, побутові та міфічні сцени з зображенням людей, свійської худоби та різноманітних аксесуарів (зброя, віз, плуг, човен тощо). Поряд із цим зберігаються й мисливські мотиви (малюнки у спорудах Чатал-Хююка, на посуді ранніх землеробів). Та всім зоб-

раженням притаманні подальша схематизація, спрощеність, передання цілого через його частину. З'являються абстрактні символи (зокрема на кераміці — свастика, хрест та ін.).

Особливо яскравим свідченням зрушень у свідомості землеробських народів порівняно з мисливськими є *орнамент*. Саме орнаментальні мотиви виступають провідними для ранньоземлеробських суспільств. Орнаментация, на думку фахівців, набуває значного поширення тоді, коли людина переходить від використання природних матеріалів до штучних, передусім глини. Орнамент тісно пов'язаний з формою речей, а їх тепер виготовляли іншим способом: не відсіканням зайвого від шматків каменю або кістки, а шляхом формування виробів з пластичної маси. Для цього треба було чітко уявляти складові частини предмета, порядок їх поєднання та нарощування. Орнамент і відбиває усвідомлення певного порядку, ритму.

Орнамент — мистецтво загалом абстрактне. Його поширення свідчило про нові можливості мислення, яке не копіює природу, а передає її символами. Але стосовно давніх часів орнаментику лише умовно можна назвати абстрактною: виходячи з етнографічних матеріалів вона сприймалася первісними людьми цілком конкретно. Скажімо, ламаною лінією могли зображувати гори, звивистою — дороги, смугою — річки тощо. Емоційний вплив орнаментации посилювався кольоровою гамою та символікою кольорів.

Стилізовані чи схематичні зображення, орнаментальні мотиви слугували своєрідними шифрами, покликаними розмежовувати певні кола людей — «своїх» та «чужих». Це могли бути й різні етноси, й різні соціальні спільноти в межах одного етносу (статевікові групи, привілейовані прошарки, жрецькі корпорації тощо).

Відтворювальне господарство змінило свідомість людини. Головними об'єктами мислення стали земля, що дає культурні рослини, свійська худоба, що дає м'ясо та молоко, атмосфера, що дає вологу, сонце, що дає світло й тепло. На збереження життєдайної сили землі та неба було спрямовано все життя первісних людей. Тому *провідним культом ранньоземлеробських суспільств є культ родючості*. Здатність природи до щорічного оновлення мисли-

лася за аналогією з жінкою, що народжує дітей. Саме в середовищі ранніх землеробів лежать витoki універсального образу богині-матері — як прародительки, як символу постійного відродження життя. Виникши ще за палеоліту, цей образ отримав додаткове навантаження, пов'язане з землеробством та скотарством.

Яскравою формою втілення образу богині-матері є мала скульптура. За неоліту та енеоліту вона набуває значного поширення — і в плані охоплення багатьох АК, і в плані чисельності цієї категорії речей. Її представлено головним чином антропоморфною глиняною пластикою. Панівне місце тут займає жіночий образ, чоловічих та зооморфних статуеток мало. В такій скульптурі підкреслено статеві ознаки, є зображення жінок вагітних і таких, що народжують. Порівняно з палеолітичними статуетками обличчя жінок детально змодельовані. Про зв'язок цих статуеток з культом родючості свідчать, зокрема, зерна, які підмішували до глини. Здатність жінки народжувати дітей, вигодовувати їх повинна була відбитися на врожаї хліба та приплоді худоби. Саме з цією метою й виготовляли жіночі статуетки. Тіло жінки ототожнювали з землею, засіяною зерном, з землею, з якої все проростає. Тому жіночі статуетки та зображення жінок на посуді прикрашали орнаментом із мотивами проростання рослин.

Часто супутником жінки є бик. У Трипільській культурі, наприклад, для жіночих статуеток виготовляли мініатюрний трон зі спинкою у вигляді стилізованої голівки бичка; у Передній Азії — це зображення жінки з рогами бика, жінки, що народжує бика.

Культ родючості набув найяскравішого вираження в ритуалах, присвячених початку та завершенню землеробських робіт. Ці справді доленосні для людей події збігалися з важливими природними явищами — розквітом природи напровесні та її згасанням восени. За цього часу виникають міфи про вмирання та воскресіння природи, які в подальшому трансформуються у міфи про вмираючого та воскресаючого бога. Подібні мотиви вбачають у зображеннях жінок, з яких проростають дерева та рослини. Образ вмираючої природи, можливо, відбито у спеціально пошкоджених статуетках. Ідею зворотності життя, певно,

передають і поховання людей під підлогою жител, поширені в середовищі ранніх землеробів.

З культом родючості пов'язані й обряди викликання дощу. У світовій міфології вологу втілює образ змії (вона краде воду та стереже джерела). Цей образ широко представлений у землеробських культурах різного часу. Особливо він притаманний Трипільській культурі. Тут ним прикрашали посуд найвищого гатунку, призначений для найважливіших культових церемоній. Такий посуд разом із тим має обриси жіночого тіла. Зображення змії є й на жіночих статуетках. Отже, символізуючи вологу, змія уособлює й культ родючості. З символами дощу пов'язують і зображення у вигляді паралельних ліній, які трапляються чи самі по собі, чи поряд з зображенням жінки; а з символами води — хвилясті лінії, зображення водоплавних птахів, риб. Подібна символіка, на чому вже на увагу валося, закладена і в самому посуді: це небо, з якого летить дощ. Пізніше такі уявлення оформилися в універсальний міф про золоте цеберко, яке, падаючи з неба, проливає на землю благодатну вологу.

Обряди були колективними, але різні обряди виконувалися в межах колективів різного рівня. Безумовно, сезонні ритуали, пов'язані з початком та закінченням польових робіт, першим вигоном худоби на пасовища після зимівлі, проходили за участю всіх членів общини, а можливо, й кількох общин. Ритуали, пов'язані зі споживанням харчів, народженням дитини, одужанням хворого, виконували в сім'ї. Спеціальних святилищ давні хлібороби не мали. Навіть культові споруди Чатал-Хююка дослідники інтерпретують як такі, що були й оселями. В ареалі Трипільської культури виявлено будівлі з вітварями, а також такі, де були значні скупчення культових речей — статуеток, спеціального посуду. Певно, такі споруди також поєднували побутову й сакральну функції.

Священним місцем в оселі було вогнище, яке давало тепло й світло, на ньому готували страви, навкруг нього збиралася родина. Одним із провідних культів ранніх землеробів був культ домашнього вогнища, а разом із цим — культ жінки—охоронниці домашнього вогнища, жінки-господині. Певно, відображенням цього культу є, зокрема,

модельки жител: вони трапляються у Трипільській та інших ранньоземлеробських АК.

Відсутність спеціальних культових споруд на ранньоземлеробських поселеннях, зокрема території України, свідчить, що сакральна сфера ще не відокремилася від побутової, або, як кажуть, профанної. Не було й спеціальних жерців, які б займалися лише культовими справами. Ці функції виконували голови сімей та родових груп.

Ми вже зазначали, що поширення орнаментальних мотивів у ранніх землеробів пов'язують з усвідомленням світу як певної впорядкованої системи. Цьому, безумовно, сприяла осілість. Мисливцям притаманне лінійне (маршрутне) сприйняття простору, зумовлене мандрівним способом життя, землеробам — радіальне. Уявлення останніх про світ зосереджувалися в основному на своєму поселенні та його околицях. Те, що було далі, здавалося ворожим, чужим, населеним чудовиськами. Поступово формуються уявлення про будову світу: горизонтальну — центр та околиці, а також вертикальну — земний світ, надземний та підземний. Реалізацію уявлень про тричленну вертикальну будову світу вбачають, зокрема, у тричленній формі посуду та поділі його на три частини орнаментациєю або чергуванням орнаментованих і вільних від орнаменту поверхонь. Три вертикальних світи певним чином співвідносяться один з одним та з різними істотами. Кожен із цих світів, особливо нижній та верхній, може бути доброзичливим або ворожим. Поява синкретичних образів, як, скажімо, дракона, засвідчує спроби поєднати обидва ці світи — горішній, представлений птахом, та долішній, що асоціювався зі змією. Можливо, цим хотіли викликати сприятливі атмосферні умови для землеробства. На пізньому етапі в Передній Азії з'являються фігурки, що поєднують антропо- та зооморфні риси. Пізніше, в ранньокласових суспільствах, вони набувають великого поширення (сфінкс, крилатий бик, сирена тощо). Зазначимо, що ці образи відсутні в землеробів помірної смуги, які сповільнилися у своєму розвитку через кризу.

Горизонтальну будову світу уявляли чотирибічною. Появу такого сприйняття засвідчено, на думку дослідників, орнаментом, який організовано у квадрати, або зображенням хреста, який вказує на чотири сторони світу, а також

переходом до чотирикутної форми осель (за палеоліту та мезоліту вони були округлими). Таким чином, оселю сприймали як мікросвіт, мікрокосм.

За доби ранніх землеробів та й дещо раніше зародилися космогонічні та космологічні міфи, тобто уявлення про походження та будову Всесвіту. Найпоширенішим є космогонічний міф про народження Всесвіту з яйця, який належить періодові всеохоплюючого ототожнення. Яйце, що дає життя, зрівнюється з природними явищами, котрі мають подібні форму та функцію: з Сонцем, Місяцем, Землею, небесною сферою. До появи яйця був хаос, морок, одна вода. Яйце може бути знесене птахом, подароване кимось, виділене із хаосу, виловлене з води тощо. Найчастіше воно розбивається, і з різних його частин утворюються окремі складові Всесвіту. Організацію Всесвіту, відокремлення неба від води найяскравіше відбито у міфах про потоп, який приніс не лише загальне знищення, а й подальше відновлення світу в іншій якості.

Щодо структури Всесвіту, то її центром вважали світове дерево, три частини якого — коріння, стовбур та крона — збігалися з трьома вертикальними сферами. Кожний з них притаманний свій світ істот: підземний — змії та риби, наземний — звірі, горішній — птахи. Пізніше ці три сфери були ототожені зі світом богів, світом людей та світом померлих.

Локальні особливості первісної культури

Як бачимо, етапи розвитку первісності, виділені на підставі прогресу техніки та природокористування, збігаються з певними стадіями художнього осмислення світу. Це підтверджує, з одного боку, правильність запропонованих археологами критеріїв періодизації давньої історії, а з іншого — ту істину, що *духовна культура загалом і мистецтво зокрема — це і є власне образ життя*. Іншими словами, реальність є підґрунтям для творення власне люд-

ського світу. Про це ж свідчать і локальні особливості культури, зокрема й східноєвропейського населення. Вони стають помітними вже за палеолітичної доби та проявляються не лише в особливостях кам'яної індустрії, а й у мистецтві.

Зіставлення пам'яток дає змогу виявити формальні особливості культури мешканців різних регіонів, оригінальні її прояви, за якими приховуються особливості світосприйняття, і — головне — визначити конкретні способи втілення останніх. Намагаючись розкрити культуру певних людських спільнот, ми наштовхуємося на проблему співвідношення загального та конкретного. Розуміння загальних закономірностей розвитку первісності, виявлення універсалій, з одного боку, та мовчазність археологічних джерел, з іншого, створюють загрозу ототожнення конкретного з загальним. Це і є причиною того, що тема локальних особливостей культури відтворена більшою мірою описово — на рівні констатації своєрідності фактологічного матеріалу, а не власне реконструкції емоційного світу. І здолати цей бар'єр дуже важко. Тому сьогодні мова може йти лише про самотність деяких елементів культури давнього населення України.

Відсутність карстових печер на рівнинах Східної Європи спричинила розвиток інших форм палеолітичного мистецтва, інших традицій улаштування ритуалів та свят. Кістки мамонта, розмальовані червоною фарбою, — ось що широко використовувалося у цій царині. У розписі кісток переважає лінійний орнамент. Та інколи суцільні й пунктирні лінії, кружечки утворюють доволі складні композиції, зміст яких навряд чи доведеться колись розгадати (наприклад, череп із Межиріцької стоянки). Можливо, певної форми кістки слугували ударними музикальними інструментами.

Своєрідності палеолітичному мистецтву нашої території надають і інші пам'ятки. Наприклад, деякі статуетки такою мірою стилізовано, що важко розпізнати образ, який вони передають: чи то жінки, чи то птаха або ще когось.

Своєрідним духовним центром степової смуги була так звана Кам'яна Могила неподалік Мелітополя. Вона має природне походження не зовсім зрозумілого характеру та являє собою нагромадження кам'яних брил, що нагаду-

ють якісь дивовижні створіння та утворюють готи й навіси. Це місце ще з доби палеоліту використовували для проведення різних обрядів. І за багато тисячоліть тут створено справжню художню галерею. На камені вирізьблено зображення тварин, людей, багато значків — ліній, кіл, ромбів, решіток тощо. На деяких з них збереглися залишки червоної фарби. Подекуди зображення утворюють певні композиції.

Доба мезоліту на нашій території не знайшла прямого відбиття у мистецьких пам'ятках. Однак навряд чи це можна розглядати як свідчення деградації духовного життя. Зміна способу діяльності та активна рухливість могли змістити його акцент у бік власне ритуалу — такого, що не має матеріального втілення, оскільки ґрунтується на мові, співах, танцях тощо.

З виникненням відтворювального господарства формується нове світосприйняття. Постають і нові можливості для його втілення — завдяки зростанню осілості та впровадженню нових матеріалів, зокрема глини. *На території України з доби неоліту, а ще різкіше з доби енеоліту намічаються дві провідні культурні смуги — землеробська та скотарська, хоча деякий час існував і третій світ — рибалок.* Вони різнилися не лише господарством, а й способами кодування соціокультурної інформації. Це, зокрема, відбито в оздобленні кераміки. Землеробський світ, що вже помітно у Бузько-Дністровській культурі та особливо яскраво виступає у Трипільській, був схильний до плавних ліній, які утворюють хвилі, кола, овали та переходять в образи змії, дракона тощо. На трипільському посуді є й зображення людей, різноманітних значків. Якщо розмаїття форм посуду та його високу якість можна пояснити якоюсь мірою осілістю й рівнем добробуту, то в оздобленні втілені своєрідне світосприйняття землеробів та способи його вираження.

Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо серед скотарських народів. Певно, суворі та прості умови життя породили досить скупі форми мистецтва. Степовим АК доби енеоліту — бронзи не притаманне фігуративне мистецтво. Зображення людей, тварин, якихось предметів трапляються дуже рідко (зокрема, вже згадані петрогліфи Кам'яної Могили). Асортимент посуду у скотарів невеликий, орнамен-

тація — скромніша. Тут немає мальованого посуду. Орнамент або прокреслювали по вогкій глині загостреною паличкою, або робили шляхом надавлювання пальцем, паличкою чи штампом, інколи обмотаним тонким шнурком. Такі орнаменти складаються з ямок, відбитків, насічок, прокреслених ліній, які утворюють прості або складні геометричні композиції. На горщиках Зрубної культури трапляється поєднання орнаменту з якимись значками — свого роду піктограми.

Не набули поширення в колі степових АК і глиняні статуетки. Виняток складають Середньостогівська та Сабатинівська культури. Активізація скотарства в середовищі носіїв Сабатинівської АК супроводжувалася появою монументів, притаманних землеробським культурам. Це глиняні фігурки, модельки хлібчиків, а також попелища, які слугували ритуальними об'єктами. За пізньої бронзи та раннього заліза попелища стають характерною рисою землеробських культур лісостепової смуги.

Рухливий спосіб життя та акцентування уваги на великих обшарах зумовили те, що скотарі стали приділяти великого значення поховальному обряду. Згадаймо, що ранні землероби, як правило, не залишили могильників; лише окремі поховання виявлено під долівкою жител або на поселеннях. У скотарському ж середовищі виник такий своєрідний спосіб поховань, як *курганний*.

Учені трактують курган як символічне втілення Всесвіту з трьома його складовими: нижній світ — могила — світ померлих; середній, тобто поверхня, на якій споруджено курган, — це наземний світ, світ живих; горішній світ — курганний насип — то небесна сфера.

Для скотаря курган був не лише могилою пращура, а й способом позначити свою територію, і своєрідним храмом. Тому деякі кургани мають складну конструкцію, що має як практичне, так і культове значення. Їх споруджували, укладаючи певним чином різні шари землі та глини і вальки з дерну, схили укріплювали обмазкою, камінням тощо. Деякі курганні групи утворюють своєрідні храмові ансамблі. Окремі кургани поєднані валами, кам'яними огорожами, вимостками. У Зрубній культурі трапляються кургани видовженої форми, фігурні насипи. На вершинах курганів інколи влаштовували ритуальні майданчики, про що

свідчать кістки тварин, уламки посуду та інші речі.

З курганами на нашій території пов'язані й *мегалітичні споруди*. Деякі з найдавніших курганів (так званої постмагірської спільності) оточені масивними кам'яними брилами. Надалі поховання інколи здійснювали в кам'яних ящиках (Нижньомихайлівська, Кемі-Обинська АК, Культура кулястих амфор тощо), складених з необроблених або трохи оброблених плит. Деякі з них розмальовано фарбами, деякі мають різьблені зображення.

Курганна обрядовість спричинилася й до появи монументальної кам'яної скульптури. Найпримітивнішою її формою є *менгір* — вертикально встановлений видовженої форми камінь, котрий можна трактувати і як символ світового дерева, і як щось подібне до фігури людини. Найбільшого поширення кам'яна скульптура набула у населення Ямної культури. Тут є і примітивні статуї, в яких ледь намічено голову, і з більш детальною проробкою обличчя, рук тощо. Кам'яні стели притаманні й Кемі-Обинській культурі. На деяких із них викарбувано якісь значки та навіть сцени.

У наступних АК традиція виготовлення кам'яних стел згасає, і в Катакомбній та Зрубній культурах вони поодинокі. Новий спалах її пов'язаний з кіммерійцями. Але це вже інші стели — у вигляді стовпа, який надзвичайно умовно передає людську постать. У верхній частині зображено намисто або викарбувано якісь значки, посередині — пояс із підвішеною до нього зброєю. Більш реалістичний стиль притаманний вже скіфській культурі.

Поховальний обряд скотарів яскраво втілює ідею зв'язку між світом живих та світом померлих, переходу з одного стану в інший. У цьому переході великого значення надавалося тваринам, зокрема коню, що особливо властиве індоіранцям. Кінь мав доставити небіжчика в царство мертвих. Культ коня починає формуватися в середовищі степового населення з доби енеоліту. Залишки коней (кістки кінцівок та черепи) виявлені у похованнях Ямної культури. Дослідники вважають, що саме із східноєвропейських степів культ коня поширився на інші території. Досить рано тут сформувався і культ бика, кістки якого знаходять на культових площадках, на перекритті могил та поруч з небіжчиком. Для Ямної культури

зафіксовано поодинокі випадки влаштування *кромлехів* навколо могил, складених із поставлених по колу черепів бика. Для Зрубної культури встановлено звичай виготовляти опудало коня, яке клали в могилу або на перекриття ями. Цей звичай має паралелі в індоіранській міфології, де герой повертається з того світу на кінському опудалі.

Особливо великою була роль коня у поховальній практиці та мистецтві скіфів. Безумовно, це відбиває значення коня в житті кочовиків. Не дивно, що коли цареві Атею запропонували послухати флейту, він відповів, що йому більш до вподоби іржання коня. Кінь та колесо були в індоіранців символами Сонця. Офірування коня вони вважали найбільш значущим і далеко не в усіх випадках приносили його в жертву. Лише могили скіфської знаті супроводжувалися похованнями коней у дорогому обладунку.

Переправою на той світ не обмежувалася функція худоби у поховальному обряді. В дорогу небіжчиків обов'язково давали кусень м'яса. Залишки кісток тварин поруч з похованим трапляються в могилах. Приносячи в жертву тварин, люди намагалися задобрити сили природи, що було спрямовано і на відтворення худоби, і загалом на добробут людей. Певно, тварини виконували й роль спокутвальної жертви.

Взагалі худоба була неодмінним учасником та об'єктом усіх скотарських обрядів та церемоній. Саме до них приурочували споживання м'яса. І саме ведення скотарства було обставлене різними ритуалами та звичаями, як, скажімо, вигін худоби на пасовища після зимівлі, стрижка овець, поява молодняка, повернення худоби на зимівлю тощо.

З ідеєю переправи на той світ пов'язаний і колісний транспорт. Найдавніші знахідки возів і коліс зафіксовані у похованнях Ямної культури, і надалі ця традиція зберігається. Ще одним засобом переправи на той світ був вогонь. Спалювання небіжчиків символізувало приєднання їх до універсальної стихії вогню. Разом із тим вогонь в усіх народів світу вважався очисним засобом відродження до нового життя. Тому, крім спалення небіжчиків (а цей обряд не набув значного поширення на нашій території), провадили різні ритуали з вогнем. Вони засвідчені сліда-

ми вогнищ на підкурганній поверхні, наявністю вуглинок у могилах, курильниць тощо.

Таким чином, у поховальних звичаях скотарів яскраво відбито й ідею відродження до життя, що демонструють і поза похованих — у зібганому стані, який імітує положення дитини в утробі матері, — і звичай посипати небіжчика червоною вохрою, що символізувала кров, життя.

Загалом систему світогляду, генеалогічні легенди чи героїчні сказання можна передати різними кодами: словесно — у вигляді оповіді, яку можна занотувати за наявності писемності, а також орнаментом, антропо- та зооморфними зображеннями і різною структурою їх організації: верх — низ, верх — середина — низ, центр — боки тощо. За доби бронзи та у кіммерійців переважали орнаментальні коди.

Принципово нові способи фіксації інформації маємо для культури скіфів. Це передусім зоо- та антропоморфні коди. Характерною рисою скіфської культури, особливо архаїчного часу (VII—VI ст. до н. е.) є вже відомий нам звіриний стиль, який разом зі своєрідною зброєю та кінською вуздечкою утворює так звану *скіфську триаду* — найяскравіший комплекс культури цього народу. Виступаючи складовою частиною скіфсько-сибірського звірино-го стилю, притаманного раннім кочовикам євразійських степів, скіфський має певні особливості. Цей стиль з'явився в наших краях зненацька, що й породило проблему його походження, а разом з цим і самих скіфів та їхньої культури.

Загалом виникнення скіфського звірино-го стилю відбиває формування нової ідеології, нової системи цінностей, нової системи мислення, пов'язаних насамперед з військовою звичаєм. Образи хижих звірів і трав'яних тварин, хижих птахів, синкретичних та фантастичних істот на диво збігаються з формою виробу та його функцією, неначе підсилюючи її. У більшості випадків не образ наносили на готову річ, а робили її з самого початку у формі фігурки тварини чи її частини. Це, наприклад, бляшки для вуздечки у вигляді згорнутого в кільце хижака, тварини з підібганими ногами, голови тварини чи птаха, крила, лапи, дзьобу. Часто деталі основного образу в свою чергу теж оформлені у звіриному стилі. Скажімо, закручені ро-

ги оленя викінчуються орлиними голівками тощо. Тут ми спостерігаємо чудернацьке плетиво образів, гармонійно вписаних один в один. Не викликає сумніву, що такі речі виконували й магичну функцію, яка начебто подвоювала основну.

Особливо виразними є образи архаїчного часу, сповнені величезної напруги. Цього досягали рельєфністю фігур, підкресленням окремих частин — ока у хижого птаха, м'язів хижака чи травойда. Цей динамізм лише частково зберігається за класичного часу в так званих сценах мордування, які з'являються з V ст. до н. е. Вони передають несамоовиту бійку звірів — реальних та фантастичних: пантера роздирає оленя, страшний крилатий грифон накинувся на коня, орел дзьобає козеня тощо. Інколи хижаки з обох боків нападають на травойдну чи свійську тварину. Та загалом із цього часу образи втрачають напруженість через стилізацію зображення.

Декодувати звіриний стиль якоюсь мірою легше, ніж орнаментальні мотиви. У цьому стилі є певна наочність, яку можна трактувати за асоціацією. Певні тварини співвідносяться зі сферами буття: птахи — верхня сфера, небесний світ; копитні — середній світ, світ людей; риби й земноводні — підземний, хтонічний світ. Тварин можна трактувати й виходячи з їхніх властивостей: хижаки як носії смерті асоціюються з підземним світом. Тому в сценах сутичок хижаків з травойдами вбачають метафоричне зображення смерті.

Деградація скіфського звірино-стилю пов'язана з поширенням рослинного орнаменту, а також антропоморфних зображень, які стають провідними у IV ст. до н. е. Багатьом із них притаманна реалістичність, за допомогою якої передаються різні сцени з життя скіфів. Так, відомий за повідомленням Геродота звичай побратимства проілюстровано на золотих платівках, де зображено двох скіфів, які стоять навколійки й тримають ритон. Поза, одяг, наявність відповідних атрибутів дають змогу розцінювати деякі витвори як зображення богів, які передають вищу владу земному цареві. Пантеон скіфських божеств та їх грецькі кореляти також описано Геродотом. Вивчення функцій цих божеств, зіставлення з релігійними системами індо-іранських народів дозволяють гіпотетично пов'язати їх з

тими чи іншими образами, представленими у скіфському мистецтві.

Поряд із цим існують зображення, які, на перший погляд, відбивають побутові сцени, оскільки на них цілком реалістично представлені, скажімо, стриження коней (Чортотлицька ваза), доїння овець (пектораль з Товстої Могили), розважлива бесіда (чаша з Гайманової Могили) тощо. Однак причетність подібних речей до поховань знаті, їхня оригінальність та висока художня майстерність примушують піддати сумніву доволі спрощене розуміння таких сцен. Сучасні дослідники схильні вбачати в них втілення генеалогічних легенд, занотованих, зокрема, тим же Геродотом. Поки що це гіпотеза, але очевидно те, що, не маючи писемності, скіфи користувалися іншими кодами для фіксації та передання інформації.

Наостанок хотілося б наголосити на тому, що хоч би скільки сперечалися фахівці довкола загадок первісного мистецтва, витоки його лежать саме у праці та магії, точніше — у праці, яка водночас є і магією. Загальним для первісного мистецтва було те, що воно відбивало палке бажання людини, котра не просто споглядала природу, а відчувала перед нею тривогу й страх, — бажання перебороти це відчуття. І покладаючись на власні сили, і через магію наші пращури намагалися вийти за межі сутнього та створити інший світ — світ ідолів і фетишів, які б узяли гору над стихією природи на користь «вінця її творіння».

Така спрямованість мистецтва зумовлена самим людським еством, певно, тому вона пережила не одне тисячоліття. Справжнє мистецтво було й залишається засобом подолання недовершеності земного буття — засобом воістину дивовижним у своїй незбагненності. Художня творчість не просто відтворює світ: *вона виражає одвічне прагнення людини до якнайглибшого осмислення та — зрештою — перетворення світу.* Цей процес не має упину й триває дотепер.

Література

Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва, 1984.

Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. Москва, 1982.

Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983.

Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Киев, 1981.

Кнабе Г. С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. Москва, 1993.

Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва, 1985.

Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Москва, 1973. Т. 1.

Окладников А. П. Утро искусства. Ленинград, 1967.

Первобытное искусство. Новосибирск, 1971.

Лидопличко И. Г. Палеолитические жилища из костей мамонта на территории Украины. Киев, 1969.

Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. Москва, 1985.

Ранние формы искусства. Москва, 1972.

Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. Москва, 1985.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва, 1989.

У истоков творчества. Новосибирск, 1978.

Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. Москва, 1966.

Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Москва, 1980.

* * *

Попри часову віддаленість подій стародавньої історії, попри зникнення багатьох народів їхні нащадки влилися у пізніші етногенетичні потоки, зробивши свій внесок у генетичний і культурний фонд сучасних народів. За рисами спадковості в культурі, точніше — за її залишками, археологи намічають ланцюги споріднених культур та створюють гіпотези щодо походження сучасних народів. Однак лише гіпотези. Речі мовчать і не видають своїх творців, їхнього відчуття належності до певного народу, а саме воно — самоусвідомлення — є найголовнішою ознакою етносу. Та все ж «прапам'ять долітає звідти» (Л. Костенко) — і не лише у матеріальних залишках, а й у слові.

Ще наприкінці XVIII ст. англієць В. Джонс — член Верховного суду в Калькутті — зробив дивовижне відкриття. Вивчаючи священні індійські тексти, він підмітив схожість санскриту з деякими європейськими мовами: грецькою, латиною, германськими, слов'янськими тощо. Це навело його на думку про їхню спорідненість. У ході подальших досліджень це коло споріднених мов значно розширилося і охопило більше 100 давніх та сучасних мов і діалектів, якими спілкувалися і спілкуються мешканці значних обширів Старого Світу від Європи до Індії, а з відкриттям Нового Світу — і там. Їх об'єднали в індоєвропейську мовну сім'ю, яка відбиває вищий рівень класифікації мов. Це відкриття зробило зрозумілишими та відчутнішими і паралелі в культурах різних народів цього кола — обрядах, звичаях, переказах тощо.

У цій мовній сім'ї виділяють групи ще тісніше споріднених мов (нижчий рівень класифікації) та окремі мови. Це, наприклад, анатолійські мови, до яких належала, зокрема, мова хеттів, що промайнули яскравою зіркою на небосхилі історії, лідійців, які першими почали карбувати монети і яким дошкуляли кіммерійці, та мови інших народів Малої Азії. Це велика група індоіранських, або арійських, мов, до якої належать санскрит та похідні від нього мови середньовічних та сучасних мешканців Північної Індії (хінді, бенгалі та ін.). Найдавнішою пам'яткою санскриту є низка священних текстів, поєднаних загальною назвою «Веди» (священне

знання). Їхньою складовою є «Рігведа» — збірка величних гімнів богам. До цієї ж групи відносять і іранські мови — давньоіранську, представлену релігійними гімнами «Авести» — священної книги давніх іранців, та ще багато давніх чи трансформованих у середньовіччі чи сучасні мов азійських народів. До північноіранської гілки відносять зниклі мови ранніх кочовиків: скифів, массагетів, саків, сарматів тощо.

До індоєвропейських мов належать майже всі сучасні мови Європи, як-то грецька мова, найдавнішими писемними пам'ятками якої є крито-мікенське лінійне письмо, а далі йдуть слов'янські Гомер, Гесіод... Це кельтські мови — народів, які панували на значних просторах Західної і Центральної Європи у I тис. до н.е., доки їх не завоювали римляни, і невеличкі осередки яких уціліли у бурхливих подіях історії, як-то, наприклад, ірландська. Це й італійські мови, з яких найживучішою виявилася латина, від якої походять сучасні мови романського кола — італійська, французька, іспанська та ін. Це і велика група германських мов, що об'єднує сучасні німецьку, англійську, датську та ін. Це і балтійські мови, і слов'янські, які поділяють на східнослов'янські (українська, білоруська, російська), західнослов'янські (польська, чеська та ін.) і південнослов'янські (болгарська, словенська та ін.).

Генетична спорідненість величезної кількості мов указує на те, що вони мали спільного пращура, названого праіндоєвропейцями. Відтак виникають питання: 1) де та коли сформувалася та існувала спільнота, яка була праматір'ю індоєвропейських мов, тобто де локалізується прабатьківщина індоєвропейців; 2) коли та чому вона почала диференціюватися, як перебігав цей процес, унаслідок якого й зростало діалектне розширення аж до формування окремих мов — такою мірою своєрідних, що вже у давнину, а тим паче тепер, без спеціального опанування ними француз не може порозумітися з греком, а українець з вірменином. Адже схожість цих мов є відносною та виявляється лише лінгвістами. На побутовому ж рівні вони постають більшою мірою відмінними, ніж схожими. Ці питання і становлять сутність індоєвропейської проблеми. Зрозуміло, що залежно від відповіді на перше питання — локалізація прабатьківщини індоєвропейців — окреслюються й етапи та шляхи розселення носіїв індоєвропейських діалектів, а, зрештою, і походження сучасних мов та якоюсь мірою і народів.

Прабатьківщину індоєвропейців розміщували в різних куточках Старого Світу — від Індії на сході до Європи на заході, а наукові пристрасті нерідко підігрівалися політичними — бажанням пов'язати свою історію з загадовими аріями, що лишили ті надзвичайно складні для розуміння священні тексти. Загравання науки

з ідеологією мало й трагічні наслідки, як-то заклик Гітлера вивільнити Європу від неарійської раси. Щоправда, антигуманна ідеологія завжди знайде собі оперття і виправдання. І все ж одну з гіпотез індоєвропейської прабатьківщини — у Центральній Європі — було скомпрометовано фашистською ідеологією. Принагідно вкажу, що власне аріями (тобто благородними) називали себе народи лише тієї гілки, що виділилася з індоєвропейської спільноти пізніше її початкового розпаду (диференціації) і розселилася у східному та південно-східному напрямках — до Середньої Азії, Індії та Ірану. Там вони згодом утворили одну з країн, яку називали Ар'янам — Країна аріїв. У трансформованому вигляді — Іран — ця назва існує й сьогодні.

Впродовж 200-річного розвитку індоєвропейстики деякі з гіпотез щодо локалізації прабатьківщини індоєвропейців було відкинуто. Це стосується, зокрема, Індії. Відкриття там згаданих писемних пам'яток та причетність їх до виникнення і розв'язання індоєвропейської проблеми логічно наштовхували на думку, що саме санскрит найбільшою мірою репрезентує прамову індоєвропейців, тому з Північною Індією схильні були якийсь час пов'язувати прабатьківщину індоєвропейців (у Південній панівними є дравідійські мови). Однак надто потаємною поставала для європейців індійська культура, аби пов'язувати з нею європейські народи.

З відкриттям «Авести» — священної книги зороастрійців, «Веди» втратили свою виключність. Однак і за батьківщиною «Авести» не закріпилася роль прабатьківщини індоєвропейців, оскільки в ній є повідомлення про прихід аріїв до Передньої Азії з півночі, тобто з Середньої Азії. Тому в XIX ст. активно розробляли середньоазійську гіпотезу. Проте з тих пір, як наприкінці XIX ст. було доведено контакти індоєвропейців з фінно-уграми (уральська мовна сім'я), пошуки ці переміщувалися дедалі ближче до Європи, чому сприяв і сам факт локалізації більшості індоєвропейських мов саме тут.

Оскільки існування праіндоєвропейської спільноти криється у глибокій давнині (зараз час її розпаду датують V, щонайпізніше IV тис. до н.е.), то до її розв'язання почали долучатися й археологи, адже саме вони могли надати побудовам лінгвістів певної конкретики — знайти оперття в археологічних матеріалах.

Зараз у науці дебатується кілька гіпотез щодо локалізації прабатьківщини індоєвропейців, серед яких найбільш популярною та найбільш аргументованою є східноєвропейська. Її творці та прихильники локалізують це явище у степовому регіоні поміж Дніпром та Волгою. Та хоч би як розв'язувалося це питання, археологічні матеріали з території України активно задіяні у цьому науковому

процесі. Так, незалежно від локалізації прабатьківщини індоєвропейців усі дослідники визнають, що степове населення Східної Європи було прапращуром індоіранської гілки мов та народів. Десь у першій половині II тис. до н.е. це населення рушило на схід. Надалі один його потік звернув на південь і потрапив до Передньої Азії, а інший сягнув Індії, де пізніше свої знання про світ утілює у «Ведах». Якийсь час навіть уважали, що нашість індоаріїв спричинило занепад яскравої та своєрідної Хараппської цивілізації долини р. Інду. Однак нині встановлено, що то сталося раніше. Є підстави думати, що східноєвропейське населення було прапращуром і деяких європейських народів, які у свою чергу стали материнськими стосовно інших. Це не виключає і пізнішого зворотного руху, що яскраво демонструють скіфи, які з'явилися у Північне Причорномор'я, згідно з Геродотом, «із глибин Азії», а потім — сармати.

Усе це надає давній історії сучасного звучання.

Навчальне видання

Бунятян Катерина Петрівна

ДАВНЄ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Художнє оформлення та редактування О. Г. Григора
Технічний редактор Л. І. Швець
Коректор А. В. Дрозджина

13-40
Підп. до друку 27.06.03. Формат 84 × 108/32. Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс. Друк. офсет.
Ум. друк. арк. 11,97. Ум. фарбовідб. 12,39. Обл.-вид. арк. 11,84.
Вид. № 3857. Зам. № 3-251.

Видавництво «Либідь», 01004 Київ, вул. Пушкінська, 32
Свідомство про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.